

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184573

UNIVERSAL
LIBRARY

Kavikalpadruma

OR
THE DHATUPĀTHA OF
Vopadeva Goswamy.

Untitled "Dhatudipika"

DURGA DĀS VIDYĀ BĀ GĪSMA.

Edited and published by
PANDIT ASHU BODHA VIDYABHUSHANA.

First Edition.

Calcutta.

Printed by Siddheshwara Pan
At the Siddheshwara Press.
No. 38, Shib Nārāyan Dās' Lane.

All Rights Reserved.

Price 1 1/4 Rs

1904.

To be had of Pandit Kulapati Jibananda Vidyasagara, B A.
Superintendent, Free Sanskrit College, Harrison Road P. O. Calcutta

Checked 1961

Checked 1969

कविकल्पद्रुमः ।

धातुपाठः ।

महामहोपाध्यायश्रीवोपदेवगोस्वामिना विरचितः ।

श्रीदुर्गादासविद्यावागीशकृत धातुदीपिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कितः ।

पण्डितकुलपति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्य्यात्मजेन
पण्डित श्रीआशुबोध विद्याभूषण^{५१}ेन
संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

प्रथमसंस्करणम् ।

कलिकाता राजधान्याम्

सिद्धेश्वरयन्त्रे मुद्रितः ।

প্রিণ্টর—শ্রীসিদ্ধেশ্বর পান
নং শিবনারায়ণ দাসের লেন কলিকাতা।

कविकल्पद्रुमः ।

शब्दाकरकरग्राममर्थमण्डलमण्डलम् ।

ज्ञानात्मानमनाद्यन्तमादित्यं तमुपास्महे ॥

नत्वा श्रीशगिरीशौ श्रीदुर्गादासशर्मणा क्रियते ।

कविकल्पद्रुमटीका विशदतरा धातुदीपिका नाम ॥

कति कति सन्त्यपि सन्तः सन्तोषं नोभजन्त इतरगुणे ।

ये परगुणलवलुब्धा दुर्गादासश्चमो भवेत्तेभ्यः ॥

सुखाय छात्रवर्गाणामत्रेति परिभाष्यते ।

अन्तःस्थाः सूर्यवरला अत्रा इत्यादयः स्वराः ।

जषाणः स्युः शषसद्वा अन्त्यात् प्रागुपधा भवेत् ॥

श्रीवोपदेवो धातुपाठं चिकीर्षुः प्रारिषितपरिसमाप्तये शिष्टाचारप्राप्तमङ्गल-
माचरति—शब्दाकरेत्यादि । तं प्रसिद्धं आदित्यमुपास्महे वयमिति शेषः ।
तच्छब्दोऽत्र प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्द नापेक्षते । तथाच—“तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य
कुर्व्युर्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्थः” इति कालिदासः । अन्योत्कर्षख्यापनार्थ-
मादित्यस्य अन्यस्वरूपतां प्रतिपादयन् विशेषणान्याह—शब्दाकरेत्यादि । शब्दा-
नामाकर उत्पत्तिस्थानमाकाशस्तत्र करग्रामः किरणसमूहो यस्य तम् । अर्थानां
प्रयोजनानां मण्डलाय समूहाय, निखिलप्रयोजनानि साधयितुमित्यर्थः । मण्डलं
चक्रवाडं “स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे समूहेऽपि च चक्रवाडं” इति
विश्वः । उदय इति यावत्, यस्य तम् । तथाच—“आदित्याज्जायते वृष्टि-
वृष्टेरकं ततः प्रजा” इति, “सूर्योदयं विना नैव ज्ञानदानादिकाः क्रिया” इति च
स्मृतेः । ज्ञानम् आत्मा यस्य तम् । न विद्येते आद्यन्तौ यस्य तं नित्यमित्यर्थः ।
पक्षे तं प्रसिद्धं पूर्वतरधातुग्रन्थं उपास्महे । आदित्यं सूर्यमिवेति लुप्तोपमा ।

“अयमुदयति सुद्रामञ्जनः पद्मिनीनाम्” इतिवदसाधारणविशेषणेनैव विशि-
ष्टोपस्थितिर्भवतीति तादृशविशेषणान्याह शब्दाकरत्यादि । शब्दानामाकारा
उत्पत्तिस्थानानि धातव इति यावत्, त एव करग्रामः किरणसमूह इव यस्य
तम् । अर्थानां अभिधेयानां, मण्डलं मण्डलमिव यस्य तम् । ज्ञायतेऽनेनेति
ज्ञानं ज्ञानसाधनं धातुरूपं, तदेवात्मा यस्य तम् । अनाद्यन्तमिति वेदाङ्ग-
स्वान्नित्यमित्यर्थः ।

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्तः पाठदिशाब्दिकाः ॥

सर्वेषां स्वपरशिष्याणां प्रवृत्त्यर्थमादिशाब्दिकानां मतमालोक्य क्रियते
इति वक्तव्ये आदौ जयशब्दपूर्वकं तन्नामानि संगृह्णाति—इन्द्र इत्यादि ।
एते षष्ठ आदिशाब्दिका जयन्ति । अथ जेस्तुवन्वोस्तिबन्ती इत्यनुशासना-
दन्तुस्थानेऽन्तिः । जययुक्ता भवन्त्वित्यर्थः ।

मतानि तेषामालोक्य सर्वसाधारणः स्फुटः ।

धातुपाठः अदाद्याद्यक्रमादन्तादिमक्रमः ॥

कविकल्पद्रुमो नाम पद्यैर्निष्पाद्यतेऽत्र च ।

धातवः पठिताः पाठसूत्रलोकागमस्थिताः ॥

अथ अन्तस्वरूपं निरूपयति—मतानीति । तेषामष्टानामादिशाब्द-
िकानां मतानि यन्मानालोक्य पद्यैः श्लोकैः करणैः कविकल्पद्रुमो नाम
धातुपाठो निष्पाद्यते क्रियते भवेति शेषः । सर्वेषां प्रवृत्त्यर्थं विशेषणान्याह—
सर्वसाधारण इत्यादि । सर्वेषां साधारणः समानः सर्वसम्मतत्वात् । सर्वशब्द-
स्त्रिंशद् बहुवादिपरः तेन छत्रताचित्यादीनां केनचिदमन्यमानानामपि बहु-
वदिसम्मतत्वादिहोपन्यासः, कुङ्गत्वामित्यादीनाञ्च केनचिन्नन्यमानानामपि
बहुवाद्यसम्मतत्वात्तद्वर्जनमिति । स्फुटो व्यक्तः । धातवः पठ्यन्ते अस्मिन्निति
धातुपाठो पठ्यः । अत् अकार आद्यो येषां धातूनां ते अदाद्याः, ते अकार-
रादयो धातवः आद्याः आदिपठिताः यस्मिन् क्रमे सः अदाद्याद्यः, स
चासौ क्रमश्चेति अदाद्याद्यक्रमः, सुहु अदाद्याद्यक्रमो यस्मिन् अदन्तादिमक्रमे
स अदाद्याद्यक्रमः, अत् अन्तो येषां धातूनां ते अदन्ताः, ते अकारान्ता
धातवः, आदिमा आद्या यस्मिन् क्रमे, स अदन्तादिमः, स चासौ क्रमश्चेति

अदन्तादिमक्रमः, अदायाद्यक्रमः अदन्तादिमक्रमो यस्मिन् धातुपाठे, स तत्र । अकाराद्यादिधातुक्रमेण अकारान्तादिधातवी वक्तव्या इत्यर्थः । अत्रापि सजातीयानां मध्ये विजातीयो न पाठ्य इत्यधिककौश्लार्थं सुशब्दोपादानं बोध्यम् । यत्तु अथ कृदधमञ्चेति कृदकृदि अञ्च इति इत्येतयोर्मध्ये क्रन्दादीनां पठनं तत् कृदि तु रोदने आङ्गाने इत्यस्मादादौ कृदिअञ्च इतीति वृथंग्वाक्यगौरवभयात् । एवं स्तूनजस्तृताविति स्तृस्तृ न प्रीतिरक्षाप्राणने इत्येतयोर्मध्ये स्यादीनां पाठेऽपि बोध्यम् । कवीनां परस्मैपदादिप्रमाणलिख्णूनां तत्तद्वाक्येन कल्पद्रुम इवेति कविकल्पद्रुमः । नामेत्यव्ययम् । अभिधेयमाह अञ्च चेति । अत्र ग्रन्थे पाठसूत्रलोकगमेषु स्थिताश्चतुर्विधा धातवः पठिताः पठितु-मारब्धाः, आदिकर्मणि क्तः, साङ्गोपाङ्गैरिहोदिता इत्यमरोक्तवत् । पाठस्थिताः पूर्वाचार्याणां धातुपाठेषु स्थिता भवति पचतीत्यादयः । सूत्रस्थिता धातुपाठेषु न दृष्टाः स्तम्भोति स्तम्भोतीत्यादयः । लोकस्थिता धातुपाठेषु सूत्रेषु च न दृष्टा महाकविप्रयोगेषु दृष्टाः प्रेङ्गोलयत्यान्दोलयतीत्यादयः । आगमस्थिता भाषा-विषयेषु धातुपाठसूत्रलोकेषु न दृष्टा वेदेष्वेव प्रयुक्ता जगतिषिकेतीत्यादयः ।

पदानिड्वेड्विकरणाद्यनुबन्धगणोदितम् ।

कर्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमत्रानुबन्धतः ॥

प्रयोजनमाह—पदेति । पदे परस्मैपदात्मनेपदे, अनिट् इमोऽभावः, वेदो इमो विकल्पः, विकरणाः शप्श्वनादयः, आदिशब्दात् यजादिस्वादीनां ग्रहणम् । अनुबन्धाच्च गणाश्च तैरुदितं अनुबन्धगणोदितम् । अत्र ग्रन्थे अनुबन्धोदितं पदानिड्वेड्विकरणादि कर्म अनुबन्धतः स्पष्टं, गणोदितं कर्म उच्चारण-मात्रेण गणोच्चारणमात्रेण स्पष्टं व्यक्तमिति व्युत्क्रमेणान्वयः । यथा औगमूळ गत्यामित्यत्र इमोऽभावः त्वां ऊप्रत्ययश्चानुबन्धोदितः । भादित्वं परस्मैपदञ्च विशेषविधानाभावात् गणोदितमिति ।

परोऽनुबन्धः पूर्वेषुमेकवाक्यस्थधातुषु ।

नास्त्रेडितानुबन्धेषु न परिषाञ्च मध्यमः ॥

अथ परिभाषा भाष्यते पर इति । वाक्यमर्थकथनपर्यन्तम् । एक-वाक्यस्थितधातुषु परः परधातुस्योऽनुबन्धः पूर्वतरेण सम्बन्धाभावेऽपि पूर्वेषां सर्वेषामित्यर्थः । यथा टीक टिक् ठीक व्रीक तिक्कङ् गत्यामित्यत्र ऋकार-ङकारौ सर्वेषाम् । एषमङ्गाङ्क पदे लक्ष्मणीत्वञ्च अङ्गयते; परस्थितौ तकार-

ककारावहयतेरप्यनुबन्धाविति । अस्यापवादमाह—नाम्नेङितेति । आम्नेङितं
 द्विस्त्रिरुक्तमित्यमरः । पुनरुक्तैकानुबन्धेषु धातुषु नेयं व्यवस्था । तथाच
 स्यल्ल स्यतञ् चान्तावित्त्र तकारस्य पुनरुक्तत्वात् अकारो न पूर्वस्य । परि-
 भाषान्तरमाह—नेति । मध्यमो धातुद्वयमध्यवर्ती अनुबन्धो ह्यभ्यां सम्बन्धोऽपि
 न परस्य । यथा स्यल्ल स्यतञ् चान्तावित्त्र ककारो न परस्य परवर्तिन्
 उभयपदिनो स्यधातोः ककारानुबन्धो नास्तीत्यर्थः ।

तत्राकारः सुखार्थोऽथानिष्ठाभावादिकर्मवेट् ।
 इर्नुस्वान्नीरनिङ्निष्ठ उः क्त्वावेडूस्तु वेट्क ऋः ॥
 चञ्चस्त्रसोऽथ ऋर्वा खुरङ्वानिर्वाथ एः सिचि ।
 अट्टद्विरैर्यजादिः स्यादोर्निष्ठातन औरनिट् ॥
 कश्चुरादिः क्त्वावा गः क्रादिर्गिः प्वादिरप्यपूः ।
 स त्वादिर्घोरुदादिर्ङ्लङ्वान् कर्त्तरि आत्मने ॥
 जोजलाद्यो जिरद्यत्तष्टुः साथुर्दुस्त्रिमग्युतः ।
 षः फणादिस्तस्त्वदन्तो दस्तनादिर्धुधादिकः ॥
 नः स्वादिः पोमुचादिर्भः शमादिर्मीणिचिस्समोः ।
 दीर्घोवा णिचि ऋसो मिर्वा दिवाद्योयुदादिकः ॥
 लुः स्वपादिश्च लिङ्गादिर्वीठतादिः श् तुदादिकः ।
 शिः कुटादिश्च ष् क्तदङ्वान् क्षोज्जादी र वैदिकः ॥

[तत्राकारः सुखार्थः]

अनुबन्धफलान्याह । तत्र अकारः सुखार्थः । तत्र अनुबन्धेषु मध्ये
 अकारः सुखार्थः सुखोच्चारणार्थः । यथा—धक्क नक्क क नाशन इत्यादौ ।

[अथानिष्ठाभावादिकर्मवेट्]

अथ आ निष्ठाभावादिकर्मवेट् । अथ आ आकारानुबन्धो धातु-
 रित्यर्थः उपचारात् एवमिकारादौ च बोध्यम् । निष्ठा क्तवत् । निष्ठाया
 वाच्यत्वेन सम्बन्धिनी ये भावादिकर्मणी तयोर्वा इट् यस्मात् स तथा । आका-

रतो धातोर्भावे आदिकर्मणि च विहितयोः क्तवत्वोरिम् वा इत्यर्थः । यथा इर्मिथ्या खेहे 'भावादित्ते वा' इति मिन्नं मेदित तेन प्रमिन्नः प्रमेदितः सः । भावादिकर्मभ्यामन्धत्र क्तवत्वोरिम् नेति शेषः । यथा 'आदित' इति मिन्नः मिन्नवान् ।

[इनुम्बान्]

इः नुम्बान् इति पदच्छेदः । इकारानुबन्धधातूनामन्ध्याच्चः परी नकारागमो भवति । यथावदिङ्नुत्यभिवादयोः । 'अतएवेदितोनुष्' इति वन्धते विष्णुः । अत्र प्रथमं वद् इति पठित्वा पश्चादिकारानुबन्धत्वात्कारागमेन वन्द इत्येवं धातुः क्ततः । नकारमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धौ इदनुबन्धकारणं अगुण्डे नलोपनिषेधार्थम् ।

[ईरनिङ्निष्ठः]

ईः अनिट्निष्ठः इति सन्धिविच्छेदः । अनिट् निष्ठा यस्मात् स तथा । दीपीष्ट्यद्दीपने । 'नेम्डीम्नी'ति इम् निषेधे दीप्तः दीप्तवान् ।

[उः क्त्वावेट्]

क्त्वा प्रत्ययस्य वा इट् यस्मात् स तथा । उकारानुबन्धधातुभ्यः क्त्वाच्चे विकल्पेनेम् भवतीत्यर्थः । यथा चसु भक्ते, 'पूक्लिशदित' इति इमो विकल्पितत्वेन चमित्वा चाम्स्वा ।

[ऊस्तु वेट्कः]

ऊः तु वेट्कः, ऊकारानुबन्धो धातु वा इट् यस्मात् स तथा । सामान्यविधिना यस्य स्थाने नित्यं इम् विहितः ऊदितः परस्य तस्य वा इम् इत्यर्थः । षिधू शिवे शास्त्रे, 'वेमूदिदि'ति असेधीत् असैस्तीत् ।

[ऋः चञ्चस्त्रः]

ऋःचञ्चि अञ्चस्त्रः । चञ्चि जेः परे अञ्चि परे नास्ति ऋस्त्रो यस्य सोऽञ्चस्त्रः ऋस्त्राभाववानित्यर्थः । ढौकृङ् गत्वाम्, इत्यस्मात् औ टीदिविभक्तौ । 'अगुण्डः स्त्र' इत्यत्र ऋदिहर्जनात् । औकारस्य ऋस्त्राभावे अडुढीकत् ।

[अथ ऋट्वा]

चञ्चि अञ्चस्त्र इत्यनुवर्तते । ऋकारानुबन्धधातूनां जेः परेऽञ्चि परे वा ऋस्त्रो न भवतीत्यर्थः । कण् चार्त्तस्त्रे, 'भ्राजभ्राशेति' अचीकषत्

अचकणत् । येषां सप्तमस्वरानुबन्धः कौचित् पठ्यते कौचिन्न पठ्यते च तेषां ऋक्सधिकल्पप्रापनार्थोऽयमनुबन्धः ।

[खरङ्वाभ्]

खकारानुबन्धधातुभ्यष्टीये नित्यं ङोभवतीत्यर्थः । धीगम्लगत्यां 'शासु-
लिष्टुदि'ति अगमत् ।

[इर्वा]

इर् वा अङ्वानित्यनुवर्त्तते । येषां धातूनां इर् इत्यनुबन्धोऽस्ति तेभ्य-
ष्टीये विकल्पेन ङो भवतीत्यर्थः । श्रुतिर् चरणे । "शासुलिष्टुदि"ति सूत्रे
इरितस्तु वेति अश्रुतत् अश्रुतीत् ।

[अथ एः सिचि अट्टिः]

एः एकारानुबन्धधातुः । सिचि—त्वां विहिते सौ । कटे हतौ हृषि,
इति कटधातोः । 'हसादेः सिम' इत्यत्र एदिहर्जनात् अकटीत् । त्वां सिचि-
त्यनेन विहिते सौ परे एकारानुबन्धधातूनां 'हसादेः सिमोऽङ्गोदि'दित्यत्र एदितौ
निषेधान्न हृषिरित्यर्थः ।

[ऐर्यजादिः स्यात्]

एकारानुबन्धा धातवो यजादिगणे पठिताः, तेन 'व्यथग्रहे'ति 'ग्रह-
स्वपाद्यो'रिति च सूत्राभ्यां यथासम्भवं खेमूलस्य च जि स्यादित्यर्थः । यजेजौ,
'व्यथग्रहे'ति इयाज । 'शीव्रजयजे'ति क्यप्प्रत्यये 'ग्रहस्वपाद्यो'रिति मूल-
धातोर्जी कृते इत्था ।

[ओर्निष्ठातनः]

निष्ठायास्तो नो यस्मात् स निष्ठातनः । ओकारानुबन्धधातुभ्यः
ऋक्तवत्वोस्तकारस्य 'सूत्राद्योदि'दिति सूत्रेण नकारो भवतीत्यर्थः । इजो
जौ भङ्गे 'सूत्राद्योदि'दिति रुग्णः रुग्णवान् ।

[औरनिट्]

औकारानुबन्धधातुभ्यः सामान्यसूत्रेण विहित इम् न भवेदित्यर्थः ।
धीगम्लगत्यां, वसोरस्येत्यत्र औदिहर्जनात् अमाङ्गीत् ।

[कशुरादिः]

कः ककारानुबन्धो धातुः गणक मन्त्वाने, शुभ्यो जिर्वेति गणवति ।

[क्विस्तुवा]

क्विकारानुबन्धो धातुः चुरादिर्वा । पक्षे गणान्तरनियमाभावात् सामान्यगणो भ्वादिरित्यर्थः । युजक् संयमे, योजयति योजति । 'बुभुं जिर्वा' इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादेर्जिर्नित्यः चुराद्यन्तर्गणात् युजादेस्तु वा इति । यत्तु चुरधातोरपि क्विकारानुबन्धत्वं मुग्धबोधे चोरयति चोरतीत्युदाहरणञ्च तत् कदाचित् चुरादेर्जेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । अतएव काव्यकामधेनौ अक्किक्लञ्छणीत्यत्र स्फुटीकृतमिदं वोपदेवेन ।

[गः क्र्रादिः]

गः गकारानुबन्धो धातुः । डुक्रीजगद्रव्यपर्व्ये 'दिवसुतुदे'ति क्र्रादि-त्वात् आ प्रत्यये क्रीणाति ।

[गिः प्वादिरपि]

गिः गकारानुबन्धो धातुः । अपिशब्दात् क्र्रादिश्च । पूजगिशोभे 'प्वादेः ख' इति पुनाति ।

[अपूः स ल्वादिः]

पूर्वजितः स पादिर्त्वादिश्च स्यात् । लूजगि ष्छिदि, लुनाति । 'सूस्वा-द्योदि'दिति लूनः लूनवान् । 'कृगृञ्चे'ति लूनिः ।

[घो रुदादिः]

घः घकारानुबन्धो धातुः । लघिर रुद रोदे 'रुद्रोऽयोहसस्येमि ति रोदिति । 'रुदाद्यस्ती'ति अरोदीत् ।

[ऊस्तड्वान् कर्त्तरि]

ऊः ऊकारानुबन्धो धातुः । कर्त्तरिवाच्ये तड्वान् आत्मनेपदी । एधऊवृद्धौ 'नवशः पमे' इति एधते ।

[आत्मने]

अकारानुबन्धो धातुः तड्वान् इत्यनुवर्त्तते । आत्मने आत्मार्यं, फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदीत्यर्थः । अफलवति परस्मैपदीति शेषः । यजैजौ, यजते यजमानः, यजति याजकः । जिस्वा'नवशःपमे जित' इत्युभयपदप्राप्तौ 'जिज्जन्तपिधे'त्यनेन नियम्यते । नियमश्च फलवत्कर्त्तर्य्यात्मनेपदमिति

चेत्तर्हि अफलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदनिषेधे फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदापत्तिः कथं न स्यात् ? फलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदमेवेति चेत् तर्हि फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदनिषेधे अफलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदापत्तिः कथं न स्यादित्युभययैव व्याघातः । वस्तुतस्तु उभयपदप्राप्तौ व्यवस्थेयं, फलवत्यात्मनेपदम् अफलवति परस्मैपदमिति । एतच्च पाणिनेरनुरोधात् । तथाच वर्द्धमानः—“इति लौकिकवाक्येषु व्यभिचारोऽति-
पुष्कलः । वेदवाक्येषु यद्यस्ति नियमः केन धार्यते । विशेषः पाणिनेरिष्टः सामान्यं सर्ववर्मणः । सामान्यमनुगृह्णाति तत्राचार्यपरम्परति” । तेन “अकरोदचिरेश्वरः क्षिती द्विषदारभफलानि भक्षसात्” इति । “तनोति शुभं गुणसम्पदा यशः” इत्यादौ फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदम् । “फलं विश्वोपकाराय धत्ते पर्वणि पर्वणी”ति । “कमलवनीहाटनं कुर्वते ये” ये सूर्यरश्मय इत्यर्थः, इत्यादावफलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदमिति । चुरादेस्तु स्वार्थविहितजर्जकारेण जित्वे-
ऽपि उभयपदं न स्यात् । अन्यथा स्वमजकवितर्कं इत्यादेर्जानुबन्धो वृथा स्यात् । यत्तु धातुपारायणमुग्धबोधयो चोरयति चोरयते इत्युभयपदोदाहरणं तत् कदाचिन्महाकविप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य समाधानार्थम् । यथा नैषधे—“नालो-
कते यथेदानीं मामियं तेन तर्कये” इत्यत्र तर्कये इत्यात्मनेपदम् । अत्र केचित्तु “आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचित् इति” न्यायमवलम्बन्ते ।

[जो उवलाद्यः]

जः जकारानुबन्धो धातुः ज्वलजमचलत्विषोः ‘दूनीभूज्वलाद्येति’ अपत्यये ज्वाल, पक्षे पचादित्वादिनि ज्वलः । एव कुचञ्चोधपर्ककौटिल्य-
लेखने, ‘दूनीभूज्वलाद्येति’ णः कोचः, पक्षे ‘कृगृञ्जेति’ कः कुचः ।

[जिरद्यत्तः]

जिरित्यनुबन्धो धातुः अद्यत्त—अद्य वर्त्तमाने क्तो यस्मात् सः । जिष्ठास्थाने ‘ज्ञाञ्छार्थेति’ स्थितो विष्णुस्तिष्ठतीत्यर्थः ।

[टुः साधुः०]

टुरित्यनुबन्धो धातुः अधुना सह वर्त्ततेऽसौ साधुः । ऋटुङ् वेप चले ‘ट्रितोऽधुरि’ति वेपधुः ।

[डुस्त्रिमग्युतः]

डुरित्यनुबन्धो धातुः कजदडुङ्गती ‘ड्रितस्त्राञ्जे’ इति त्रिमक्, कत्रिमम् ।

[णः फणादिः]

फण्ण निस्त्रेहे 'तृफलभजति' फेणतुः पफणतुः फेणिथ पफण्णिथ ।

[तइत्वदन्तः]

तः तु अदन्तः, तः तकारानुबन्धो धातुः अदन्तः अकारान्तः, अदन्तानां वृथग्वर्गविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तानुबन्धकरणम् अनभ्यासानाम् अङ्गादिषु क्कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थम् ।

[दस्तनादिः]

द इत्यनुबन्धो धातुः तनादिगणीयः । तनुदजविस्तृती 'तन्भ्यःशुवि'ति तनोति । 'सिर्लुक् तथासोरि'ति अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः । 'वन-तनाद्यनिमामि'ति प्रतत्य ।

[ध्रुधादिकः]

ध रूधादिकः, ध इत्यनुबन्धो धातुः रूधादिगणीयः । रुधिर्धौजिजाहृती 'दिवसुतुदे'ति रुणद्धि ।

[नः स्वादिः]

शुञ्ज सन्वाक्लोदपीडामन्ये 'दिवसुतुदे'ति सुनोति ।

[पो मुचादिः]

मुच्छ्रयपञ्चौ मोक्षे 'नुण्प्रधोमुचामि'ति मुञ्चति ।

[भः शमादिः]

शसुभिर्यशमे 'यन्धोशमादौ'ति शाम्यति ।

[मोणिचिस्समोः दीर्घो वा]

मः मकारानुबन्धो धातुः । णिचिस्समोः—चिण्च णम्च ती चिस्समो, षेः परौ चिस्समौ तयोरिति थिग्रहः । मकारानुबन्धधातूनां जेः परवर्त्तनो रिण्चणमोः परयोर्वा दीर्घ इत्यर्थः । दीर्घो दीर्घवान् । घटषमड् चेट्टे 'घटादि-जनौ'ति सूचे 'जीस्समोस्तुर्वधेति' अघटि अघाटि, घटं घटं, घाटं घाटम् ।

[णिचि ङस्सः]

मोऽनुवर्त्तते । मकारानुबन्धो धातुः । णिचि औ परे ङस्सो ङस्सवान् । 'घटादिजनौ'ति घटयति ।

[मिर्वा]

शिचि ऋस्व इत्यनुवर्त्तते । मिकारानुबन्धधातूनां जी परे विकल्पेन ऋस्वो भवतीत्यर्थः । फणमिणगतौ 'वा शमयमेति' फणयति फाणयति ।

[दिवाद्यो य]

यकारानुबन्धो धातुर्दिवादिगणोयः दिव्यु जिगीषादौ 'दिवसुतुदेति' दीव्यति ।

[ल अदादिकः]

अदलो भस्ते 'लुगदभ्योऽप' इति भक्ति ।

[लुः स्वपादिश्च]

चकाराददादिश्च । स्वमते स्वपादेः प्रयोजनं नास्ति । दरिद्रतीत्यादौ स्वपादित्वादजादौ सार्वधातुके षाद्याक्षरस्य उदात्तस्वरत्वभवति । तथाच षायुदात्तत्वमिति वोपदेवः ।

[लिङ्गादिः]

द्वादेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वात् अदादित्वसूचकानुबन्धो न कृतः । अथवा 'लुः स्वपादिश्च लिङ्गादि'रित्येकं वाक्यम् । लुलि इत्युभयानुबन्धौ धातू क्रमात् स्वपादिद्वादी स्तः, काकाक्षिगोलकन्यायेन चकारस्योभयसम्बन्धाददादौ च इत्यर्थः । द्वादिः पृथगण इत्येके । अतएव पठन्ति च "भाष्यदादौ लुङो-
त्याह्निर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादिचुरादयः ॥" इति । इत्थि ङीमेऽदने 'द्वादीरे द्विरिति लुङोति ।

[-बोद्धतादिः]

इतस्तुवष्ट वर्त्तने, 'बुद्धो नेम्पे' इति तेनैव परस्मैपदे वर्त्त्यति विवृण्वति । भाष्यनेपदे तु वर्त्तिष्यते । अन्यत्र विवृणा विवर्त्तिषा ।

[श तुदादिकः]

तुद जी श व्यये 'दिवसुतुदे'ति तुदति ।

[शिः कुटादिश्च]

चकारात् तुदादिश्च । 'कुटां ण्वी ठिणति' इति नियमात् कुट शि कौटिष्णे इत्यादीनां अकुटीदित्वादौ न गुञ्चः । नूशिस्तवने इत्यादीनां अगुपीदित्वादौ न वृद्धिः अगुचत्वादुष्च ।

[ष कृदङ्वान्]

आख्यातिकस्य ङोऽप्राप्तार्थं कृदिति विशेषणम् । स्वमते तूभयत्र ङ एव ।
दुजोष पच पाके 'भौषिचिन्ती ति पचा ।

[चो जच्चादिः]

जच्च क्षलुष भक्षहासयोः, 'द्विस्तजच्चादी' इति द्विसंज्ञायां शत्रन्तस्य
'त्रिदचोऽहे'रिति न नुष् तेन जच्चत् । ज्ञीवे जस्यसोस्तु 'द्वेः शतु'रिति
जच्चन्ति जच्चति । आख्यातिकेऽन्ती प्रन्तोऽहेरिति जच्चति, 'अनुस्सिचे'रिति
अजच्चुः ।

[र वैदिकः]

र इत्यनुबन्धो धातुः । वैदिको वेदेष्वेव प्रयुक्तो नतु भाषायामित्यर्थः ।
गार्गीं स्तुतौ जगाति ।

[धातवो हन्तिभासार्था अकितो वा चुरादयः]

इत्यनुबन्धेन फलं निरूप्य अर्थेनैव प्रयोजनं प्रथयति धातव इति । हन्त्यर्था
हिसार्थाः, हन्तेर्हिसार्थ एव प्रसिद्धत्वात् । भासार्था दौमार्थाः । घटिक-
पिद्युतावित्यत्र द्युत्यर्थत्वेऽपि किकरणमर्थान्तरार्थमिति वीपदेवस्वरसात् ।
हन्त्यर्था भासार्थाश्च धे धातवस्तेऽकितोऽपि गणान्तरपठिता अपि वा चुरादयः
स्युः । वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कदाचिदन्येऽपि चुरादयः स्युरित्यर्थः ।
एवमेवं धातुपारायणक्रमदीखरौ । यथा हन्लौ गतौ बधे घातयति हन्ती-
त्यर्थः । शुभलृडदीप्तौ शोभयति शोभते इत्यर्थः । दीत्यर्थस्य पाञ्चिकचुरा-
दित्वं सर्वेर्न मन्यते । अन्येषाम्तु चुरादित्वं यथा "इन्द्रियादेरसामर्थ्यं वक्ष्यमाण-
मदीदिशत्" इति भट्टवार्त्तिकम् । "दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् वाहयिदध्व-
शेषम्" इति कालिदासः । "कोकिलो विष्णुरूषेण राजकन्यामजीहरत्" इति
पञ्चतन्त्रम् । "दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयदि"ति व्यास इत्यादि ।

क्रादिः कृगृदृधृप्रच्छो मुहृद्रुहृष्णुहृनृशृष्णिहृः ।

मुहादिर्ङिङ्लन्तोऽनुदात्तेदृष्टुङ्ङिद्युतादिकः ॥

अथ स्वरूपेण फलं निरूपयति क्रादिरिति । क्रादिः कृश विक्षेपे, नृश
निगरणे, दृष्टयादरे, धृशङ्खिती, प्रच्छीयन्नीप्से इति पञ्च । फलन्तु अन्येषां
मते क्रादिभ्यः सन इम् चिकरिषति इत्यादि । स्वमते तु ऋङ्पूजरच्च-

मित्त्वत्त्वाद्दन्तत्वं व्यर्थमिति चेन्न यतः “अग्नोपित्त्व” स्थानिवत्त्वच्चादन्तत्वप्रयो-
जनम् । यच्च त्वेते न विद्येते तत्राग्नोपविकल्पनम् ॥ तद्बलादन्त्यदीर्घश्च
पुक्चेत्त्वाद्वापयत्यत” इति । यथा—अग्नोपित्वेन अजगवेषदित्यादौ न ऋस्व-
सन्वज्ञावौ । लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायात् स्थानिवत्त्वेन कुणयतीत्यादौ
न गुणः गणयतीत्यादौ च न वृद्धिः । यत्र तु एते न विद्येते अग्नोपित्वस्थानि-
वत्त्वयोः प्रयोजनं न सम्भवति तत्र धातौ तद्बलात् अदन्तत्वस्वीकारबलात्
अग्नोपविकल्पनम् । अकारस्थितिपक्षे दीर्घः पुक्च अदन्तत्वात् पण्च स्याद-
तोऽङ्गापयतीति सिद्धमिति केचित् । स्वमते तु अग्नोपित्वस्थानिवत्त्वयोः कार्यं
येषु न स्यात् ते धातवो हसन्ता एव मन्तव्याः, तेन अङ्गापयतीत्यादिप्रयोगाः
स्वमतविरुद्धा इति बोध्यम् । न च स्वमतविरुद्धानामिहोपन्यासोऽपि विरुद्ध
इति वाच्यम्, अष्टानां मतान्यालोक्य कर्त्तव्ये परमतन्यासेऽपि दोषाभावात् ।
अन्यथा कौञ्चिदमन्यमानस्य कृजकृताविति भौवादिकस्य पाठो विरुद्धः स्यात् ।
किञ्च यदि तन्मतैकवाक्यता क्रियते तदाग्नोपविकल्पोऽन्त्यदीर्घश्च मनीषादि-
त्वात् साध्यः । यथा अङ्गधोर्जिः हसाल्लोप इति अल्लोपः टीविभक्तोर्दिः जिञ्ची-
त्यङ् “नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भलि धातुषु । सकारजः शकारश्च षाट्त्वर्ग-
स्तवर्गज” इति वचनात् ङस्य नप्रकृतिकत्वे ‘स्यादौ नवद्र इति’ ङकारं हित्वा
कि इत्यस्य हित्वे कस्य चत्वे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति ङस्य
नत्वे नस्यानुस्वारे तस्य च जत्वे आञ्चिकदिति । केचित्तु अङ्ग इति ङप्रकृतिं
मन्वानाः अङ्गि इत्यस्य खेर्दित्वे आङिङ्गदित्याहुः । अत्र ऋस्वसन्वज्ञावयोरस-
म्भवाद्भाग्नोपित्वं गुणवृद्धेरसम्भवाच्च स्थानिवत्त्वमिति । केचित्तु हित्वेऽपि
अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वमन्वानाः क इत्यस्य हित्वे अग्नोपित्वाच्च सन्वत्कार्यम्
इत्याञ्चकदित्युदाहरन्ति ।

अकारान्तवर्गः ।

अङ्गाङ्ग त्क पदे लक्ष्मण्यंशांस त्क विभाजने ।

अर्थं त्कङ् याचनेऽन्ध त्क टक्चयेऽघ टक् तरकृतौ ॥

१ । अङ्गत्क पदे लक्ष्मणि । (अङ्ग—अदन्त० पु० प०) कण्ठावर्गाद्योपधः ।
पदं संख्यासंस्थानम्, लक्ष्म चिह्नयुक्तकरणम् । तथाच—“अर्थः क्रियैव धातूनां
कर्त्तव्यापारलक्षणा । आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेष्वक्रियात्मसु ॥” इति वोपदेवः ।

त, क—अङ्गयति अङ्गापयति । अङ्गयत्यरिसैन्यानि युधि पृष्ठेषु सायकैरिति हलायुधः ।

२ । अङ्गत्क पदे लक्ष्मणि । (अङ्ग—अदन्त० चु० प०) कण्ठावर्गं तृतीयोपध । पदलक्ष्मव्याख्यानं पूर्ववत् । त, क—अङ्गयति अङ्गापयति ।

३ । अंश त्क विभाजने । (अंश—अदन्त० चु० प०) तालव्योपध । विभाजन इति भाजत्कतु पृथक्कृत्यामित्यस्य रूपम् । त, क—अंशयति अंशापयति धनं वणिक् ।

४ । अंस त्क विभाजने । (अंस—अदन्त० चु० प०) दन्त्योपधः । अन्यत् सर्वं अंशधातुवत् ।

५ । अर्थ त्क ड याचने । (अर्थ—अदन्त० चु० आ०) ड—अर्थयते अर्थापयते । “गावस्तृणमिवारस्ये प्रार्थयन्ति नवं नव”मिति, “प्रार्थयत्यल्पमूल्यानी”-त्यादौ प्रार्थनं प्रार्थः पश्चात् प्रार्थं करोतीति औ परस्मैपदम् ।

६ । अन्ध त्क ट्क्चये । (अन्ध—अदन्त० चु० प०) ट्क्चयो दृष्टिरहितो भावः, तेनाकर्मकोऽयं धातुः । तथाच—सत्ताजीवनदर्पभीतिशयनक्रीडानिवास-क्षयाव्यक्तध्वाननभोगतिस्थिति-जरालज्जाप्रमादोदये । मोहे खोटनवेगयुद्ध-दहनस्थितिचरोन्मादके शुद्धिस्वेदपलायनभ्रमणके शान्तौ भ्रुतौ मञ्जने । दृप्तौ जागरशोषवक्रगमनोत्साहे सृती संशये क्लानौ मन्दगती च नृत्यपतने चेटाक्रुधो रोदने । वृद्धौ हावकृतौ च सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले कम्पोद्धे गनिमेषभङ्ग-यतनाद्ये धातवोऽकर्मका । दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्तमानास्तु धातवः । वाचका भावमात्रस्य यतस्तस्मादकर्मकाः ॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातवः । तद्ग्रावेऽकर्मकाः स्युस्तद्गतं कृत्यां सकर्मकाः ॥ इति । त, क—अन्ध-यति, अन्धापयति ।

७ । अघ त्क तत्कृतौ । (अघ—अदन्त० चु० प०) तत्कृतिः पापकृतिः । त, क—अघयति व्याधः । कर्मणोऽर्थमध्यपाठादकर्मकोऽयम् । तथाच—“धातोरर्था-न्तरे वृत्ते धात्वर्थनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षाः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” ॥ इति गोथीचन्द्रः । धात्वर्थेन सह कर्मण उपसंग्रहादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—नदी वहति क्षरतीत्यर्थः । अघयति व्याध । भवति घटः । आहते जनः ।

अवधीर त्कवज्जायामान्दोल त्क तु दीलने ।

जन त्क परिहाये स्यादोज त्क बलतेजसोः ॥

८ । अवधीर ल्क अवज्ञायाम् । (अवधीर—अदन्त० चु० प०) त, क—अव-
धीरयति साधुमसाधुः । अवधीरितसुहृद्वाक्यस्य फलमेतदिति हितोपदेशः ।

९ । आन्दोल ल्क तु दोलने । (आन्दोल—अदन्त० चु० प०) त, क—
नान्दोलयन्ति परच्छिद्रं साधवः । टीदिविभक्तौ आन्दुदोलत् । तु शब्दः परत्र
सम्बन्धज्ञापकः, एवं सर्वत्र ।

१० । जन ल्क परिहाणे स्यात् । (जन—अदन्त० चु० प०) दीर्घादिर्दन्व्यो-
पधः । तथाच—“क्षोभमाशु हृदयं नयदूनां रागद्विभक्तकरोन्न यदूना”मिति
माघयमकम् । परिहाण न्यूनक्रिया । त, क—जनयति स्वर्णं वणिक् प्रथमपरि-
माणात् । परिमाणमात्रेऽयमिति केचित् । जनधो जिः अङ् द्वित्वे स्वस्थान-
भिव नास्ति अतो नास्त्रोपित्वमिति सन्देहनिरासार्थमाह । “मा भवान् जनि-
नत् । अनेर्द्धनुबन्धज्ञापकबलात् द्वित्वात् प्राक् प्राप्सोऽस्त्रोपित्वाच्च
स्यादिति” कामधेनौ वोपदेवः ।

११ । भोज ल्क बलतेजसोः । (भोज—अदन्त० चु० प०) बलमिन्द्रियशक्तिः,
तेजःप्राणशक्तिः । मा भवान् भोजिजत् ।

कथ त्क वाक्यप्रबन्धे कल त्क गतिसंख्ययोः ।

स्यात् कर्त्त क्त्त कर्त्त त्क शैथिल्ये कर्णं तक् भिदि ॥

१२ । कथ ल्क वाक्यप्रबन्धे । (कथ—धा० अदन्त० चु० प०) वाक्यप्रबन्धो
वाक्यरचना । त, क—कथयति । टीदिविभक्तौ अचीकथत् अचकथत् ।

१३ । कल ल्क गतिसंख्ययो । (कल—धा० अदन्त० चु० प०) गतिरिह
यापनम् अन्तर्भूतअर्थत्वात् । त, क—कलयति कालं धीरः, यापयति गणयति
चेत्यर्थः ।

१४ । कर्त्त ल्क शैथिल्ये । (कर्त्त—धा० अदन्त० चु० प०) रेफद्वययुक्त-
स्तकारः । त, क—कर्त्तयति कर्त्तापयति धूलिर्जलेन ।

१५ । क्त्त ल्क शैथिल्ये । (क्त्त—धा० अदन्त० चु० प०) रेफोपधस्तमध्यः ।
त, क—क्त्तयति क्त्तापयति धूलिर्जलेन ।

१६ । कर्त्त ल्क शैथिल्ये । (कर्त्त—धा० अदन्त० चु० प०) रेफोपध-
स्तकारः । त, क—कर्त्तयति कर्त्तापयति धूलिर्जलेन ।

१७ । कर्णं तक् भिदि । (कर्णं—धा० अदन्त० चु० प०) त, क—कर्णयति,
कर्णापयति । आङ्पूर्वकोऽयं श्रवणे । तथाच—“देवाकर्णय येन येन सहसा

यद्यत्समासादित”मिति । उपसर्गास्तत्तदर्थानां द्योतका एव न तु वाचकाः । केवलधातोरनेकार्थत्वेऽवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्वस्याप्यन्यार्थो धातोरेव कल्पयते लाघवात् । क्वचिदुपसर्गा धात्वर्थमेवानुवर्तन्ते । तथाच—“धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा ॥” इति विस्तरवृत्तिः । क्रमेणोदाहरणानि—आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः । प्रसूयते अत्र प्रसव एव धात्वर्थः, प्रशब्दस्तमेवार्थं द्योतयति । प्रणमति प्रकर्षेण नमतीत्यर्थः । केचित्तु, अनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते इति चतुर्थचरणं पठन्ति तच्चिन्त्यम् ।

काल त्क कालोपदेशे कुण त्काभाषमन्वयोः ।

स्यात् कुमार कुमाल त्क केलौ केत त्क मन्वणे ॥

निश्चावणेऽथ कूण त्क सङ्कोचेऽथ कुह त्क ड ।

विस्मायनेऽथ कूट त्क दाहे मन्वे कृप त्क तु ।

दौर्बल्ये क्षप त्क म स्यात् क्षेपे खच त्क बन्वने ॥

१८ । काल त्क कालोपदेशे । (काल—अदन्त० चु० प०) त, क—अचकालत् कालमियत्तया गणकः, एतावती वेलेति कथितवानित्यर्थः ।

१९ । कुण त्क आभाषमन्वयोः । (कुण—अदन्त० चु० प०) ऋस्वी मूर्धन्योपधः । त, क—कूणयति । मन्वोऽभिमुखीकरणं, गुप्तोक्तिरित्येके ।

२० । कुमार त्क केलौ । (कुमार—अदन्त० चु० प०) ऋस्वी । त, क—कुमारयति । अचुकुमारत् ।

२१ । कुमाल त्क केलौ । (कुमाल—अदन्त० चु० प०) ऋस्वी । त, क—कुमालयति । अचुकुमालत् ।

२२ । केत त्क मन्वणे निश्चावणे । (केत—अदन्त० चु० प०) त, क—केतयति । मन्वणं निमन्वणम् । अचिकेतत् । निश्चावणं समयोद्गाषणम् ।

२३ । अथ कूण त्क सङ्कोचे । (कूण—अदन्त० चु० प०) दीर्घो मूर्धन्योपधः । त, क—कूणयति । अचुकूणञ्चक्षुः सङ्क्षितमभूदित्यर्थः ।

२४ । अथ कुह त्क ड विस्मायने । (कुह—अदन्त० चु० षा०) ऋस्वी, विस्मायनं अन्यतो विस्मयोत्पादनम् । त, क, ड—कुहयते कुहकेनेन्द्रजालिको लोकं विस्माययतीत्यर्थः । “स्यातां कुहयते विस्मापयते हेतुतो भय”मिति भट्टमल्लदर्शनाद्विस्मापने इति पाठ इत्येके ।

२५ । अथ कूट ल्क दाहे मन्वे । (कूट—अदन्त० चु० प०) दीर्घी । अचु-
कूटत् । “यः कूटयति शत्रूणां दृष्ट्वा गजघटा रणे” इति हलायुधः । २३४ ।

२६ । क्ण ल्क तु दीर्बन्वे । (क्ण—अदन्त० चु० प०) समसखरी । क्णप-
यति । षष्ठखरीति त्रिलोचनः । “प्रचुरं प्रथितोऽप्यर्थं नासौ क्णपयति प्रभु”रिति
हलायुधः । २३५ । अर्थ दातुमितिशेषः ।

२७ । क्षप ल्क म स्यात् क्षेपे । (क्षप—अदन्त० चु० प०) त, क—क्षपयति ।
म—अक्षपि अक्षापि, क्षपं क्षप, क्षापं क्षापम् । मानुबन्धसामर्थ्यात् स्थानि-
वत्त्वाभावे दीर्घः । स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते ।

२८ । खच ल्क बन्धने । (खच—अदन्त० चु० प०) त, क—खचयति ।

खोट खोड़ तक् क्षेपे खेट खेड़ ल्क भक्षणे ।

२९ । खोट ल्क क्षेपे । (खोट—अदन्त० चु० प०) त, क—अचुखोटत् ।

३० । खोड़ ल्क क्षेपे । (खोड़—अदन्त० चु० प०) त, क—अचुखोड़त् ।

३१ । खेट ल्क भक्षणे । (खेट—अदन्त० चु० प०) त, क—अचिखेटत् ।
“खेटयत्यरिवीरांश्च संग्रामरसिकान् नृप.” इति हलायुधः । १५५ । खेटयति
हन्तीत्यर्थः ।

३२ । खेड़ ल्क भक्षणे । (खेड़—अदन्त० चु० प०) त, क—अचिखेड़त् ।

गद् ल्काभ्रध्वनौ गर्व ल्कड् दर्पेऽथ गृह् ल्कड् ।

ग्रहे गण ल्क संख्याने गवेष ल्क मार्गणे ॥

३३ । गद् ल्काभ्रध्वनौ । (गद्—अदन्त० चु० प०) त, क—गदयति मेषः ।
अभ्रध्वनिर्मेघकर्तृकशब्दः ।

३४ । गर्व ल्कड् दर्प । (गर्व—अदन्त० चु० आ०) त, क, ड—गर्वयते
गर्वापयते धनेर्नचिः । दर्पोऽहङ्कारः । “विद्याधनसमृद्धोऽपि यो न गर्वयते प्रभु”-
रिति हलायुधः । ७१ ।

३५ । अथ गृह् ल्कड् ग्रहे । (गृह्—अदन्त० चु० आ०) समसखरी । त,
क, ड—गृहयते । ग्रहो ग्रहणम् । “द्विषां गृहयते शिरः” इति हलायुधः । ३३

३६ । गण ल्क संख्याने । (गण—अदन्त० चु० प०) मूर्धन्योपधः । त,
क—गणयति । ढीदिविभक्तौ अजीगणत् अजगणत् ।

३७ । गवेष ल्क मार्गणे । (गवेष—अदन्त० चु० प०) मूर्धन्योपधः । मार्गण-

मन्वेषणम् । त, क—अजगवेषत् गुणं गुणी । “गवेषयति सत्क्रियां यः” इति हलायुधः । २४७ ।

गोम त्क लेपने गात्र त्कङ् शैथिल्ये गुण त्क तु ।

मन्वे गह त्क गहने चित्र त्क क्षणिकेक्षणे ।

लेख्येऽङ्गुते, चह त्क स्यात् शाठ्ये छद् त्क संवृतौ ॥

३८ । गोम त्क लेपने । (गोम—अदन्त० चु० प०) त, क—गोमयति अजुगोमत् गोमयेन स्थानं चेटी ।

३९ । गात्र त्क ङ् शैथिल्ये । (गात्र—अदन्त० चु० आ०) दन्त्यवर्गाद्य-
मध्यः । शैथिल्यं शिथिलीभावः । त, क, ङ—गात्रयति गात्रापयते ।

४० । गुण त्क तु मन्वे । (गुण—अदन्त० चु० प०) क्लृप्ती मूर्धन्योपधः ।
त, क—गुणयति ।

४१ । गह त्क गहने । (गह—अदन्त० चु० प०) गहनं दुर्बोधः । त,
क—गहयति शास्त्रं जडधीः, दुःखेन जानातीत्यर्थः ।

४२ । चित्र त्क क्षणिकेक्षणे लेख्येऽङ्गुते । (चित्र—अदन्त० चु० प०)
क्षणिकेक्षणं कादाचित्कदर्शनम् । त, क—चित्रयति चित्रापयति राहुं लोकः
कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमां लोकः । अङ्गुतं साश्चर्याभावः
चित्रयति लोकः आश्चर्यान्वितो भवतीत्यर्थः ।

४३ । चह त्क स्यात् शाठ्ये । (चह—अदन्त० चु० प०) शाठ्यं प्रतारणम् ।
त, क—चहयति खलः, साधुं प्रतारयतीत्यर्थः ।

४४ । छद् त्क संवृतौ । (छद्—अदन्त० चु० प०) संवृतिराष्टादनम् ।
त, क—छदयति दिशं मेघः । “छदयति सुरलोकं यो गुणै” इति हलायुधः । ११६ ।

छिद्र त्क भेदे छेद् त्क छेदे तीर त्क कर्मणाम् ।

समाप्तावथतूण त्क सङ्गोचे तुल्य तक् स्तृतौ ॥

४५ । छिद्र त्क भेदे । (छिद्र—अदन्त० चु० प०) भेद इह रन्ध्रकारणम् ।
त, क—छिद्रयति छिद्रापयति भाण्डं बालकः ।

४६ । छेद् त्क छेदे । (छेद्—अदन्त० चु० प०) त, क—अचिच्छेदत् ।
छेदयत्यहितोदयमिति हलायुधः । १२४६ ।

अकारान्तवर्गः ।

४७। तीर ल्क कर्मणां समाप्ती । (तीर—अदन्त० चु० प०) कर्मणा-
मिति स्पष्टार्थम् । त, क—अतितीरद् व्रतं लोकः समापितवानित्यर्थः ।

४८। अथ तूष् ल्क सङ्घोचे । (तूष्—अदन्त० चु० प०) दीर्घा, मूर्ध-
न्योपधः । त, क—अतूष्णत् ।

४९। तुल्य तक् स्तृती । (तुल्य—अदन्त० चु० प०) आद्ये पञ्चमस्वरः
शेषे दन्त्यवर्गाद्युक्तस्थकारः । त, क—तुल्ययति तुल्यापयति । स्तृतिराच्छादनम् ।

दुःख ल्क तत्कृतौ दण्ड ल्क तत्पाते ध्वन ल्क तु ।

शब्दे निवास तक् स्तृत्यां प्रेङ्गोल ल्क चापले ॥

५०। दुःख ल्क तत्कृतौ । (दुःख—अदन्त० चु० प०) विसर्गमध्यः ।
तथा च “काले तडिङ्गताजाले घनपीनपयोधरे । कान्तः सर्वगुणोपेतो बालेन्दुः
खे न लभ्यते” ॥ इति विन्दुच्युतकम् । अस्वार्थः—तडिङ्गतासमूहवति घन-
खूलमेघे काले कमनीयः सर्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे आकाशे न लभ्यते । पक्षे
हे बाले । सर्वगुणोपेतः कान्तः पतिः दुःखेन लभ्यते इति । त, क—दुःखयति
दुःखापयति । मूर्धन्यषमध्य इति केचित् । तत्कृतौ दुःखकरणम् ।

५१। दण्ड ल्क तत्पाते । (दण्ड—अदन्त० चु० प०) तत्पातो दण्डपात-
नम् । त, क—दण्डयति दण्डापयति अपराधिनां राजा ।

५२। ध्वन ल्क तु शब्दे । (ध्वन—अदन्त० चु० प०) दन्त्योपधः । शब्दो
द्विविधः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । भाषवचादीनां प्रयोगादन्यत्र शब्दे ध्वनावि-
त्यादि यत्र श्रूयते प्रायेण तत्राव्यक्तशब्दे इति बोध्यम् । त, क—ध्वनयति सदङ्गः ।
ध्वनयन्ति च खचरा “यद्गुणान् घोषयन्तौ”त्यर्थः इति हलायुधः । २५५।

५३। निवास तक् स्तृत्याम् । (निवास—अदन्त० चु० प०) त, क—
अनिनिवासत् । स्तृतिराच्छादनम् । “निवासयति यस्त्रिष्वञ्च चीनांशुक”मिति
हलायुधः । १४।

५४। प्रेङ्गोल ल्क चापले । (प्रेङ्गोल—अदन्त० च० प०) अन्तस्थ-
द्वितीयोपधः । त, क—अपिप्रेङ्गोलत् । चापलं चपलीभावः ।

पट ल्क वेष्टने पर्ण ल्क हारित्ये पद् ल्क ङ ।

गतौ पश्च पषट्कानुपसर्गौ बन्धबाधयोः ।

स्पर्शगत्योः पतत्कौश्यगत्योः पार ल्क तीरवत् ॥

कविकल्पद्रुमः ।

५५ । पट् ल्क वेष्टने । (पट्—अदन्त० चु० प०) अत्यने इत्यन्थे । त, क—पटयति मालां मालिकः ।

५६ । पर्णं ल्क हारित्ये । (पर्णं—अदन्त० चु० प०) हरित् पालाश-
वर्षंस्तस्य भावो हारित्यम् । त, क—पर्णयति पर्णापयति कदलीपत्रम् ।

५७ । पद ल्क ड गतौ । (पद—अदन्त० चु० आ०) त, क, ड—
पदयते । “यं परिच्छिप्य लक्ष्याणि पदयन्ते पदातयः” इति हलायुध' । यं राजानं
परिच्छिप्य परिवार्यं पदातयः लक्ष्याणि शरवेधयोग्यान् रिपून् पदयन्ते गच्छन्ती-
त्यर्थः । २०७।

५८ । } पश ल्क } (पश—अदन्त० चु० प०) (पष—अदन्त० चु० प०)
५९ । } पष ल्क } अनुपसर्गो, बन्धबाधयोः स्पर्शगत्यो । द्वौ क्रमा-
त्तालव्यमूर्धन्योपधौ । त, क—पशयति, पषयति । अनुपसर्गोति सोपसर्गयोः
प्रयोगो निषिध्यते । बाधो विहितः ।

६० । पतल्कैश्यगत्यो । (पत—अदन्त० चु० प०) ऐश्यमीश्वरीभाव ।
गतिरिह पतनम् । त, क—पतयति पत्रं वृक्षात् । “पतयन्ति समन्ततो विपन्नाः”
इति हलायुध' । ४६।

६१ । पार ल्क तीरवत् । (पार—अदन्त० चु० प०) त, क—अपपारत् ।
तीरवदिति कर्मसमासावित्यर्थः ।

पल्यूलपल्युलत्क स्यात् लूनिपूत्योः पुट् ट्क तु ।

संसर्गे पञ्च ट्क परिग्रहे भाम ट्क कोपने ॥

६२ । } पल्यूल ल्क लूनिपूत्योः } (पल्यूल—अदन्त० चु० प०) (पल्यूल—
६३ । } पल्युल ल्क लूनिपूत्योः } अदन्त० चु० प०) द्वौ यकारयुक्तैक-
लकारमध्वी, क्रमाद्दीर्घञ्जस्वमध्वी च । लूनिच्छेदः, पूतिः पवित्रीकरणम् ।
त, क—अपपल्यूलत् ढणं लोकः । पल्युलयति जन गङ्गा ।

६४ । पुट् ल्क तु संसर्गे । (पुट्—अदन्त० चु० प०) त, क—पुटयति पुष्पं
सूत्रेण लोकः, सृष्टजतीत्यर्थः ।

६५ । पञ्च ल्क परिग्रहे । (पञ्च—अदन्त० चु० प०) त, क—पञ्चयति,
पञ्चापयति ।

६६ । भाम ल्क कोपने । (भाम—अदन्त० चु० प०) त, क—अवभामत् ।
भामयति कुप्यति या सा भामिनी । तथा च “कोपना सैव भामिनी”त्यमरः ।

भाज त्क तु पृथक्कृत्यां सृग त्क ङ तु मार्गणे ।
मह त्क पूजे मूत्र त्क प्रस्रावे मन तक् धृतौ ॥

६७ । भाज त्क तु पृथक्कृत्याम् । (भाज—अदन्त० चु० प०) त, क—
अबभाजत् धनं भ्रातृवर्गः । “विभाजयति यो द्रव्य”मिति हलायुधः । १२६४ ।

६८ । सृग त्क ङ तु मार्गणे । (सृग—अदन्त० चु० आ०) त, क, ङ—
सृगयते । मार्गणमनुसन्धानम् । “रामो सृगं सृगयते वनवीथिकासु” इति
महानाटकम् । “सेवायै सृगयामहे नरमहो मूढा वराकावय”मिति शान्तिशतके ।
कातन्त्रादौ “सृग्य अन्वेषणे” इति दिवादिपरस्मैपदी धातुश्च दृश्यते, दुर्गसिंह-
त्रिलोचनयोरसम्मतत्वाद्नेनोपेक्षितः । “सृग्यन्तः पदवीं तथाप्यकरुणा व्याधा
न मुञ्चन्ति मा”मिति तु अकारान्तस्यैव भावे क्विपि जिलोपे सृगं करोतीति
कण्ठ्वादित्वात् क्वे साध्यम् ।

६९ । मह त्क पूजे । (मह—अदन्त० चु० प०) त, क—महयति ।

७० । मूत्र त्क प्रस्रावे । (मूत्र—अदन्त० चु० प०) दीर्घी । त, क—
मूत्रयति मूत्रापयति ।

७१ । मन तक् धृतौ । (मन—अदन्त० चु० प०) दन्त्योपधः । त, क—
मनयति ।

सृष त्क सृष तज् चान्तौ मिश्र त्क्यूत्यां रह त्क तु ।
त्यागे रस त्क त्वास्त्रादे स्त्रेहे रूप त्क तत्कृतौ ॥

७२ । } सृष त्क चान्तौ } (सृष—अदन्त० चु० प०) (सृष—अदन्त०

७२ । } सृष तज् चान्तौ } ७०) द्वौ मूर्धन्योपधौ । त, क—सृषयति ।

“सृषयति न नृपाणा”मिति हलायुधः, अणुमात्रमनुचितं य इति शेषः । ११५ ।
त, ज—सृषति, सृषते ।

७३ । मिश्र त्क यूत्याम् । (मिश्र—अदन्त० चु० प०) तालव्यमध्योऽयं,
दन्त्यमध्य इति वर्णदेशनायाम् । यूतिः संयोजनम् । त, क—मिश्रयति
मिश्रापयति घृतेनात्र लोकः ।

७४ । रह त्क तु त्यागे । (रह—अदन्त० चु० प०) त, क—रहयति
शोकं धीरः । “न भूरि दान विरह्य सक्त्रिया”मिति भारविः ।

७५ । रस त्क त्वास्त्रादे स्त्रेहे । (रस—अदन्त० चु० प०) दन्त्योपधः ।

त, क—रसयति मधु द्विरेफः । “रसयन्ति सुखाद्यानि तत्करप्रतिपासिताः” इति हलायुधः । यस्योद्याने पतत्रिण इति शेषः । २०२ ।

७६ । रूप त्क तत्कृती । (रूप—अदन्त० चु० प०) तत्कृतीरूपयुक्त-करणम् । त, क—अरूपत् प्रतिमां शिल्प्यौ । निपूर्वकः स्वरूपकथने, “अनुमानं निरूप्यते” इत्यनुमानखण्डम् ।

रच त्क कृत्यां रूक्ष त्क पारुष्ये रंह तक् गतौ ।

रूप त्क स्याद्विस्फुरणे लज लञ्ज त्क भासने ॥

७७ । रच त्क कृत्याम् । (रच—अदन्त० चु० प०) त, क—रचयति ।

७८ । रूक्ष त्क पारुष्ये । (रूक्ष—अदन्त० चु० प०) दीर्घी । तथा च—“स पुनातु ब्रजे यश्च गोरजःपातरूक्षितौ । शिशुरृच्छिद्य यमजौ निष्पिपेष तरूक्षितौ” ॥ इति कौचकयमकम् । पारुष्यमस्त्रिधीभावः । त, क—रूक्षयति रूक्षापयति केशः ।

७९ । रंह तक् गतौ । (रंह—अदन्त० चु० प०) त, क—रंहयति, रंहापयति ।

८० । रूप त्क स्यात् विस्फुरणे । (रूप—अदन्त० चु० प०) दीर्घी । मूर्ध्न्योपधः । त, क—अरूपत् । “पदातिरन्तर्गिरिरेणुर्षपितः” इति किराते । १।३४ ।

८१ । लज त्क भासने । (लज—अदन्त० चु० प०) भासनं दीप्तिः । त, क—लजयति ।

८२ । लञ्ज त्क भासने । (लञ्ज—अदन्त० चु० प०) भासनं दीप्तिः । त, क—लञ्जयति, लञ्जापयति ।

लड लाड तक् क्षेपे ललत्क्षेप्ते वरत्क च ।

वर्ण त्क स्तुतिविस्तारशुक्लाद्यद्युक्तिदौपने ॥

८३ । लड तक् क्षेपे । (लड—अदन्त० चु० प०) त, क—लडयति, अललडत् ।

८४ । लाड तक् क्षेपे । (लाड—अदन्त० चु० प०) त, क—लाडयति, अललाडत् ।

८५ । ललत्क्षेप्ते । (लल—अदन्त० चु० प०) ईप्स इति आपधातोः सनन्तस्य भावे अलिरूपम् । मनु संख्याद् इत्यनेन समानरूपोऽपि अल् कथं न

बाध्यते इति चेन्न, स्त्रीविहितप्रत्यये. कश्चित् सरूपोऽपि न बाध्यते इति मतस्या-
वश्यवक्तव्यत्वात् । अतएव कारणं भर्त्सनं निर्यातनं निशामनमित्यादौ जीषि-
अन्विग्रन्थीत्यनेन अनट् न बाध्यते । एवं वक्ष्यमाणेषु व्रीड् लज्जे, ईह ईहे
इत्यादिव्वपि बोध्यम् । त, क—ललयति धनं लोक ।

८६ । वर ल्क च । (वर—अदन्त० चु० प०) रेफोपधः । त, क—वरयति ।
चकारादीष्ते ।

८७ । वर्ण ल्क स्तुतिविस्तारशुक्लाद्युद्युक्तिदीपने । (वर्ण—अदन्त० चु० प०)
उद्युक्तिरुद्योगः । त, क—वर्णयति वर्णापयति कविः स्तौतीत्यर्थः । वर्णयति
तन्तुं तन्तुवायः विस्तारयतीत्यर्थः । वर्णयति प्रतिमां कारुः शुक्लादिवर्णां
करोतीत्यर्थः । वर्णयति रविः उद्युङ्क्ते दीप्यते चेत्यर्थः । शुक्लाद्युद्युक्तिदीपने
इत्यपि पाठ इति केचित् ।

वस ल्क वासि वासत्कोपसेवायां व्यय ल्क तु ।

गतौ वित्त ल्क च त्यागे वात ल्क गतिसेवयोः ॥

मुखे वेल ल्क कालार्थे व्ले च ल्क दृशि वण्ट तक् ।

भागे षट ल्क वेष्टे च वल्यूल वल्युल ल्क तु ॥

पल्यूलार्थेऽथ बीज ल्क व्यजने वीर तङ्क तु ।

शौर्ये व्रण ल्काङ्गचूर्णे अथशारश्लथ ल्क तु ॥

दौर्बल्ये श्राम तक् मन्त्रे शूर ल्कङ् विक्रमे शठ ।

श्रवठ ल्क दुर्वाचि शौल तकाभ्यासेऽतिशायने ॥

८८ । वस ल्क वासे । (वस—अदन्त० चु० प०) त, क—वसयति ससुखं
लोकान् राजा निवासयतीत्यर्थः ।

८९ । वासत्कोपसेवायाम् । (वास—अदन्त० चु० प०) उपसेवागुणान्तरा-
धानम् । त, क—अववासत् वङ्गं चन्दनेन जनः । “यस्या गन्धेन वासित”मिति
विष्णुपुराणम् ।

९० । व्यय ल्क तु गतौ । (व्यय—अदन्त० चु० प०) त, क—व्यययति
धनं दाता । “बहु व्यययति द्रव्य”मिति हलायुधः । १११७।

९१ । वित्त ल्क च त्यागे । (वित्त—अदन्त० चु० प०) त, क—वित्तयति,
वित्तापयति । चकारात् व्यय ल्क च “व्ययधातुरपि त्यागार्थकः” इत्यर्थः ।

६२ । वात क्क गतिसेवयो. सुखे । (वात—अदन्त० चु० प०) त, क—अववातत् । त्रयोऽर्थाः । रमानाथस्तु गतिसुखसेवनयोरिति मत्वा गतौ सुखं गतिसुखं, वातयति पान्यं वातः गच्छन्तं सुखयतीत्यर्थं इत्याह । सुखसेवनयोरिति जीमरा ।

६३ । वेल क्क कालार्थे । (वेल—अदन्त० चु० प०) कालार्थः कालोपदेशः । त, क—अविवेलत् कालमियत्तया गणकः एतावती वेलेति कथितवानित्यर्थः ।

६४ । वूच्च क्क दृशि । (वूच्च—अदन्त० चु० प०) अन्तस्थाढतीययुक्तः । त, क—वूच्चयति वूच्चापयति । दृशि दर्शने ।

६५ । वण्ट क्क भागे । (वण्ट—अदन्त० चु० प०) त, क—वण्टयति, वण्टापयति । “वण्टयन्ति च रत्नानि भूमिं वण्टापयन्ति च” इति हलायुधः । विप्रा इति शेषः । ७८ ।

६६ । वट क्क वेष्टे च । (वट—अदन्त० चु० प०) त, क—वटयति । चकारात् भागे च ।

६७ । वखूल क्क { पखूलार्थे । (वखूल—अदन्त० चु० प०) (वखुल—

६८ । वखुल क्क { अदन्त० चु० प०) द्वौ यकारयुक्तौ कलकारमध्वी, क्रमा-
द्वीर्घञ्जसमध्वी च । त, क—अववखूलत्, वखुलयति । पखूलार्थे लूनि-
पूत्योरित्यर्थः ।

६९ । वीज क्क व्यजने । (वीज—अदन्त० चु० प०) त, क—अविवीजत् चामरेण नृपं भृत्यः । “वीज्यते स हि संसुप्तः” इति कुमारसम्भवे । वीज इति जान्तो गत्यर्थो भवादिरात्मनेपदी कातन्त्रे दृश्यते ।

१०० । वीर त ड्क शीर्थे । (वीर—अदन्त० चु० आ०) त, ड, क—अविवीरत । शीर्थेमुद्यमः ।

१०१ । व्रण क्क अङ्गचूर्णे । (व्रण—अद० चु० प०) अङ्गचूर्णमङ्गभेदः । त, क—व्रणयति गात्रं वाणेन भटः ।

१०२ । अथ क्क { दीर्घे । (अथ—अदन्त० चु० प०) (शार—अदन्त०

१०३ । शार क्क { चु० प०) (अथ—अदन्त० चु० प०) आद्यो रेफयुक्तः,

१०४ । अथ क्क { मध्यमो रेफोपधः, शेषोऽन्तस्थाढतीययुक्तः । त, क—

अथयति, अथशारत्, अथयति ।

१०५ । आम क्क मन्त्रे । (आम—अदन्त० चु० प०) त, क—अथआमत् । मन्त्रोऽभिमुखीकरणम् । गुप्तोक्तिरित्येके ।

१०६ । शूर त्क ड् विक्रमे । (शूर—अदन्त० चु० आ०) दीर्घा । त, क—
अशूरत । विक्रम उद्यमः । “रणे शूरयते यश्च”ति हलायुधः । १२४४ ।

१०७ । शठ त्क } दुर्वाचि । (शठ—अदन्त० चु० प०) (शठ—अदन्त०
१०८ । शठ त्क } चु० प०) शेषो वकारयुक्तः । त, क—शठयति
शठयति नीचः कुत्सितं वदतीत्यर्थः । रमानाथस्तु सम्यग्भाषणे इति मत्वा
शठयति सम्यग्वदतीत्यर्थ इत्याह । सम्यग्भाषण इति जीमराः । सम्यग्भावे
इत्येके ।

१०९ । शील त्क अभ्यासेऽतिशयने । (शील—अदन्त० चु० प०)
तालव्यादि । अतिशयनमतिशयकरणम् । त, क—अशिशीलत् । उपधारण
इत्यन्ये । “शीलय नीलनिचोलम्”इति जयदेवः । “शीलयत्यात्मनोहितम्”इति
हलायुधः । १२४५ ।

षमष्टम त्क वैक्लव्ये सान्त्वसाम त्क सान्त्वने ।

११० । षम त्क } वैक्लव्ये । (षम—अदन्त० चु० प०) (ष्टम—अदन्त०
१११ । षम त्क } चु० प०) द्वौ मूर्धन्यादी । षोपदेशपाठो भ्रात्यादीति
दन्त्यत्वे क्ततषकारत्वात् षत्वार्थः । त, क—सिषमयिषति, तिष्टमयिषति ।
एवं सर्वत्र । वैक्लव्यं विह्वलीभाव ।

११२ । सान्त्व त्क } सान्त्वने । (सान्त्व—अदन्त० चु० प०) (साम—अदन्त०
११३ । साम त्क } चु० प०) द्वौ दन्त्यादी । आद्यस्तमध्यो वकारोपधः ।
एतयोरजन्तसादित्वेऽपि दन्त्यादित्वस्य वोज षकस्तक म प्रतीघाते इत्यत्र
दृश्यम् । सान्त्वन प्रियकरणम् । त, क—सान्त्वयति सान्त्वापयति । अससामत्
दीनं धनेन दाता । “य सामयति सामन्नः स्निग्धैरालोकनैश्च ताः” इति
हलायुधः । ता' सीमन्तिनी' । १२२३ ।

सङ्ग्राम ड् ज तक् युङ्गे स्पृहत्केप्से साट् त्क तु ।

प्रकाशने सभाज त्क सेवने प्रीतिदर्शने ॥

११४ । सङ्ग्राम ड् ज त क् युङ्गे । (सङ्ग्राम—अदन्त० चु० आ० ड०)
त, क, ड—सङ्ग्रामयते । ज—सङ्ग्रामयति, सङ्ग्रामयते । “तस्थौ सिसङ्ग्रामयिषुः
शितेषु”रिति भट्टिः । ३।४७ । जित्वेनैवोभयपदसिद्धौ डित्करणमफलवत्कर्त्तव्यात्मने-
पदार्थम् । एवं सर्वत्र । किन्त्वेष आत्मनेपदीति प्राञ्चः । कदाचित् परस्मैपदार्थी
अकारः ।

११५। स्थृक् लोप्ते । (स्थृक्—अदन्त० चु० प०) त, क—स्थृहयति ।
ईषः प्राप्तुमिच्छा ।

११६। साट् ल्क प्रकाशने । (साट्—अदन्त० चु० प०) द्वितीयस्वरयुक्त-
दन्त्यसादिरयम् । त, क—अससाटत् ।

११७। सभाज् ल्क सेवने प्रीतिदर्शने । (सभाज्—अदन्त० चु० प०) त,
क—अससभाजत् । “सः । जयति सज्जनान्” इति हलायुधः । सेवते इत्यर्थः । १२६४।
“स्त्रं हात् सभाजयितुमेत्यदिनान्यमूनी” त्यूत्तरचरितम् ।

स्थूल् ल्कङ् वृंहणे सूत्र् ल्क ग्रन्थे सत्र त्ङ्क तु ।

सम्बन्धे सन्तती सूचत्कपैशुन्ये स्वर ल्क तु ॥

आक्षेपे स्तेन तक् चौर्ये स्तोम ल्क श्लाघने स्तनत् ।

काभ्रशब्दे सार तक् दीर्बल्ये सुख ल्क तत्कृतौ ॥

११८। स्थूल् ल्कङ् वृंहणे । (स्थूल्—अदन्त० चु० आ०) दीर्घी । त,
क, ङ—अतुस्थूलत । वृंहण वृद्धिः ।

११९। सूत्र् ल्क ग्रन्थे । (सूत्र्—अदन्त० चु० प०) दीर्घी, दन्त्यवर्गाद्य-
मध्यः । वेष्टने इत्यन्थे । त, क—सूत्रयति सूत्रापयति सूत्रेण हस्त लोकः ।

१२०। सत्र त्ङ्क तु सम्बन्धे सन्तती । (सत्र्—अदन्त० चु० आ०)
दन्त्यवर्गाद्यमध्यः । सन्ततिर्निर्वाङ्क्रियेति भट्टमल्लः । त, क, ङ—सत्रयते
सत्रापयते प्रतिज्ञां साधु । सन्ततिर्विस्तार इति गोविन्दभट्टः ।

१२१। सूच ल्क पैशुन्ये । (सूच—अदन्त० चु० प०) दीर्घी । त, क—
“असुसूचत् कथा लोक” कथितवानित्यर्थ इति रमानाथः । पैशुन्यमन्तर्द्रोह
इत्येके ।

१२२। स्वर ल्क तु आक्षेपे । (स्वर—अदन्त० चु० प०) वकारयुक्तादीरेफो-
पक्षश्च । आक्षेपस्तरस्कारः । “स्वरयत्यतिरागेऽपि न कञ्चन परिग्रहम्” इति
हलायुधः । १२२२। न स्वरयति नाधिक्षिपति न भर्क्षयतीति यावत्, परिग्रहं
परिजनम् । त, क—सिस्वरयिषति । पञ्चमस्वरयुक्त इति चतुर्भुजः । सुरयति,
सुसुरयिषति ।

१२३। स्तेन तक् चौर्ये । (स्तेन—अदन्त० चु० प०) त, क—
अतिस्तेनत् धनं चौरः ।

१२४ । स्तोम त्क ज्ञाघने । (स्तोम—अदन्त० चु० प०) ज्ञाघनं प्रशंसा ।
त, क—अतुस्तोमत् कविं बुधः ।

१२५ । स्तन त्वाभ्रशब्दे (स्तन—अदन्त० चु० प०) त, क—स्तनयति
मेघः । “स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादिच” इत्यमरः ।

१२६ । सार तक् दीर्बल्ये । (सार—अदन्त० चु० प०) रेफोपधः ।
त, क—अससारत् ।

१२७ । सुख त्क तत्कृतौ । (सुख—अदन्त० चु० प०) तत्कृतिः सुख-
क्रिया । त, क—श्रीजयदेवकवेरिति गीतं सुखयतु केशवपदमुपनीतमित्यादि ।

स्फुट त्क स्याद्विसरणे स्कन्द त्क तु समाहृतौ ।

स्वन स्यम तक् ध्वाने हिल्लोल तक् दोलने ॥

१२८ । स्फुट त्क विसरणे । (स्फुट—अदन्त० चु० प०) विसरणं विकसनम् ।
त, क—स्फुटयति चम्पककलिका । अपुस्फुटत् ।

१२९ । स्कन्द त्क समाहृतौ । (स्कन्द—अदन्त० चु० प०) दन्त्यवर्ग-
द्वितीयोपधोऽय, तच्चतुर्थोपधोऽयमिति केचित् । त, क—स्कन्दयति स्कन्दा-
पयति । अचस्कन्दत् ।

१३० । स्वन तक् } ध्वानं । (स्वन—अदन्त० चु० प०) (स्यम—अदन्त०

१३१ । स्यम तक् } चु० प०) द्वौ वकारान्त स्यादियुक्तौ क्रमात् ।

त, क—स्वनयति, स्यमयति ।

१३२ । हिल्लोल तक् दोलने । (हिल्लोल—अदन्त० चु० प०) अन्त स्ख-
द्वितीयद्वयमध्यस्तदेकोपधश्चायम् । त, क—अजिहिल्लोलत् वायुर्नताम् ।

द्व्यकारान्तधातूनां सद्वाविंशच्छतं मतम् ।

तुल्यावयवानां धातूनां पृथक्पठितानामप्येकत्वे संख्यासङ्गतिः ।

अदन्तचुरादिषु अङ्गादिहिल्लोलान्ता धातवः परिगणनया त्रयस्त्रिंशद्दधिक-
शतसंख्यका भवन्ति । किन्तु मृष त्क क्षान्तौ मृषतञ क्षान्ताविति गणहये
धातुद्वयस्य तुल्यावयवत्वादेकत्वे समुदायस्य सद्वाविंशच्छतसंख्याया नामङ्गति-
रित्याशयः ।

आकारान्तवर्गः ।

ख्याल् ख्यातौ कथने गार्लिं स्तुतौ जन्मनि गाड् गतौ ।
घ्रा गन्धग्रहणे ज्या गि जरायां ज्ञा ग बोधने ॥

१ । ख्याल् ख्यातौ कथने । (ख्या—अदा० प०) ख्यातिः प्रसिद्धिः । ल—
ख्याति गुणी प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः । ख्याति साधु कथां हरे । तथा च ख्या
प्रकथने, प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गोविन्दभट्टः । ख्या प्रकथने इति चतुर्भुजजुमरी ।

२ । गार्लिं स्तुतौ जन्मनि । (गा—ह्रा० प०) र—वेदिकः । लि—
जगाति ।

३ । गाड् गतौ । (गा—भा० आ०) ड—गते ।

४ । घ्रा गन्धग्रहणे । (घ्रा—भा० प०) जिघ्रति पुष्यं लोकः ।

५ । ज्या गि जरायाम् । (ज्या—क्यादि० प्वादि० प०) जरा—गतबहु-
वयोभावः । गि—जानाति वृद्ध । जीनः, ज्यानिः । “न जिनाति तेजः” इति
हलायुधः ।

६ । ज्ञा ग बोधने । (ज्ञा—क्रा० प०) ग—जानाति । “सन्दर्भशुद्धिं
गिरां जानीते जयदेव एव” इत्यत्रानुपसर्गात् फलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदम् । “ततो-
ऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य” इत्यत्रानुशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् ।
शेषोदाहरणे कर्मणि प्रत्यय इत्यप्यन्ये ।

ज्ञाक् म मारणं आलोके निशाने तोषणे स्तुतौ ।

ज्ञाक् प्रेरणे दाल लूनौ दा तु दाने डुदाञ्जलि च ॥

१ । ज्ञाक् म मारणं आलोके निशाने तोषणे स्तुतौ । (ज्ञा—चु० घटादि०
प०)क, म—ज्ञपयति, अज्ञपि अज्ञापि, ज्ञप ज्ञप, ज्ञाप ज्ञापम् । “जीसमोस्तुर्घञ्चे-
त्युक्तेः” आलोकदर्शनप्रेरणम् । निशान तीक्ष्णप्रेरणम् । तोषणं तुष्टीकरणम् ।
ज्ञपयति शत्रु शूरोमारयतीत्यर्थः । “यज्ञे सज्ञापयत्यजान्” इति हलायुधः । ६८।
हिनस्तीत्यर्थः । ज्ञपयति रूपं कामिनी पिङ्गान् दर्शयतीत्यर्थः । ज्ञपयति खड्गं
कर्मकारं शानयतीत्यर्थः । ज्ञपयति गुरुं शिष्यस्तीषयतीत्यर्थः । स्तुतिः
कैश्चित् मन्वते । आलोको ज्ञानप्रेरणमित्यनुन्यासरक्षितौ । अतएव क्रमदी-
श्वरोऽपि जानातेघटादित्वं विभाषया मन्वते । तेन ज्ञपयितुं बोधयितुमिच्छ-

माषो ज्ञीष्ममान इति पाणिनीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणेऽपि ऋस्वे सनि ज्ञीष्ममान इति प्रसिद्धम् । एवं, “विज्ञप्तिरेषा मम जीवबन्धो” इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः ।

५ । ज्ञा क प्रेरणे । (ज्ञा—बु० प०) प्रेरणमिह नियोजनम् । क—ज्ञापयति भृत्यं स्वामी नियुङ्क्ते इत्यर्थः । “आज्ञापय ज्ञातविशेष पुंसाम्” इति कुमारसम्भवम् । ३।३।

६ । दा ल लूनौ । (दा—अदा० प०) ल—दाति । लूनिच्छेदः । केचित्तु दा प लवने इति पठित्वा पित्त्वाहासंज्ञाभावे यगादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते । स्वमते तु पित्त्वाभावाहासंज्ञायां दीयते इत्याद्येव । “दाति दारिद्र्यमर्थिनाम्” इति हलायुधः । २४।

६ । दा तु दाने । (दा—भा० प०) दान दाने इति प्रसिद्धोऽयम् अस्यैव यच्छादेशः । यच्छति । “दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छे खरे धनम्” इत्यादि ।

६ । डुदाञ्लि च । (दा—द्वा० उ०) डु—दक्षिमम् । ज, लि—ददाति दत्ते । चकारादाने ।

दरिद्रा क्षलु दुर्गत्यां द्रा ल स्वप्ने पलायने ।

डु धाञ्लि धारणे पुष्टौ दाने ध्वाग्नियुतौ ध्वनौ ॥

७ । दरिद्रा क्षलु दुर्गत्याम् । (दरिद्रा—अदा० प०) दुर्गतिरकिञ्चनीभावः । क्ष, लु—उपर्युपरि पश्यन्त सर्व एव दरिद्रति । दरिद्रतीत्यत्र जज्ञादित्वात् द्विरुक्तत्वे अन्तोऽहं रित्यनेन अदादेश, स्वमते स्वपादेः प्रयोजनं नास्तीत्युक्तं प्राक् ।

८ । द्रा ल स्वप्ने पलायने । (द्रा—अदा० प०) स्वप्ने निद्रा । निपूर्वक एव निद्रायामिति रमानाथः । ल—निद्राति । निद्रालु । द्राति चौरः पलायते इत्यर्थः । “न निद्राति च सन्ध्ययोः” इति हलायुधः । २५४।

९ । डुधाञ्लि धारणे पुष्टौ दाने । (धा—द्वा० उ०) डु—दक्षिमम् । ज, लि—दधाति दत्ते । धारणं धृणम् । धारणमित्यस्य जप्रन्तत्वभ्रमनिरासार्थमिदं व्याख्यानम् । दाने—“द्विषता विहित त्वयाथवा” इति किराते विहितं दत्तमित्यर्थः । पुष्टौ दधतुर्भुवनद्वयमिति रघौ । १।२६।

१० । ध्वाग्नियुतौ ध्वनौ । (धा—भा० प०) युतिरिह बाहुव्याह दीर्घः । अग्नियुतिरग्निसंयोग । ध्वनि शब्दोत्पत्तिहेतुभावः । धमति स्वर्णं वणिक् अग्निसयुक्तं करोतीत्यर्थः । धमति शब्द जनः सशब्दं करोतीत्यर्थः । अग्नि-

फुत्कृतौ च, मुखेनैव धमेदङ्गिमिति । “नाडीन्धम. खर्णकार.” इत्यमरः । शङ्खान्
दधुः पृथक् पृथगित्यादि ।

प्सा ल भच्चे प्रा ल पूर्त्तौ पा पाने पा ल रक्षणे ।

भा ल्ष दीप्तौ मा ड्लि शब्दे मा ल्च मानेऽथ मा ड्य च ॥

११ । प्साल भच्चे । (प्सा—अदा० प०) ल—प्साति । “मांसमप्सामीत्”
इति भट्टिः । १५।६।

१२ । प्रा ल पूर्त्तौ । (प्रा—अदा० प०) ल—प्राति घटं जलेन लोक ।
पूर्त्ति. पूरणम् ।

१३ । पा पाने । (पा—भा० प०) अस्वैव पिबादेश, पिबति पय पात्यः ।

१३ । पाल रक्षणे । (पा—अदा० प) ल—पाति ।

१४ । भाल्ष दीप्तौ । (भा—अदा० प०) ल—भाति । ष—भा ।
“भौषिचिन्ति” इत्यनेन षित्वात् डप्रत्ययः । “हिमाद्रिटङ्गादिव भान्ति
यस्याम्” इति भट्टिः । १।८।

१५ । माड्लि शब्दे । (मा—ह्ला० आ०) ड, लि—मिमीति । शब्दायतं
दुन्दुभिरित्यर्थः । परव माल्च माने इत्यत्र चकारिणास्यापि परिमाणार्थत्व-
मुक्तम् । तथाच—“पुर सखीनाममिमीत लोचने” इति कुमारसम्भवम् । ५।१५।

१५ । माल्च माने । (मा—अदा० प०) ल—माति भूमि नख्वं न
राजा । “न माति मानिनो यश्च यशस्त्रिभुवनोदरे” इति हलायुधः । ७९। अय
धातु परिमाणकरणार्थं सकर्मक, परिमितीभावार्थं चाकर्मक । तथा च—
“तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तुपोधनाभ्यागमसम्भवा मुद ” इति माघः । १।२३।

१५ । अथ माड्य च । (मा—दिवा० आ०) ड, य—मायते । चकारात्
माने ।

स्नाभ्यासे याल् गतौ राल दाने लाल् च ग्रहेऽथ वाक् ।

सुखाग्निगतिसेवासु स्याद्दाल् गमनहिसयोः ॥

१६ । स्नाभ्यासे । (स्ना—भा० प०) अभ्यास. पौन. पुन्ये नानुशीलनम् ।
मनति सन्ध्या ब्राह्मणः । आन्नायते सम्यगभ्यस्यते मुनिभिरसावित्यान्नायो वेद
इत्यान्नायशब्दटीकायां भरतः । क्वचिदन्यार्थेऽपि । तथा च—“त्वामामनन्ति
प्रकृतिम्” इति कुमारसम्भवम् । २।१३।

१७ । याल् गतौ । (या—अदा० प०) ल—याति ।

१८ । राल दाने । (रा—अदा० प०) ल—राति ।

१९ । लाल् च ग्रहे । (ला—अदा० प०) ल—लाति । चकारात् राल च । राधातोरपि ग्रहणार्थत्वमित्यर्थः । ग्रहो ग्रहणम् । “ताञ्चालासीद्द्वयज्ञताम्” इति भट्टिः । १५।५३।

२० । अथ वाक् सुखामिगतिसेवासु । (वा—चु० प०) क—वापयति । सुखामिरूपभोगः ।

२० । स्याद्वाल् गमनहंसयो । (वा—अदा० प०) ओष्ठ्यादिरप्ययमित्येके । गमनमिह वायुकर्तृकमेव । ल—वाति वायुः । “न वाति वायुस्तत्पाश्वं ताल-
हन्तानिलाधिकम्” इति कुमारसम्भवम् । २।३५। हिसनं सूचनमिति चतुर्भुज ।

आल् स्वेदे आत्म पाके जिष्ठास्थाने षालशोधने ।

ओहाक्लित्याग ओहाङ्लिगतावान्तास्त्रिष्टधा ॥

२१ । आल् स्वेदे । (आ—अदा० प०) रेफयुक्तस्तालव्यादि । ल—आति ।

२१ । आल्म पाके । (आ—अदा० घटा० प०) रेफयुक्तस्तालव्यादिः । ल—आति । “आति अष्टं हविरभिमत ओत्रियाणां गृहेषु” इति हलायुधः । १९। म—अपयति ।

२२ । जिष्ठा स्थाने । (स्था—भा० प०) जि—स्थित अस्तीत्यर्थः । स्थानं गतिनिवृत्तिः । स्थिरीभाव इत्यपि । तिष्ठति साधुर्धर्मं । “पृष्ठतस्त्रिष्ठमान” इति वीररचिते प्रकाशार्थे आत्मनेपदविधानात् ज्ञान । अथवा ताच्छीत्ये शतुः ज्ञानः ।

२३ । षाल शोधने । (स्ना—अदा० प०) मूर्द्धन्यादिरयम् । षोपदेशोऽयम् । दन्थादिरिति केचित् । ल—स्नाति गङ्गायां धीर । “अनुपसर्गस्य औ ज्वल-
हल—” इत्यादिना ऋसो वा, स्नपयति स्नापयति । सोपसर्गस्य तु प्रस्नापयति ।

२४ । ओहाक्लि त्यागे । (हा—हा० प०) ओहालि त्यागे इति प्रसिद्धो-
ऽयम् । यत्र हाक् इति ग्रहण तद्वास्यैव विषयः, तेन “दामागैहाक्” इत्यादिसूत्रे-
णास्य ह्यीयते इत्यादि । अन्यस्य ह्ययते इत्यादि । ओ—हीन । लि—जहाति ।
“जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः” इति भारविः । ३।१४। “हातव्योऽयमसार एव विरसः
संसार इत्यादिकम् । सर्वस्यैव हि वाचि चेतसि पुनः कस्यापि पुण्यात्मनः” ॥ इति
शान्तिशतकम् । अकर्मकश्चायम् । यथा—स्वार्थाङ्गीनः, एवं जहाति अपैति
स्वार्थो यस्यामिति जहत्स्वार्था वृत्तिः ।

२४ । ओ हा ड् लि गती । (हा—द्वा० आ०) ओ—हानः । ड्, लि—जिह्वीते । “उपाजिह्वीथा न महीतलं यदि” इति माघः । १ । १७ । धातूनामनेकार्थत्वादुन्नयनार्थेऽपि, तथा च—“सौमित्रिरक्षिभ्रुवमुज्जिह्वानः” इति भट्टिः । १ । १४७ ।

आन्तास्त्रिरष्टधा ।

आन्ता आकारान्ता धातवस्त्रिरष्टधा चतुर्विंशतिः । पूर्ववत् तुल्यावयवानां धातूनामेकरूपत्वे सख्यासङ्गतिरित्यनुसन्धेयम् ।

डूकारान्तवर्गः ।

डू डू ल् गतावधी ल् स्मृत्यामधी ड् ल् अध्ययने किंलि ।

ज्ञाने च्चि न्ग ष हिंसायां च्चि च्चयैः प्रवृत्त्ययोः च्चिश ॥

वासगत्योश्चिरिन् हिंसे, चिन्चिञ्चिल्यान्तुचिक्मिच ।

१ । इ गती । (इ—भा० प०) अयति । “अयमुदयति सुद्राभञ्जनः पद्मिनीनाम्” इत्यादि ।

१ । इल् गती । (इ—अदा० प०) ल—एति । पृथक्पाठसामर्थ्यात् पूर्वं न लित् । शेषस्तु इ न गताविति प्रसिद्धः । यिनोऽप्यथावित्यादिषु ग्रहणमस्यैव । “उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च” इति साहित्यदर्पणम् । “चतुरस्तोयनिधीनिवायतान्” इति भारविः । २ । २३ । “ततोऽभ्यगाद्वाधिसुतः क्षितीन्द्रम्” इति भट्टिः । १ । १७ ।

१ । अधी ल् स्मृत्याम् । (अधि—इ—अदा० प०) अधिरूपसर्गः । अधि—ग्रहणमन्यपूर्वस्य केवलस्य च प्रयोगनिषेधार्थम् । एवं सर्वत्र । ल—अध्येति तव लक्षणम् । तव त्वामित्यर्थः । “स्मृत्यर्थदयेशां वा” इति कर्मणि षष्ठीविधानात् । इक स्मरणे इति प्रसिद्धोऽयम् । इन्वदिक इत्यदास्यैव ग्रहणम् ।

१ । अधी ड् ल् अध्ययने । (अधि—इ—अदा० आ०) अध्ययनमर्थतः शब्दतश्च गुरुतो ग्रहणम् । ड्, ल—वेदमधीते विप्रः । “सोऽध्यैष्ट वेदान्” इति भट्टिः । १ । २ ।

२ । किं लि ज्ञाने । (कि—द्वा० प०) इ—वैदिकः । लि—चिकेति ।

३ । च्चि नगष हिंसायाम् । (च्चि—स्वा० क्रा० प०) न—क्षिणोति ।

न—क्षिणाति । “क्षिणाति दुरितं दृष्ट्या” इति हलायुध' । ११०। ष—क्षिया ।
“आयुः परं क्षीयते” इति तु कर्मकर्त्तरि साध्यम् ।

१ । क्षि चयैश्चर्य्योः । (क्षि—भ्वा० प०) क्षयति पापम् ।

१ । क्षि श् वासगत्योः । (क्षि—तुदा० प०) श्—क्षियति । क्षियन्ति
निवसन्त्वस्यामिति क्षिति' । “क्षि श् वासगत्योराधारे क्ति” इत्यमरटीकायां
भरतः । “यश्च क्षियति रोदस्योर्यस्य धर्मरतात्मनः” इति हलायुध' । ११२।

४ । चिरिर्न हिंसे । (चिरि—स्वा० प०) रेफोपधः । र—वैदिकः । न—
चिरिषोति ।

५ । चि नञ् चित्याम् । (चि—स्वा० उ०) चित्तिश्चयनं राशौकरणमिति
यावत् । न, नञ्—चिनोति चिनुते । “फलान्यवाचिनोहृत्तान्” इति सुग्ध-
बोधम् । “अभिमानधनस्य गत्वैरसुभिः स्यान्नु यश्चिचीषत” इति भारवि' । २। १८।

५ । चि अ चित्याम् । (चि—भ्वा० उ०) अ—चयति, चयते धनं लोक' ।

५ । चि क्मि च । (चि—बु० प०) क, मि—चययति चाययति ।
स्वमते तु चपयति चापयतीत्यपि । चकारात् चित्याम् ।

जिरिर्न हिंसे अाभिभवे जि जये चाय धिश् धृतौ ।

६ । जिरिर्न हिंसे । (जिरि—स्वा० प०) रेफोपधः । र—वैदिकः ।
न—जिरिषोति ।

७ । आभिभवे । (अभि—भ्वा० प०) रेफोपधः । अयति शत्रुं बली ।

८ । जि जये च । (जि—भ्वा० प०) जय उल्कर्ष' स्त्रीकारश्च । उल्कर्षेऽ-
कर्मकः, यथा—“राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहः केलय” इत्यादि ।
स्त्रीकारे—“मखैरसंख्यैरजयत् सुरालयम्” इति कादम्बरी । चकारादभिभवे च,
जयति शत्रुं बली । अनभिधानादस्मात्तुबन्त्वोः प्रयोगाभावः, किन्तु तयोः स्थाने
तिबन्ती इति । किञ्च तुपः स्थाने तातड् दृश्यते, यथा—“भावगम्यलयः कोऽपि
जयताहागमोचर” इत्यादि । •

९ । अथ धि श् धृतौ । (धि—तुदा० प०) श्—धियति ।

पि श् गतौ डु मि अन् क्षेपे रिश् गतौ श्चि अ सेवने ।

शि नञ् निशाने ट्वायोश्चोर्गतिवृद्धोः धि ड क्षिते ॥

१० । पि श् गतौ । (पि—तुदा० प०) श्—पियति ।

११। डु मि अन् चेषे । (मि—स्वा० उ०) डु—मानाज्जातमिति वाक्ये—
मित्रिमम् । अ, न—मिनोति मिनुते ।

१२। रि श् गतौ । (रि—तुदा० प०) रेफादिः । श—रियति ।

१३। श्रि अ. सेवने । (श्रि—भा० उ०) अ—अयति अयते । “शैलं न्वश्रि-
श्रियद्वा” इति भट्टिः । ६।१७।

१४। शि नञ निशाने । (शि—स्वा० उ०) निशानमिति श्यतेरूपं,
शानजतेजे इत्यस्य नित्यसनन्तत्वात् । अनेकार्थत्वान्निशानमिद्द तीष्णीकरणम् ।
न, अ—शिनोति शिनुते खड्ग कर्मकारः । “निशिनोत्यसिपुत्रिकाम्” इति
हलायुधः । ७६।

१५। टु ऐ ओ श्चि इर् गतिहृष्टौ । (श्चि—भा० प०) तालव्यादि ।
टु—श्चयथुः । ऐ—शूयात् । ओ—शूनः । इर्—अश्चयत् अश्चयीत् । “इदतोऽ-
शिश्चियश्चतुरास्त्रं हेतोस्त्वाश्चयीत्” इति भट्टिः । ६।१८।

१६। सि ङ स्मिते । (सि—भा० आ०) मूर्धन्यादिः । षोपदेशोऽयं,
सिन्धिये इत्यादौ षत्वार्थः षोपदेशपाठः । स्मितमीषद्वास्यम् । ङ—स्मयते
बधू । विपूर्वको विस्मयार्थः—“रामं विस्मापयेत क.” इति भट्टिः । ५।५८। “विस्मा-
पयन् विस्मयनीयकीर्त्तिम्” इति रघौ विस्मापनं विस्माप., विस्मयोत्पादन-
मित्त्वर्थः । पश्चात् तं करोतीति जी शत्रन्तम् ।

षिन् गञ् बन्धे स्मिकङनादरे हिन् बर्द्धने गतौ ।

एकोनविंशतिरमी इकारान्तास्तु धातवः ॥

१७। षि न् गञ् बन्धे । (षि—स्वा० क्रा० उ०) मूर्धन्यादिः ।
षोपदेशोऽयम् । न, अ—सिनोति सिनुते । ग, अ—सिनाति सिनीते ।

१८। स्मि कङनादरे । (स्मि—चु० आ०) दन्त्यादिः । क, ङ—स्माययते ।

१९। हि न् बर्द्धने गतौ । (हि—स्वा० प०) गतिरिहान्तर्भूतअर्थत्वाद्-
अतिप्रेरणम् । न—प्रहिणु स्वसूनुमिति भट्टिः । १।२१। बर्द्धने विरलप्रयोगः ।

अमी इकारान्ता धातव एकोनविंशतिरेकोनविंशतिसंख्यया संख्येया
इत्यर्थः ।

ईकारान्तवर्गः ।

ई ल कान्ति-गति-व्याप्ति-क्षेप-प्रजन खादने ।

ई ङ् य गत्यां च्ची ज हिसे ङ् क्री जग् द्रव्यपर्य्यये ॥

१ । ई ल कान्ति गति व्याप्ति क्षेप प्रजन खादने । (ई—अदा० प०) कान्तिरिच्छा, प्रजनोर्गर्भग्रहणम् । ल—एति गौर्गर्भं गृह्णातीत्यर्थः । “न हि तरणिरुदीते दिक्पराधीनवृत्तिः” इति गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम् । धातुरर्थं कौशिकेन मन्यते ।

१ । ई ङ् य गत्याम् । (ई—दिवा० आ०) ङ्, य—ईयते । “नोदीयन्ते च विहिष” इति हलायुध. १२३ । “रिपुतिमिरमुदस्योदीयमान दिनादौ” इति भारविः । ११४६ ।

२ । च्ची ज हिसे । (च्ची—भ्वा० उ०) ज—जयति क्षयते ।

३ । ङ् क्री जग् द्रव्यपर्य्यये । (क्री—क्रा० उ०) पर्य्यय. परिवर्त्त । ङ्—क्रीद्विमम् । ज, ग—क्रीणाति क्रीणीते धाम्यं धनेन लोकः । “दस्वा शस्त्र-प्रहारश्च तेषां क्रीणाति यः त्रियम्” इति हलायुध । ११७ ।

च्ची गि कि ज्ञान ओ ङो ङ् य गतौ ङोङ् च नभोगतौ ।

४ । च्ची गि कि ज्ञाने । (च्ची—क्रा० चु० भ्वा० प०) गि—जिणाति, ज्ञीणः ज्ञीणि । कि—ज्यायति जयति । गिकाभ्यामेव पाश्चिकचुरादित्वे सिद्धे किपाठो भ्वादित्यर्थः । ज्ञान गतबहुवयोभावः ।

५ । ओ ङो ङ् य गतो । (ङो—दिवा० आ०) ओ—ङीनः । ङ्, य—ङीयते ।

५ । ङो ङ् च नभोगतौ । (ङो—भ्वा० आ०) ङ्—ङयते पच्ची । अस्यापि निष्ठायां ङीन इति कातन्त्रा । धातुपारायणिकास्तु इमन्निषेधे (इमन्निषेधसूत्रे) ओदनुबन्धङोङोप्रहणादिमि वक्तव्याद्गुणे ङयित इत्याहुः । गोयीचन्द्रोऽपि ङयित ङयितवानित्युदाजहार । स्वमते तु ङीत इत्येव । चकारात् ओङीङ् य च नभोगत्यर्थक इत्यर्थः ।

ञी ज प्रापण ओ दी ङ् य क्षये दीधीर्ङ् च्लु देवने ।

दीप्तावोधीङ् य आराधेऽनादरे प्रो ज तर्पणे ॥

६ । शी अ प्रापणे । (शी—भा० उ०) शोपदेशपाठो नादित्वेन प्राग्बन्ध इति णत्वार्थः । प्रणयति । एवं सर्वत्र । प्रापणमिह अन्तस्य रूपम् । तथाच— “वृणाति लभयति च वहत्यपि नयत्यनू” इति क्रियानिर्घण्टः । अ—नयति नयते गां वनं गोपः प्रापयतीत्यर्थः ।

७ । ओ दीङ्य क्षये । (दी—दिवा० आ०) ओ—दीनः । ड, य—दीयते । “दीयन्ते प्रत्यहं यस्य दुरितानि तपस्विनः” इति हलायुधः । ८४ ।

८ । दीधीर्ङ्क्षुलु देवने दीप्ती । (दीधी—अदा० आ०) दीर्घमध्यः । र—वैदिक । क्ष—अदीधयुः । “बहुलं ब्रह्मणि” इति परस्मैपदे “अनुस्मिहे” इति अन उस्. ‘गुरुस्यव्याम्’ इति गुणः ।

९ । ओ धीङ्य आराधेऽनादरे । (धी—दिवा० आ०) अनादर इति कातन्नादौ । ओ—धीनः । ड, य—धीयते खलं लोकः ।

१० । प्री अ तर्पणे । (प्री—भा० उ०) अ—प्रयति प्रयते । तर्पणं सन्तुष्टीकरणं, तथाच—“प्रयते च भृत्यान्” इति हलायुधः । ७ ।

प्रीक्च प्री गञ् कान्तौ च प्रीङ् य प्रीतौ च पीङ् य तु ।

पाने जि भी लि भीत्यां भ्री ग गिभृत्याञ्च मीङ् यञ्चौ ।

मी ज्ग बधे मी कि गत्यां मत्यां री गि रवे गतौ ॥

१० । प्रीक् च । (प्री—चु० प०) चकारात् तर्पणे । क—“यं प्राययन्ति कविसूक्तिरसायनाणि” इति हलायुधः । ७ । प्रीणयत्यपीति केचित् ।

१० । प्री गञ् कान्तौ च । (प्री—क्रा० उ०) ग, अ—प्रीणाति प्रीणीते । चकारात् तर्पणे । तर्पणमिह प्रीतिभावः प्रीतीकरणञ्च । “प्रभुः प्रीणातु विश्वभुक्” इत्यादि । “प्रीणाति बाम्भवजनान्” इति हलायुधः । ७ ।

१० । प्री ड य प्रीतौ च । (प्री—दिवा० आ०) प्रीतिरिह प्रीतिभावः । तथाच—“यः प्रीयते प्रणयिषु” इति हलायुधः । ७ । “प्रकाममप्रीयत यज्वर्ना प्रिय” इति माघः । १।१७। चकारात् कान्तौ च ।

११ । पी ङ्यतु पाने । (पी—दिवा० आ०) ड, य—पीयते ।

१२ । जि भी लि भीत्याम् । (भी—ह्रा० प०) जि—भीतोऽस्ति । लि—बिभेति ।

१३ । भ्रीगि भृत्याञ्च । (भ्री—क्रा० प०) भृति पोषणम् । ग—

ञ्जीणाति, भ्जीतः, भ्जीतिः । गि—भ्रिणाति, भ्जीणः, भ्जीणिः । गित्वेनैव क्रमादित्वसिद्धौ गकरणं प्वादित्वविकल्पार्थम् । चकारात् भीत्याञ्च ।

१४ । मीङ् य ओ वधे } (मी—दिवा० आ०) (मी—क्रा० उ०) ड,

१४ । मी ञग् वधे } य—मीयते । ओ—मीनः । “मीयते हिंखते

इति मीनः” इति मीनशब्दव्युत्पत्तौ भरतः । ञ ग—मीनाति मीनीते । “धातुभेदे ङञोरसङ्करः” इति वोपदेवः । एवं सर्वत्र ।

१४ । मी कि गत्यां मत्याम् । (मी—बु० भा० प०) मतिर्बोधः । कि—माययति मयति । “न चानुमाययत्यन्यस्तस्य यश्चेतसि स्थितम्” इति हलायुधः । १४३ ।

१५ । री गि रवे गती । (री—क्रा० प०) गि—रिणाति, रीणः, रीणिः । रवः शब्दः । तथाच कातन्मादौ “री गतिरेषणयोः” । “रेषणं वृकध्वनिः” इति रमानाथः । “रिणाति रेषते वृकः” इति शब्दार्थे भट्टमल्ल ।

ओ रीङ् य चरणे, ली कि द्रावणे, लीङ् य ओ श्लिषि ।

ली ल्पी गि च ल्वी गिग गत्यां वेवी चर्लुङ् वौल ईलवत् ॥

१५ । ओ रीङ् य चरणे । (री—दिवा० आ०) ओ—रीणः । ड, य—रीयते पयः ।

१६ । ली कि द्रावणे । (ली—बु० भा० प०) द्रावणं द्रवीकरणम् । कि—लाययति लयति । “विज्ञयत्यत्रलानाञ्च हृदय मदनञ्चया” इति हलायुधः । १८६ । मिम्योर्यवणौ डेति लापयति लौहमग्नौ कर्मकारः । ङे हृद्रवे तु लाण्योर्लङ्गनाधिति जनो घृतमग्नौ लीनयतीत्यपि ।

१६ । लीङ् य ओ श्लिषि । (ली—दिवा० आ०) श्लिषीति श्लिषधातोर्भावे क्लिपि डौ रूपम्, श्लेषोऽत्र परस्परसयोगः । ड, य—लीयते चन्द्रः सूर्यः । ओ—लीनः । “नेन्द्रियाथेषु लीयन्तु” इति हलायुधः । २६० । “उत्थाय हृदि लीयन्ते दरिद्राणा मनोरथाः” इत्युद्भट । “दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीन दिवाभीत-मिवान्धकारम्” इति कालिदासः ।

१६ । ली गि च । } (ली—क्रा० प०) (ल्पी—क्रा० प०) हावन्तःस्त्र-

१७ । ल्पी गि च । } ढतीयादौ । द्वितीयस्तु ओष्ठ्यवर्गाद्योपधः । चका-

रात् श्लिषि । श्लेषोऽत्र सयोगः, धातूनामनेकार्थत्वादयं प्रास्यर्थञ्च । गि—लिनाति

बान्ता लावस्थं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्माविवक्षायास्तु लिनाति जलधौ नदी ।
“लिनाति धर्म एवासौ” इति हलायुधः । १२६० । लीनः, लीनिः । गि—स्विनाति
स्थीनः स्पीनिः । “भयं धातुः भ्रन्तः स्याद्योपधः” इति रमानाथः । स्थिनाति ।

१८ । स्वी ग्गि गत्याम् । (स्वी—क्रा० प०) वकारोपधः । ग—स्वीनाति,
स्थीतः, स्वीतिः । गि—स्थिनाति, स्वीनः, स्वीनिः । गिनैव क्रादादित्वसिद्धौ
गकरणं स्वादित्वविकल्पार्थम् ।

१९ । वेवी र् छ लु ड् ईल्वत् । (वेवी—भदा० आ०) ईल्वदित्वनेन
ईधातुवदयमपि कान्ति-गति-व्याप्ति-क्षेप-प्रजन-खादनार्थक इति सूचितम् ।
र—वैदिकः । छ—भवेवयुः । “बहुल ब्रह्मणि” इति परस्मैपदे “अनुस्सिद्धेः”
इति भन उस्, “णुरुस्यव्याम्” इति गुणः । लु, ड—वेवीते ।

२० । वील् ईलवत् । (वी—भदा० प०) ल—वेति । ईलवत् कान्ति-गति-
व्याप्ति-क्षेप-प्रजन-खादने । “वियन्ति वीरसन्तानं वृद्धौ यस्य कुलाङ्गनाः” इति
हलायुधः । १२८८ ।

व्री ग्गि वृत्त्यां व्रीङ् य भो च व्लोगिगत्याञ्च शीङ् लुञ्जि ।

स्वप्ने, श्री जग् पचि क्रौ लि लज्जे ऽमि पञ्चविंशतिः ॥

२१ । व्री ग्गि वृत्त्याम् । (व्री—क्रा० प०) रेफोपधः । वृतिर्वरणम् ।
ग—“यो व्रीणाति जयश्रियं रणमुखे” इति हलायुधः । १२१ । व्रीतः व्रीतिः । गि—
त्रिणाति व्रीणाति । व्रीणः व्रीणिः । गिणैव क्रादादित्वे सिद्धे गकरणं प्वादित्व-
विकल्पार्थम् ।

२१ । व्री ङ् य भो च । (व्री—दिवा० आ०) रेफोपधः । ङ, य—
व्रीयते । भो—व्रीणः । चकारात् वृत्त्याम् । “यो यशो व्रीयते” इति हलायुधः । १२१ ।

२२ । व्लोगि गत्याञ्च । (व्लौ—क्रा० प०) भ्रन्तः स्यादतीयोपधः । गि—
व्लिनाति । व्लौनः व्लौनिः । चकारात् वृत्त्याञ्च ।

२३ । शीङल जि स्वप्ने । (शी—भदा० आ०) ल, ङ—श्रेते । “शेरते
तेऽभि माहृतम्” इति माघ । २।४२। जि—श्रयितोऽस्ति । प्राञ्चैच्छार्थञ्जीष्ठी-
लादेः सतीति वर्तमाने क्तः । मण्डपे शयामोति गणकृतानित्यतया “शयो लुगभावे
च” इति रमानाथः । वस्तुतस्तु श्रेते शयः पचादित्वादन, पश्चात् शय इवाचरा-
मोति क्तौ साध्यम् ।

२४ । श्री जग् पचि । (श्री—क्रा० ङ०) तालव्यादिः । ज, ग—

श्रीणाति श्रीणीते । पञ्च पाके । “श्रीणात्वभ्यः सुकविसदृशान् क्षीरस्यसङ्गप्रकारान्” इति हल्लायुधः । १९८ । तत्र श्रीणाति पचतीत्यर्थः ।

२५ । ङी लि लञ्जे । (ङी—ङ्गा० प०) लि—जिङ्गति नीचसङ्गेभ्य इति हल्लायुधः । “न जिङ्गयाञ्चकाराय सीतामभ्यर्थ्यं तर्जितः” इति भट्टि । ६।१ ।

अमी पञ्चविंशतिः ।

अमी (ईकारान्ताः) पञ्चविंशतिः । संख्यासङ्गतिस्तु पूर्वोक्तरीत्यैव ।

उकारान्तवर्गः ।

उ ऊ शब्दे ऊर्णु लजाच्छादने टु चुल चुते ।

कुङ् शब्दे कुल्च् कु शि डार्त्तस्वरे ङ्गुल तेजने ॥

१ । उ ऊ शब्दे । (उ—भा० षा०) उ—अवते गौः ।

२ । ऊर्णु ल अ षाच्छादने । (ऊर्णु—अदा० उ०) दीर्घादिर्दन्त्योपधः, रैफयोगान्मूर्धन्यः । तेन ऊर्णुनाव इत्यादौ निमित्ताभावात् मूलधातोर्यत्वाभावः । ल, अ—ऊर्णोति ऊर्णोति ऊर्णुते दिग् मेघः । “प्रोर्णुवन्तं दिशो वायैः” इति भट्टिः । ५।५६ ।

३ । टु चुल चुते । (चु—अदा० प०) चुतं हंतीति ख्यातम् । टु—अवथुः । ल—ह्योति कफो । “कृतकं कामिनि चुचुवे मृगाच्छा” इति माघः । जीवेति चुवतो ब्रूयादिति ऋतिः ।

४ । कुङ् शब्दे । (कु—भा० षा०) उ—अवते पक्षी । “यन्मस्यजे जमपदः कवते च सूक्तम्” इति हल्लायुधः । २० । धातूनामनेकार्थत्वादुच्चारणार्थं सकर्मकोऽयं, कवते उच्चारयति, सूक्तं वेदोक्तस्तोत्रमन्त्रादि ।

५ । कुल्च् । (कु—अदा० प०) ल—कीति । चकारात् शब्दे ।

६ । कु शिडार्त्तस्वरे । (कु—तदा० षा०) शि, उ—अवते (तन्नि) अकुत । कुटादित्वाद्गुणाभावे सिलोप । “श्रीकाञ्च कीति कुवते च भयाञ्च कश्चित्” इत्युभयञ्च हल्लायुधः । २० । “ऋराखाकुषत रिजाः” इति भट्टिः । ५।२६ ।

७ । ङ्गु ल तेजने । (ङ्गु—अदा० प०) मूर्धन्योपधः षादि । तेजनं तीक्ष्णीकरणम् । ल—ह्योति खड्गं कर्मकारः ।

खुङ् ध्वनौ मुशि षो विष्टोत्सर्गे गु घु ङु ङ ध्वनौ ।

च्युक् हासे सहने च्यु छु ज्यु जु ङ् गत्यां जु रंहसि ॥

६ । खुङ् ध्वनौ । (खु—भा० षा०) ङ—खवते ।

७ । गु शि षो विष्टोत्सर्गे । (गु—तुदा० प०) शि—गुवति, भगुवीत् ।
षो—गूगः । दुम्बोर्घञ् ।

७ । गु ङ ध्वनौ । (गु—भा० षा०) ङ—गवते ।

८ । घु ङ ध्वनौ । (घु—भा० षा०) ङ—घवते ।

८ । ङु ङ ध्वनौ । (ङु—भा० षा०) ङ—ङवते ।

१० । च्युक् हासे सहने । (च्यु—चु० प०) एतदाद्याद्यत्वारोऽन्तःस्थाद्यो-
पधाः । क—आवयति ।

१० । च्युङ् गत्याम् । (च्यु—भा० षा०) ङ—चवते । “अथोष्ट सत्वा-
भृपतिभृताशः” इति भट्टिः । १२० ।

११ । छुङ् गत्याम् । (छु—भा० षा०) ङ—छवते ।

१२ । ज्युङ् गत्याम् । (ज्यु—भा० षा०) ङ—ज्यवते ।

१३ । जुङ् गत्याम् । (जु—भा० षा०) ङ—जवते ।

१३ । जु रंहसि । (जु—भा० प०) रंहो वेगगतिः । जवति घोटकः ।

“स्फुटसरोजवना जवना नदी” इति भारवियमकम् ।

णु ल् सुतौ तु ल् वृत्तिहिसापूरुत्तिषु द्रु सुतौ गतौ ।

द्रुर्नद्दु टोनुपतापे दु गतौ द्यु लऽभिसर्पणे ॥

१४ । णु ल् सुतौ । (णु—अदा० प०) ल—नौति । “तव नौमि सरस्वति
पादबुगम्” इति । “शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम्” इत्यादि ।

१५ । तुल् वृत्तिहिसापूरुत्तिषु । (तु—अदा० प०) वृत्तिर्जीविका, पूरुत्तिः
पूरुचम् । ल—तौति तवीति ।

१६ । द्रु सुतौ गतौ । (द्रु—भा० प०) क्षवति । “नेमसुम्” इति दुद्रुव ।
सुत्तिः अरुचम् । “नदीं तु प्रत्यदुद्रुवत्” इति भट्टिः । ६।१७ विपूर्वकः पलायनार्थ-
क्षया च—“नखिनीं अतसेतुबन्धनो जलसङ्घात इवासि विद्रुतः” इति कुमाश्-
सम्भवम् । १८।६ ।

१६ । द्रुर्न उपतापे । (द्रु—स्त्रा० प०) र—वैदिकः । न—द्रुषोति ।
“द्रुषोति द्रोणवद् युद्धे शरजालेन यो रिपून्” इति इलायुधः । १२४० ।

१७। दुद्वीनुपतापि । (दु—स्वा० प०) दु, ओ, न् एते अनुबन्धाः । दु—द्वयुः, ओ—दूनः, न—दुनोति । उपताप इह उपतप्तीभाव उपतप्तीकारणश्च । आद्येऽकर्मकः । “मन्मथेन दुनोमि” इति जयदेवः । द्वितीये सकर्मकः । “वर्षप्रकर्षे सति कर्षिकारं दुनोति-निगन्धतया स्म चेतः” इति कालिदासः । “न दुनोति परं वाचा” इति हलायुधः । १५६।

१७। दु गतौ । (दु—स्वा० प०) दवति ।

१८। द्यु लभिसर्पणे । (द्यु—अदा० प०) अभिसर्पणमाभिसुखेन गमनम् । ल—“द्यौति सिंहो मृगानिव” ।

धुञ्ज् कम्पे जि ध्रु शि ध्रु स्वैर्य्ये प्रुङ् च सर्पणे ।

युल् मिश्रणेऽमिश्रणे युञ् ग बन्धे युङ्क् निन्दने ॥

१९। धुञ्ज् कम्पे । (धु—स्वा० उ०) ज, न—धुनोति धुनुते । कम्प-इह जान्तस्य रूपम् । “धुनोत्यशोकं वायुः” इति हलायुधः । १८।

२०। जि ध्रु शि स्वैर्य्ये } (ध्रु—तुदा० प०) (ध्रु—स्वा० प०) स्वैर्य्यं

२०। ध्रु स्वैर्य्ये } स्थिरीभावः । द्वौ रेफोपधौ । आद्यो क्लीर्घान्त

इति कश्चित् । जि—ध्रुतोऽस्ति । शि—ध्रुवति, अध्रुवीत् । भ्वादित्वात् ध्रवति शैलः । “ध्रुव औत्तानपादिः स्यात्” इत्यमरोक्तध्रुवशब्दव्युत्पत्तौ “ध्रु स्वैर्य्यं कः” इति तट्टीकाकारः । “तं दुभ्रावाद्विणा कपिः” इति भट्टिः । १४। ८१। दुभ्राव मारितवान् अनेकार्थत्वाच्चिंसायामपीति भरतः ।

२१। प्रुङ् सर्पणे } (प्रु—स्वा० आ०) (ध्रु—स्वा० आ०) सर्पणं

२२। ध्रु ङ् च सर्पणे } गमनम् । द्वौ क्रमात् रेफान्तःस्वद्वितीयोपधौ ।

ङ—प्रवते । ध्रुवते । चकारात् जि ध्रु शि, ध्रु, च (चकारेण ध्रुधातुद्वयमपि गमनार्थकमिति सूचितम् । अतएव ध्रु गतिस्वैर्य्ययोरित्यन्धे) “कषीदं भर्तुरानन्दं मा न प्रोद्धं द्रुतं वियत्” इति भट्टिः । १८। ७७।

२३। युल् मिश्रणेऽमिश्रणे । (यु—अदा० प०) ल—यौति । मिश्रणे यथा—“यौति काले कुलस्त्रीभिः स्नेत्रसन्तानवृद्धये” इति हलायुधः । १८५। अमिश्रणे समवायलक्षणे यथा—अयुतसिद्धानाम् अपृथक्सिद्धानामित्यर्थः । “यवयारातीः” इति श्रुतावपि अरातीः सङ्गजश्चून् यवय पृथक् कुरु इत्यर्थः । १९।

२३। युञ् ग बन्धे । (यु—क्रा० उ०) ज, ग—युनाति युनीते । “युनाति

यो वयस्योऽपि न वेत्यावन्भकीजनैः” इति हलायुधः । १९८५। अस्मात् व्याम्
अयीषीत् ।

२३। युङ्क निन्दने । (यु—चु० आ०) ड, क—यावयते । “यावयति
बाला वृद्धम्” इति कातन्वधातुवृत्तौ ।

रुलध्वनी रुड्वधे गत्यां श्रुगतौ श्रुन्गतौ श्रुतौ ।

षुञ्जन् सन्धाक्लृदपीडमन्ये षुञ्ज गतौ षु च ॥

२४। रुलध्वनी । (रु—अदा० प०) ल—रवीति रीति ।

२४। रुड्वधे गत्याम् । (रु—भा० आ०) ड—रवते । गमनार्थे
रविः सूर्यः ।

२५। श्रु गतौ । (श्रु—भा० प०) श्रवति । रेफरहितोऽप्ययमिति
केचित् तेन श्रवति ।

२५। श्रुन्गतौ श्रुतौ । (श्रु—स्वा० प०) श्रुतिराकर्णनम् । न—शृणोति
गीतं लोकं । “रक्षासीति पुराऽपि संश्रुणुमहे” इति सुरारी व्यतीहारादात्मने-
पदम् । “संश्रुणुष्व मयास्वरातम्” इति गणकृतानित्यत्वात्, आस्वरातशब्दस्य
क्रियाविशेषणत्वेनाकर्मकतया ‘समोगमृच्छ’ इत्यादिना वा मम् । मुग्धबोधे
भवादावस्व पाठात् क्वचिद्भवादिकत्वमपीति सूचितम् । तेन “श्रवति राक्षस-
निस्त्रनमादृतः” इत्यादि सिद्धम् ।

२६। षुञ्जन्सन्धाक्लृदपीडमन्ये । (षु—स्वा० उ०) मूर्धन्यादि ।
न, ज—सुनोति सुनुते । सन्धा सन्धानम् । क्लृद इह स्नानं मङ्गलस्नानं वा ।
तथा च “षु ज अभिषवे” इति प्राञ्चः । अभिषव पीडनं मन्यन् वेति त्रिलोचना-
दयः । स्नानञ्चेति दुर्गः । सन्धानं मङ्गलस्नानं वेति धातुप्रदीपः । “सोमं
सुनोति यज्ञेषु परलोकजिगीषया” इति हलायुधः । तत्र सोमं सोमलतां सुनोति
निष्पीडयति, यज्ञे सोमलतां निष्पीड्य तद्रसं पिबतीत्यर्थः । मङ्गलस्नानं यथा—
राज्ञा सूर्यते मङ्गलपूर्वकं स्नायते यस्मिन् क्रतौ स राजसूर्य क्रतुरिति ।

२६। षुञ्जगतौ । (षु—भा० उ०) ज—सुषाव सुषुवे ।

२६। षु च । (षु—भा० प०) सवति । चकारात् गतौ ।

षुल्चैश्वर्य्यं प्रसवयोः षाल्प्रसृत्यां षुञ्जल्सुतौ ।

सुष्वर्षे सुञ्गतौ स्कुग् न जुङ्घतौ सुद्रुवत् हुलि ।

हीमेऽदने ऋङ्लु चौर्य्ये वयस्त्रिंशदुदन्तकाः ॥

२६ । पुल् च ऐखर्च्यप्रसवयोः । (पु—अदा० प०) ल—सौति । “प्रसौति विजयं धर्मः” इति हलायुधः । २६ । चकारात् पु च । भौवादिकस्य पुधातोरपि ऐखर्च्यप्रसवा-
वर्थावित्यर्थः । अतएव कातन्वधातुवृत्तौ पु प्रसवे इत्यत्र प्रसवति पुञ्चं मातेत्युक्तम् ।
ऐखर्च्यमीश्वरीभावः । अस्यायमर्थो न सर्वैर्मन्यते । “प्रसवो गर्भमोचनम्” ।

२७ । णल् प्रस्रुत्याम् । (णु—अदा० प०) प्रस्रुतिः क्षरणम् । ल—
स्रौति दुग्धं स्तनात् ।

२८ । षुजल् स्तुती । (ष्टु—अदा० उ०) मूर्ध्न्यादिः । षोपदेशोऽयम्
ज, ल—स्तवीति स्तौति स्तुते ।

२९ । सुष्वर्थे । (सु—भा० प०) दन्त्यादिः । सवति । ष्वर्थे—गत्यैखर्च्य-
प्रसवेषु । अयं धातुः पूर्वोक्तपुधातोरर्थे प्रयुज्यते इत्यर्थः । “स च प्रसवति श्रियम्”
इति हलायुधः । २६ ।

२९ । सुजगतौ । (सु—भा० उ०) ज—सुसाव सुसुवे ।

३० । स्कुग्नञ्ङृती । (स्कु—क्रा० स्वा० उ०) ग, ज—स्कुनाति
स्कुनीते । न, ज—स्कुनीति स्कुनुते चुस्काव । अत्राकृतसकारत्वान्न षत्वमिति
दर्शितम् । उङृतिरुद्धरणम् । आप्लवने इति प्राञ्चः । तथा च “स्कुनाति च स्कुनीते
च स्कुनीत्याप्लवतेऽपि च । स्कन्दते स्कुन्दते चाऽपि षडाप्लवनवाचिनः” इति
भट्टमल्लः । आवरणे इति पाणिनीया । “स्कुनाति शत्रु बाणेन” भट्टं “आच्छा-
दयतीत्यर्थः” इति रमानाथः । “राममभ्यद्रवज्जिष्णुरस्कुनाच्चेषुवृष्टिभिः” इति
भट्टिः । १७।८२ ।

३१ । स्रुद्रुवत् । (स्रु—भा० प०) स्रवति । द्रुवत् सुती गती पूर्वोक्त-
द्रुधातुरिव स्रुतिगतिरूपार्थवाचकः ।

३२ । हुलि होमेऽदने । (हु—ह्रा० प०) होमो देवतामम्यदानकवङ्ग-
धिकरणकवस्तुत्यागः । लि—जुहोति घृतमग्नी कृष्णाय होता । प्रचेपेऽप्ययं
“चिराय सन्तर्प्यं समिद्धिरग्नि यो मन्त्रपूता तनुमप्यहोषीत्” इति रघुः । “जटा-
धरः सन् जुहुधीह पावकम्” इति किराते प्रीणनार्थोऽपि ।

३३ । ऋड् लु चीर्थे । (ऋ—अदा० आ०) ड, लु—ऋते । स्वपादित्वादादित्वं
सिद्धं, तस्य तदन्तर्गतत्वात् । चीर्थमत्रापनयनम् । अतएव ऋड् अपनयनं इति
धातुप्रदीपे कातन्वे च पाठः । “निजुङ्गुषु चपाटताम्” इति भट्टिः । १५।६४ ।

चयस्त्रिषट्दन्तकाः ।

उकारान्ता धातवस्त्रयस्त्रिंशत्स्यकाः । संख्यासङ्गतिस्तु पूर्ववदिति ।

जकारान्तवर्गः ।

कूशिडार्त्तस्वरे ऋजूग शब्दे गू ओ शि विट्स्त्रजौ ।

णूशिस्तवने ओ टूङ् य खेदे द्रून्गज् बधे गतौ ॥

१ । कूशिडार्त्तस्वरे । (कू—तु० आ०) शि, ड—कुवते, अकुविष्ट ।
आकृतमभिप्रायः । अयं धातुः कैयटादीनां सम्यत इति धातुप्रदीपः ।

२ । ऋजूग शब्दे । (ऋ—ऋ० उ०) दन्त्यनोपधः । ज, ग—ऋनाति
ऋनीते । ऋस्वान्तोऽयमिति जैमिनिः । नकाररहितो ऋस्वान्त इति रमा-
नाथः । दीर्घान्त इति जौमराः । दन्त्यनोपधो दीर्घान्तो धातुप्रदीपे पठितः ।

३ । गू ओ शि विट्स्त्रजौ । (गू—तुदा० प०) ओ—गूनः । शि—गुवति
अगुवीत् । विट्स्त्रजिर्हृदन्, मलत्याग इत्यर्थः ।

४ । णूशि स्तवने । (नू—तुदा० प०) ऋस्वान्तोऽयमिति वररुचिः ।
शि—नुवति, अनुषीत् ।

५ । ओ टूङ् य खेदे । (टू—दि० आ०) खेद इह उपतप्तीकरणम् उप-
तप्तीभावश्च । ओ—दूनः । ड, य—दूयते दैन्यं जनमिति चतुर्भुजः ।
“दुर्जनोक्त्या न दूयते” इति हलायुधः । २५६ । “तया हीनं विधातर्मा” कथ पश्यन्न-
दूयसे” इति रघुः । १।७० ।

६ । द्रून्गज् बधे गतौ । (द्रू—स्वा० ऋ० उ०) न, ज—द्रूणीति द्रूणुते ।
ग, ज—द्रूणाति द्रूणीति ।

धूशिक् कम्पे धून्गि धूजच् पूङ् शोधे पूङ्ग्य पूज्गि च ।

७ । धूशिक् कम्पे । (धू—तुदा० चु० प०) कम्प इह जप्रन्तस्य रूपम् ।
शि—धुवति मारुतो मालतीलताम् । अधुवीत् । क—धावयति । “वायुर्विधू-
नयति केशरपुष्परेणून्” इति सुरादौ हलायुधः । ५८ । “प्रीधूजोर्नन् वा” इत्यत्र धूज-
ग्रहणादस्य कथं नन्निति चेन्न, स्वार्थविहितस्य जर्जकारेण सम्बन्धस्य वाच्यत्वात् ।
अन्यथा कम्पप्रेरणे धूनयतीत्यादिप्रयोगा न स्युः । धूनोतीत्यादीनां साध्या इति
चेत् स्वभावात् कम्पप्रेरणार्थानां तेषां (प्रेरणार्थं) जौ कृते कम्पप्रेरणस्य प्रेरण-
मेवार्थः स्यात् । किञ्च कम्पनायां धूनयतीत्यादीनामावश्यकत्वात् तत्सूत्रे
जकारः प्राचीनमतानुवादाद्यै एव । “आधूतवनराजिभिः” इति रघुः । १।३८ ।

७ । धूनगि ज च } (धू—स्वा० क्रा० उ०) (धू—भ्वा० उ०) चकारात्
७ । धूञ्च } कम्पे । स च इहाऽपि कम्प प्रेरणम् । न, ज—

“धूनीति चम्पकवनानि” इति हलायुधः । ८ । धूनुते । गि, ज—धुनाति वायु-
रश्वत्यम् । “धुनीते बन्धूकं तिलकुसुमजम्भाऽपि पवनः” इति । धूनः धूनिः ।
ज—“धवति चन्दनमञ्जरीञ्च” इति हलायुधः । ८ । धवते ।

८ । पूङ् शोधे । (पू—भ्वा० आ०) शोध इह शुद्धीकरणम् । ङ—पवते
पापिनं गङ्गा ।

८ । पूङ् य च } (पू—दि० आ०) (पू—क्रा० उ०) आद्यः कैश्चिन्न

८ । पूञ् गि च } मन्यते । चकारात् शोधे । ङ, य—पूयते । ज,

गि—“जाङ्गवी न. पुनातु” । पुनीते । पूर्वर्जनादस्य स्वादित्वाभावात् पूतः पूतिः ।
क्वचित् आप्रत्ययस्यापि प्वादित्वात् ङ्स्व इति वररुचिः । तेन—“स्मरणात् पुनते
पापं धारणात् पूर्वसञ्चितम् । दर्शनाङ्गभते मोक्षमेतद्योगस्य लक्षणम्” ॥ इति ।

ब्रूलञ्जुत्तौ भूकङ् भूजप्राप्तौ भूक्शुद्धिचिन्तयोः ।

मिश्रणेषु भू तु सत्तायां मूङ्बन्धे लूगिञ्छिदि ॥

९ । ब्रूलञ् उत्तौ । (ब्रू—अदा० उ०) ल, ज—ब्रवीति ब्रूते । “विब्रूतिः
कटकके कृता” इत्यत्र अरविहितकार्यस्यानित्यत्वान्न वचादेशः ।

१० । भू कङ् प्राप्तौ } (भू—चु० आ०) (भू—भ्वा० उ०) क, ङ—

१० । भूजप्राप्तौ } भावयते । ज—भवति “भवते धनं धीरः । भव-

त्येव हि सत्तायां प्राप्तिः सम्पन्नजन्मस्थिति भट्टमङ्गः । “भवते दुरितक्षयं यथोक्त-
कृतुभिर्भावयते च नाकलोकम्” इति हलायुधः । १० । केचिदमुं भ्वाद्यात्मनेपदिनं
मत्वा प्राप्तौ परस्मैपद सत्तार्थस्यैवानेकार्थत्वात् समादधते ।

१० । भूक्शुद्धिचिन्तयोर्मिश्रणेषु । (भू—चु० प०) क—“दृणवद्भावयति
द्विषश्च सर्वान्” इति हलायुधः । १० । त्रयोऽर्थाः ।

१० । भू तु सत्तायाम् । (भू—भ्वा० प०) सत्ता इह द्विविधा, उत्पत्ति-
र्विद्यमानता च । भवति मनुष्योऽथवा विष्णुः ।

११ । मू ङ बन्धे । (मू—भ्वा० आ०) पवर्गपञ्चमादिः । ङ—भवते ।
“बद्धे सन्दानितं मृतम्” इत्यमरः ।

१२ । लूगिञ् छिदि । (लू—क्रा० उ०) गि, ज—लुनाति लुनीते ।
लूनः लूनिः । “लुनीहि नन्दनम्” इति माघः । १२ । ११ ।

षूङ्ल षूयोङ सूतौ षूश् चेषे जतस्त्रयोदश ।

१३ । षूङ्ल सूतौ } (षू—अदा० आ०) (षू—दि० आ०) द्वौ मूर्ध्व-

१३ । षूयो ङ सूतौ } न्यादी । ङ, ल—सूते । य, ङ—सूयते । ओ—

सून' । सूतिर्गर्भमोचनम् । सूते पुत्रं नारी । अन्यत्रापि—धर्ममर्थः प्रसूयते ।

“यस्य पृथ्वी प्रसूतेऽर्थं धर्ममर्थः प्रसूयते” इति हलायुधः । १२६ ।

१३ । षूश् चेषे । (षू—तु० प०) मूर्ध्वन्यादिः । श—स्रवति ।

जतस्त्रयोदश ।

जकारान्ता धातवस्त्रयोदशसंख्यकाः । संख्यप्रासङ्गतिस्तु पूर्ववदिति ।

ऋकारान्तवर्गः ।

ऋर्न हिंसे ऋर्लिङ्गत्यामृप्रापे च कृञ् न बधे ।

कृञ्कृतौ कृञ्दङ् च गृ घृ सेके घृर्लि भासि च ॥

१ । ऋर्न हिंसे । (ऋ—स्वा० प०) र—वैदिक । न—ऋणोति । रिफादि-
स्तृतीयस्वरान्तोऽयमिति केचित् । केचिदिमं रिधातुं पठन्तीत्यर्थः “ऋणोति
धरणीं कृत्स्नाम्” इति हलायुधः । १४५ । यस्य कीर्त्तिरिति पूर्वेण सम्बन्धः, ऋणोति
व्याप्नोतीत्यर्थः ।

१ । ऋर्लिङ्गत्याम् । (ऋ—ङ्गा० प०) र—वैदिकः । लि—इयत्ति ।
शपो लुककरणादस्य शतशानयोरेव ऋच्छादेशः । इयृच्छत्, इयृच्छानः । “यस्य
कीर्त्तिरियत्ति द्याम्” इति हलायुधः । १४५ ।

१ । ऋ प्रापे च । (ऋ—भा० प०) प्राप प्राप्तिः । ऋच्छति धनं कृती ।
चकारात् गत्याञ्च । “दिङ्मुखानि च ऋच्छति” इति हलायुधः । १४५ ।

२ । कृञ् न बधे । (कृ—स्वा० उ०) ज, न—कृणोति कृणुते । “कृणोति
किरणं शत्रोः” इति हलायुधः । १४६ ।

२ । कृञ् कृतौ । (कृ—भा० उ०) ज—करति करते । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

२ । कृञ् दङ् च । (कृ—तना० उ०) ज, द—करोति कुरुते । कु—
कृत्रिमम् । चकारात् कृतौ । “अस्माद्गुणिभकारोऽप्यगुणी वा वक्तव्यः” इति
वररुचिः । तेन “किं करोमि कथं कुर्मि ज्ञानुगच्छामि माधव ! दुर्योधन-
विहीनन्तु शून्य सर्वमिदं जगत्” इति ।

३। ष्ट सेके । (ष्ट—भ्वा० प०) गरति तरुं मेघः ।

४। घ्ट सेके । (घ्ट—भ्वा० प०) घरति तरुं मेघः ।

४। घृर्लि भासि च । (घृ—ह्रा० प०) चकारात् सेके च । र—वैदिक' ।
लि—जघर्त्ति घृतं दीप्यते चरति वेत्यर्थः ।

घृक् सेके ष्टादने जृ न्यकारे जागृ च्लु जागरे ।

४। घृक् सेके ष्टादने । (घृ—चु० प०) क—धारयति ।

५। जृ न्यकारे । (जृ—भ्वा० प०) न्यकारस्तिरस्करणम् जरति शत्रुं शूरः ।

६। जागृ च्लु जागरे । (जागृ—अदा० प०) च्—जाग्रति । लु—जागर्त्ति । “दिशो निरीक्षमाणस्य नास्ति जागरतो भयम्” इति पचादित्वादिनि जागर इवाचरतीति कौ शत्रन्तम् ।

हृङ् शादरे हृ स्थगने ध्वृ कौटिल्ये धृ शङ् स्थितौ ।

७। हृङ् शादरे । (हृ—तदा० आ०) आदरः प्रीत्या सभ्रमः । ङ्, श—द्वियते गुहं लोकः । मानुषभ्योऽयमित्येके ।

८। हृ स्थगने । (हृ—भ्वा० प०) वकारोपधः । हरति । स्थगनं संवरणम् । वरणे इति प्राञ्च' । वरणं स्त्रीकार' स्थगनञ्चेति गोविन्दभट्टः । हरन्ति आहृ-णक्ति रक्षिणोऽस्यामिति घञि हारम् । “घञन्तोऽपि क्वचिन्नपुंसकामिति धातु-प्रदीपे” इत्यमरटीकायां भरतः ।

९। ध्वृ कौटिल्ये । (ध्वृ—भ्वा० प०) वकारोपधः । कौटिल्यमिह कुटिलीकरणम् । ध्वरति ह्यं वायुः ।

१०। घृ शङ् स्थितौ । (घृ—तदा० आ०) श, ङ्—प्रियते । “प्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कृत सुखम्” इति भाष । २।३५। “प्रियते कुसुमप्रसाधनं तव तस्मात्तवपुर्न दृश्यते” इति कुमारसम्भवम् । ४।१९।

धृञ् च धृत्वां धृक् च धृङ् वध्वंसे पृलि पालने ।

१०। धृञ् च धृत्वाम् । (धृ—भ्वा० उ०) ञ्—धरति धरते । चकारात् घृशङ् च । तौदादिको घृधातुरपि धारणार्थं वर्त्तते इत्यर्थः ।

१०। धृक् च । (धृ—चु० प०) क—धारयति । चकारात् धृत्वाम् ।

१०। धृङ् अवध्वंसे । (धृ—भ्वा० आ०) अवध्वंसः पतनम् । ङ्—धरते पत्रं हृञ्चात् । गोविन्दभट्टस्तु अवध्वंसने इति पठित्वा विध्वंसनं संसनं तस्या-भावोऽविध्वंसनं स्थापनमिति व्याख्याति ।

११ । ष्टलि पालने । (ष्ट—द्वा० प०) लि—पिपत्तिं । “पिपत्तिं ष्टधि-
वीञ्च यः” इति हलायुधः । ३७।

पृक् च पूर्त्तौ पृ न प्रीतौ पृशङ् व्ययामके भृलि ।

टु डु भृज् भृतिपुष्ट्योऽमृशङ् मृती वृग्न वृज्वृती ॥

११ । ष्टक् च पूर्त्तौ । (ष्ट—बु० प०) पूर्त्तिः पूर्णाकरणम् । क—पारयति
पयसा कुशं लोकः । चकारात् ष्टलि च पूर्वार्थक इत्यर्थः । “पारयत्यर्थिनामा-
शाम्” इति हलायुधः । ३७।

११ । ष्ट न प्रीतौ । (ष्ट—स्वा० प०) न—“अतिथीन् ष्टपोति” इति
हलायुधः । ७।

११ । ष्ट शङ् व्ययामके । (ष्ट—तुदा० आ०) व्ययामको व्यापारः ।
श, ङ—“धर्मे व्याप्रियते नित्यम्” इति हलायुधः । ३७।

१२ । भृलि टु डु ज् भृतिपुष्ट्योः } (भृ—द्वा० उ०) (भृ—भा० उ०)

१२ । भृ ज् भृतिपुष्ट्योः } भृतिर्भरणं, पुष्टिं पोषणम् । लि,

ज—विभर्त्ति शशिनं शशुर्बिभृते जनकः सुतम् । टु—भरथुः । डु—भृत्रिमम् ।
भादिपच्चे भृतिः पूरणम् । ज—भरति भरते कुशमङ्गिर्जन । “यो भुजाभ्यां
भुवो भारं भरते भरतोपम । विभर्त्ति च यशोराशिं भूयांस यस्य भूरपि ॥” इति
कविरहस्योदाहरणे भादिपच्चेऽपि धारणार्थत्वमुपलभ्यते । “भरणं पोषणं पूरणं
वा” इति कातन्त्रधातुवृत्तौ रमानाथः ।

१३ । मृशङ् मृती । (मृ—तुदा० आ०) मृतिः प्राणत्यागः । ङ, श—
न्त्रियते प्राणी । ङित्त्वेऽप्यस्य “मृङ्गष्टीव्यमम्” इति नियमेनान्यत्र परस्मैपदम् ।
ममार, मर्त्ता, मरिष्यति, म्रमरिष्यत् ।

१४ । वृग्न ज वृती । } (वृ—क्रा० स्वा० उ०) (वृ—भा० उ०) ग,

१४ । वृ ज वृती । } ज—वृणाति वृणीते । न, ज—वृषोति वृणुते ।

ज—वरति वरते । वकारस्य दन्त्यत्वात् संवृणोतीत्यादौ नानुस्वारस्य मकारः ।
ओष्ठत्वाच्च वुवूर्णतीत्यादौ “ऋदिरणौ” इत्युर् । न च दन्त्यस्य ऋथमोष्ठकार्य-
मिति वाच्यं, यतः स्वभावाद्दोष्ठस्य वकारस्य ओष्ठकार्यं स्वाभाविकमेव,
क्वचिद्दन्त्यकार्यमपीति दन्त्यमध्ये पाठः । नञ्चोक्वर्णस्थोभयस्थानं सम्भवति ।
सक्तीर्त्तिञ्च वृणातीति, धर्मं वृणीतेऽध्वरे इति, वरति ज्ञातीन् यथाहर्षं नैरिति,
“निवरते नित्य प्रियोपद्रवम्” इति च हलायुधः । ११।

वृक् चाथ वृङ् ग सम्भक्तौ स्तृ ज शब्दोपतापयोः ।

१४ । वृक् च । (वृ—बु० प०) क—वारयति । चकाराहती । “युञ्ज वारयति द्विषः” इति हलायुधः । १२१ । अथ वारणार्थत्वं धातूनामनेकार्थत्वात् ।

१४ । अथ वृङ् ग सम्भक्तौ । (वृ—क्रय० आ०) ङ, ग—वृणोते । सम्भक्तिः सेवनम् । “वृणते हि विमृष्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः” इति भारविः । १२।१० ।

१५ । स्तृ ज शब्दोपतापयोः । (स्तृ—भा० प०) दन्त्यादिवर्कारोपधः । ज—अस्वारीत् पिकः, अस्वार्थीत् खलं राजा ।

स्तृनञ् स्तृती सृक् च सृलिं सृगतौ स्मृ स्मृती स्मृम ।

भौत्केऽ स्तृ स्पृन् प्रीतिरक्षाप्राणने हृ ध्ववत् हृलिर् ।

प्रसङ्गकृत्यां हृञ् हृत्यामृदन्तारत्वेकविंशतिः ॥

१६ । स्तृनञ् स्तृती । (स्तृ—स्त्रा० उ०) न, अ—स्तृणोति स्तृणुते । स्तृतिराच्छादनम् । “तच्छिरोभिः स्तृणोति गाम् ।” “स्तृणुते त्रिदशावासं यः छन्देन्दुनिर्भैर्गुणैः” इति हलायुधः । ७४ ।

१७ । सृक् च । (सृ—बु० प०) क—सारयति । चकारात् स्तृती ।

१७ । सृलिं गती । (सृ—द्वा० प०) र—वैदिकः । लि—ससर्त्ति ।

१७ । सृ गती । (सृ—भा० प०) सरति । “नालानां करिणां सस्रे त्रिपदोच्छेदिनामपि” इति रघी कर्म कर्तृत्वादिति रमानाथः, तच्चिन्धं, कर्तृस्थ-भावधातूनां तन्निषेधात् । वस्तुस्तु गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम् । नालानैरिति वा पाठ्यम् । तत्र कर्मविवक्षायां भावे प्रत्ययः ।

१८ । स्मृ स्मृती । (स्मृ—भा० प०) स्मरति । स्मृतिर्ज्ञानविशेषः । तथाच—“संविद्गवती द्वेषा स्मृत्यनुभवभेदिका” इति तार्किकाः । तेन जौ अन्नप्रन्तकर्तुः कर्मत्वम् । गुरु शिष्यं शास्त्रं स्मरयति ।

१८ । स्मृ म भौत्केऽ । (स्मृ—भा० प०) म—स्मरयति । उक्त् उक्त्-ण्डितः तस्य भाव भौत्कामुक्त्गठा । आध्याने इति प्राञ्चः, आ समन्तात् ध्यान-माध्यानमिति कश्चित्, उक्त्ण्डेति काशिकावृत्तिवोपदेवौ । उक्त्गठापूर्वकं स्मरणमिति वृद्धा । “मुहुर्नुस्मरयन्तमनुक्षपं त्रिपुरदाहम्” इति भारविः । १५।१४ ।

१८ । स्तृ प्रीतिरक्षाप्राणने } (स्तृ—स्ता० प०) (स्तृ—स्ता० प०) द्वी
 १९ । स्पृन् प्रीतिरक्षाप्राणने } क्रमाहन्त्योष्ठप्रवर्गाद्योपधौ । न—स्पृणोति ।
 तस्तार । न—स्पृणोति । पसार । शेषस्तु ओष्ठप्रवर्गपञ्चमोपध इति दुर्गरामौ ।
 स्मृणोति ।

२० । हृ ध्रुवत् । (हृ—भा० प०) ध्रुवत् कौटिष्ये । ध्रुधातुरिव
 कौटिष्यार्थकः । ह्वरति लतां वायुः ।

२१ । ह्र लि र् प्रसह्यकृत्याम् । (ह्र—ह्रा० प०) प्रसह्यकृतिर्बलात्कारः ।
 लि—जहृत्ति धनं दस्युः । र—वैदिकः ।

२१ । ह्रज् ह्रत्याम् । (ह्र—भा० उ०) ह्रतिर्ह्रिंशान्तरप्रापणा । ज—हरति,
 हरते गां वनं गोपः ।

ऋदन्तास्त्वे कविंशतिः ।

ऋकारान्ता धातव एकविंशतिसंख्यया संख्येयाः । संख्यासङ्गतिस्तु पूर्ववत् ।

—०—

ऋकारान्तवर्गः ।

ऋ गि गत्यां कृज् गि हिंसे कृश् विक्षेपेऽथ कृक् ऊ ।

विज्ञाने गृङ् विज्ञापे च गृश् निगरणेऽथ गृ ।

गिशब्दे जृगिकि ज्याने जृ इर्षस्य च भृष्य च ॥

१ । ऋगि गत्याम् । (ऋ—क्रा० प०) गि—ऋणाति, ईर्णः, ईर्णिः ।
 “ऋणाति फणिनां पुरम्” इति हलायुधः । १४५ । यस्य कौर्त्तिरिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

२ । कृज् गि हिंसे । (कृ—क्रा० उ०) ज, गि—कृणाति कृणोते, कौर्णः
 कौर्णिः । “कृणाति तुरगान् रणे” इति हलायुधः । १४४ ।

३ । कृश् विक्षेपे । (कृ—तुदा० प०) श—किरति । अस्याऽपि निष्ठायां
 कौर्ण इति । “सूखाद्योदित्” इत्यत्र सूर्च्छवर्जनसामर्थ्यात् येन केनापि प्रकारेण
 शिफाम्नान्निष्ठातस्य न इति व्याख्यामात् “ऋदिरणौ” इति इरि उरि च कृते
 राक्तत्वाद्निष्ठातस्य न स्यात् । एवं गृश् निगरणे इत्यादेरपि गौर्ण इत्यादि
 बोध्यम् । “वाणावलं किरत्याजी” इति हलायुधः । १४४ ।

४ । अथ कृ कड विज्ञाने । (कृ—चु० षा०) क, ड—कारयते ।

३ । गृङ् क विज्ञापे च । (गृ—चु० आ०) विज्ञाप्यो विज्ञापनम् । चकारात् विज्ञावे च । ङ, क—गारयते सूक्ष्ममर्थं सुधीः ।

३ । गृश निगरणे । (गृ—तुदा० प०) निगरणं भक्षणम् । श—गिर-
त्यन्नं लोकः । “दैवात्ततो विगलितो गिलितो वकेन” इति तु अस्मात् “कृषोः
कभावे” इति भावे कप्रत्यये “ऋदिरणौ” इति इरि वक्तव्याद्देफस्य लकारे गिल
इति स्थिते “लेः कृत्याख्यानै” इति औ कर्माणि स्ते सिद्धम् । “सत्यं सङ्गिरते यश्च”
इति हलायुधः । २५८ ।

३ । अथ गृ गि शब्दे । (गृ—क्रा० प०) शब्द इह व्यक्तवाक्यम् ।
गि—गृणाति वाक्यं लोकः । गीर्णः गीर्णः । “गृणाति शुभगं वचः” इति
हलायुधः । २५८ ।

४ । जृ गि कि ज्ञाने । (जृ—क्या० चु० भ्वा० प०) गि—जृणाति, जीर्णः,
जीर्णः । कि—जारयति जरति । ज्ञानं गतबहुवयो भावः । “जृणाति न
यस्य शक्तिः” इति हलायुधः । २६ ।

४ । जृ इर्व्य च । (जृ—दिवा० प०) इर्—अजरत् अजारीत् । ष—जरा ।
म—जरयति । य—जीर्यति । चकारात् ज्ञाने । “जीर्यन्ति जीर्यतः
केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । धनाशा जीविताशा च जीर्यन्तोऽपि न
जीर्यति” ॥ इति हितोपदेशः ।

५ । भृष्य च । (भृ—दिवा० प०) ष—भरा । य—भीर्यति । चका-
रात् ज्ञाने ।

तृ तरेऽभिभवे भ्रुत्यां दृगि दृम् भियि दृ यगि ।

विदारे, नृगि नृम् नीतौ जि पृगि लितु पालने ॥

६ । तृ तरेऽभिभवे भ्रुत्याम् । (तृ—भ्वा० प०) तरः भ्रवनपूर्वकदेशान्तर-
गमनम् । भ्रतिर्मज्जनाभावः । तरे यथा—“तरति नदीं भेलया पात्र्यः” । अभि-
भवे यथा—“तरति सकलदुःखं वामनं भावयेद् यः” । भ्रुतौ यथा—तरति
शुष्काकाष्ठं जले न मज्जति इत्यर्थः । “तामवारोहयत् पङ्क्तिं रथादवततार च”
इति रघुः । १।५४ ।

७ । दृगि भियि । (दृ—क्या० प०) गि—दृणाति, दीर्णं, दीर्णः । “न
जातहार्दैन न विद्विषादरः” इति भारविः । १।३३ ।

७ । दृम् भियि । (दृ—भ्वा० प०) दरति । म—दरयति । “दरन्ति
दिग्धीशाश्च यस्य दिग्बिजयोदये” इति हलायुधः । ७३ ।

७। दृ यगि विदारे (दृ—दिवा० ऋ० प०) य—दीर्घति । गि—
दृणाति, दीर्णः, दीर्णिः । “न विदीर्थ्यं कठिनाः खलु ख्रियः” इति कुमारसम्भ-
वम् । ४।५। “दृणाति च रणे रिपून्” इति हलायुधः । ७३।

८। नृ गि नीती । (नृ—ऋ० प०) गि—नृणाति, नीर्णं, नीर्णिः ।

८। नृम् नीती । (नृ—भ्वा० प०) नरति । म—नरयति । नीतिः प्रापणा ।

९। जि पृगिलि तु पालने । (पृ—क्रा० ङा० प०) जि—पृत्तौऽस्ति ।
“स्वल्हाद्योदित्” इत्यत्र पृवर्जनात् निष्ठातस्य नः । गि—पृणाति । लि—पिपत्तिं ।
“अपारीत् स गृहीतोल्को हतशेषान् भ्रवङ्गमान्” इति भट्टिः । १५।१०० ।

पृक् च पूर्त्तौ वृगि वृत्यां भृत्यां भृगि भृतौ भृजि ।

भर्त्से भृगिबधे वृगिञ् वृत्यां श्रु स्वृगि हिंसने ॥

९। पृक् च पूर्त्तौ । (पृ—चु० प०) क—पारयति । चकारात् जि पृ
गि लि च (पूर्यर्थकः) इत्यर्थः ।

१०। वृगि वृत्यां भृत्याम् । (वृ—क्रा० प०) गि—वृणाति, वूर्णं, वूर्णिः ।

११। भृगि भृतौ भृजि भर्त्से । (भृ—क्रा० प०) गि—भृणाति, भूर्णं,
भूर्णिः । भृजि भर्जने । “कर्मवीजानि सर्वाणि योगाभ्यासाद्भृणाति यः” इति
हलायुधः । ९७। भृणाति दहतीत्यर्थः ।

१२। भृगि बधे । (भृ—क्रा० प०) गि—भृणाति, भूर्णं, भूर्णिः ।

“युष्मै भृणाति भ्रूणामश्वान्” इति हलायुधः । १०५।

१३। वृगिञ् वृत्याम् । (वृ—क्रा० प०) गि, ज—वृणाति वृणीते
वूर्णं, वूर्णिः ।

१४। शृगि हिंसने } (शृ—क्रा० प०) (स्वृ—क्रा० प०) आद्यस्ताल-

१५। स्वृगि हिंसने } व्यादिः शेषो दन्त्यादिर्वकारोपधः । तद्द्रहितोऽ-
पीति केचित् । गि—शृणाति, श्रीर्णं, श्रीर्णिः । स्वृणाति, स्वूर्णं, स्वूर्णिः ।

स्वृजगि ष्छादने प्रोक्ता ऋकारान्तास्तु षोडशः ।

१६। स्वृजगि ष्छादने । (स्वृ—क्रा० उ०) ज, गि—स्वृणाति स्वृणीते ।
स्त्रीर्णं, स्त्रीर्णिः ।

प्रोक्ता ऋकारान्तास्तु षोडशः ।

ऋकारान्ता धातवः षोडशसंख्याया संख्येयाः । सख्यासङ्गतिस्तु पूर्ववत् ।

ऐकारान्तवर्गः ।

देङ् पालनेऽथ घेट् पाने मेङ् प्रतिदान ऐञवे ।

स्यूतौ, व्येजै वृत्तौ ङे जै स्पृहं शब्दे षडेपराः ॥

१ । देङ् पालने । (दे—भा० आ०) ङ—दयते दीनं दाता ।

२ । अथ घेट् पाने । (घे—भा० प०) धयति । ट—स्त्रियामौबर्थः । स्तनन्धयी । अथागम्य देवराडब्रवीत् । मामयं धास्यति (पास्यति) ततोऽसौ माम्हाता नृमतोऽभवदिति विष्णुपुराणम् ।

३ । मेङ् प्रतिदाने । (मे—भा० आ०) प्रतिदानं परीवर्त्तः । ङ—मयते धान्येन माषं लोकः ।

४ । ऐ ज वे स्यूतौ । (वे—भा० उ०) स्यूतिस्तान्तुस्तान्तानः । ऐ—जयते । ज—वयति, वयते तन्त्रं तन्त्रवायः ।

५ । व्ये जै वृत्तौ । (व्ये—भा० उ०) ज—व्ययति व्ययते । ऐ—वीयात् । वृत्तिः संवरणम् ।

६ । ङे जै स्पृहं शब्दे । (ङे—भा० उ०) स्पृहः पराभिभवेच्छेति वीपदेवः । ज—ह्वयति, ह्वयते मङ्गो मङ्गमभिभवितुमिच्छतीत्यर्थः । ह्वयति जनं लोक आह्वयतीत्यर्थः । ऐ—ह्वयात् । गोविन्दभट्टस्तु स्पृहाविषये व्यक्तवाक्ये-
ऽयमित्याह । “बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव” इति कुमारसम्भवम् । १।२६।

षडेपराः ।

ए एकारः पर परवर्त्ती येषां ते, एकारान्ता धातव इत्यर्थं, षट् षट्संस्वरकाः ।

—

ऐकारान्तवर्गः ।

कै शब्दे चै चये खै तु स्यैर्ये खेननहिंसयोः ।

१ । कै शब्दे । (कै—भा० प०) कायति । एषामादन्तत्वेन दिवादी पाठेऽपीष्टसिद्धौ भादावैकारान्तत्वेन घाठो गणकृतमनित्यमिति ज्ञापयति । तेन अयधातोरात्मनेपदानित्यत्वे शपो लुकि च यूलीप इति यलोपे पराशब्दस्य रेफस्य वक्तव्यासकारे “एष कालः समुत्पन्नो यः पलाति स जीवति” इति

सिद्धम् । वेदेषूच्चारणमिदार्थो भ्वाद्धी पाठ इति क्रीचित् । “कायति नासत्य-
वचनम्” इति नैषधे ।

२ । चै चये । (चै—भ्वा० प०) चादि' । चायति । चै क्तः चामः ।

“चायति द्विघतां क्लृप्तम्” इति प्रत्यायुधः । ११२ ।

३ । खै तु खैर्यं खननहंसयोः । (खै—भ्वा० प०) खायति ।

गै गाने क्लै क्लमेऽयो जै क्षये वौ ङ् पालनेऽथ दैप् ।

शोधने दौ न्यक्कारणे द्वै स्वप्ने ध्यै तु चिन्तने ॥

४ । गै गाने । (गै—भ्वा० प०) गीतं गायति गायनः ।

५ । क्लै क्लमे । (क्लै—भ्वा० प०) अन्तःस्थतृतीयोपधः । क्लमो हर्षञ्चयः ।
ग्लायति लोकः शोकात् । अनुपसर्गस्य जी “ज्वलह्वल” इत्यादिना वा ङ्स्वः ।
ग्लपयति ग्लापयति । सोपसर्गस्य तु प्रग्लापयति ।

६ । ज्यो जै चये । (जै—भ्वा० प०) जायति ।

७ । चैङ् पालने । (चै—भ्वा० षा०) दन्त्यवर्गाद्यादिः । ङ—द्रायते ।
“चञ्जिंस्त्राहि” इति द्रायते वाः विच् पञ्चात् वा इवाचरेति कौ साध्यम् । कैश्चि-
द्दादौ वा इति पठ्यते इति क्रमदीश्वरः ।

८ । अथ दैप् शोधने । (दै—भ्वा० प०) पिच्छाद्दासंज्ञाभावे यगादौ दायते
इत्यादि । शोधनमिह शुद्धीकरणम् । दायति ताम्रमस्त्रेण लोकः । अवपूर्वः
शुक्लीभावे । श्विन्दते श्वेतते त्रीणि स्युः शक्त्वैऽवदायतीति भट्टमल्लः । “योऽव-
दायति कीर्त्तिञ्च” इति हलायुधः । १२४ । अवदायति विशुद्धां कीर्त्तिमर्जयतीत्यर्थः ।

९ । दौ न्यक्कारणे । (दौ—भ्वा० प०) अन्तःस्थाद्युक्तः । द्यायति दुष्टं
लोकः । न्यक्करणं तिरस्कारः ।

१० । द्वै स्वप्ने । (द्वै—भ्वा० प०) द्रायति ।

११ । ध्यै तु चिन्तने । (ध्यै—भ्वा० प०) ध्यायति धीरो विष्णुम् ।

ध्रै दृप्तौ प्यैङ् वृद्धौ पै शोषे क्लै क्लान्तिसञ्चये ।

रै शब्दे षो षै शोषे श्रै स्वप्ने ष्रैम् पचने मतः ॥

१२ । ध्रै दृप्तौ । (ध्रै—भ्वा० प०) रैफोपधः । ध्रायति क्षामाक्लोकः
द्रीतः स्नादित्यर्थः ।

१३ । प्यैङ् वृद्धौ । (प्यै—भ्वा० षा०) अन्तःस्थाद्योपधः । ङ—प्यायते ।

१४ । पै शोषे । (पै—भा० प०) पायति धान्यमातपात् ।

१५ । ष्चै कान्तिसंक्षये । (ष्चै—भा० प०) क्षायति चन्द्रो दिवसे ।

१६ । रै शब्दे । (रै—भा० प०) रैफादिः । रायति ।

१७ । षो वै शोषे । (षो—भा० प०) वक्त्ररादिः । षो—वानः । “वाति वातः पुरे यस्य तावन्मात्रेण भीतवत् । उहायति यथा स्त्रीणां स्वेदारं सुरते वपुः ॥” इति हलायुधः । २१४ ।

१८ । अै खदे । (अै—भा० प०) रेफोपधः । आयति रौद्राज्ञीकः ।

१८ । अैम् पचने मतः । (अै—भा० प०) रेफोपधः । म—अपयति । “अन्नं आयत्यनुपमरसं शूल्यमुख्यञ्च मांसम् । राट्टे यस्य अपयति जनः सुस्थितो हव्यकव्यम् ॥” इति हलायुधः । १९८ ।

श्यैङ् गतौ षै क्षयेऽथ ष्चै वैष्टे छ्यै संहृतौ ध्वनी ।

स्व्यै च स्वै पचि सै क्षित्यामैदन्ताः पञ्चविंशतिः ॥

१९ । श्यैङ् गतौ । (श्यै—भा० पा०) तालव्यादिरन्तःस्थायोपधः । ङ—श्यायते । “पथश्चाश्वानकर्हमान्” इति शोषार्थं रघुः । ४।२४ ।

२० । षै क्षये । (षै—भा० प०) मूर्धन्यादिः । सायति ।

२१ । अथ ष्वै वैष्टे । (ष्वै—भा० प०) प्रकृत्या दन्त्यवर्गशेषोपधः । क्षायति वृक्षं लता । अनुपसर्गस्य औ “ज्वलङ्गल” इत्यादिना ङस्वो वा । अपयति क्षापयति । सोपसर्गस्य तु प्रक्षापयति । “यः क्षायति जगत् सर्वं विस-तन्तुनिभैर्गुणैः” इति हलायुधः । २१९ । क्षायति वैष्टते व्याप्नोतीत्यर्थः ।

२२ । छ्यै संहृतौ ध्वनी । (छ्यै—भा० प०) अन्तःस्थाययुक्तदन्त्यवर्गाद्य-मध्यः । षयोगाट्, तेन तछ्यौ तिच्छासति ताच्छायते । संहृतिः समूहः । छ्यायति लोकाः, एकत्र समूहायते शब्दायते वेत्यर्थः । दन्त्यविधौ छ्यैष्वकृष्टिवां वर्जनाच्च दन्त्यः ।

२३ । स्व्यै च । (स्व्यै—भा० प०) दन्त्यादिरन्तःस्थाययुक्तस्तमध्यः । स्व्यायति तिस्व्यासति । चकारात् संहृतिध्वन्योः । “स्व्यानावनश्चघनशोणित-शोषपाणिः” इति वेणीसंहारनाटकम् ।

२४ । स्वै पचि । (स्वै—भा० प०) रेकयुक्तः । क्षायति । पचि पाके ।

२५ । सै क्षित्याम् । (सै—भा० प०) सायति । क्षितिः क्षयः ।

ऐदन्ताः पञ्चविंशतिः ।

ऐकारान्ता धातवः पञ्चविंशतिसंख्यकाः । संख्यासङ्गतिस्तु पूर्ववत् ।

ओकारान्तवर्गः ।

छोय् लूनौ ज्योङ् नियमव्रतादेशोपनीतिषु ।

दोय च्छेदे शोय् निशाने षोय् नाशे पञ्च ओपराः ॥

१ । छोय्लूनौ । (छो—दिवा० प०) लूनिच्छेदः । छति धान्यं लोकः ।

२ । ज्योङ् नियमव्रतादेशोपनीतिषु । (ज्यो—भा० आ०) व्रतस्यादेशो व्रतादेशः । ङ—ज्यवते यान्निको नियमी स्यादित्यर्थः । ज्यवते पण्डितो जनं व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । ज्यवते पुत्रं विप्र उपनयते इत्यर्थः ।

३ । दोय च्छेदे । (दो—दिवा० प०) य—“शिरोऽवद्यति विधिषाम्” इति हलायुषः । २४ ।

४ । शोय निशाने । (शो—दिवा० प०) निशानमिहात्पीकरणम् । य—श्रयति शत्रुं शूरः । “पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधम्” इति माघः । तत्र निशातमिति निपूर्वकशोधातोः कर्मणि क्त, पक्षे निशितमपि ।

५ । षोय् नाशे । (षो—दिवा० प०) मूर्धन्यादिः । नाश इह मष्टीकरणम् । श्रयति यमो जन्तून् ।

पञ्च ओपराः ।

ओपरा ओकारान्ता धातवः पञ्च पञ्चसंख्यकाः । इत्यजन्ताः ।

कान्तवर्गः ।

अकिक् लक्ष्मण्यकिङ्गत्यां चाक्म वक्रगतेऽर्कक ।

तापस्तुत्योः कक्क हासे कक्ङिच्छागर्वचापले ॥

१ । अकिक्लक्ष्मणि । (अङ्ग—सु० प०) लक्ष्मचिह्नयुक्तकरणम् । इ, क—अङ्गयति वस्त्रं रजकः । नोपधपाठेऽपि जेर्नित्यत्वात् “हसुङ् नोलोपोऽणौ” इत्यस्याप्राप्ती यगादौ अङ्गते इत्यादिसिद्धावपि इदित्पाठसुरादेर्जेर्नित्यत्वन्नापनार्थः । तेन अङ्गतीत्यपि स्यात् । तथाच वोपदेवः—“सिद्धे नित्यणिजन्तत्वा-

नित्यनुम्वे कितामिदित् । शिजनित्यत्वबोधार्थं न दृष्टोऽनुम्विधिः क्वचित् ॥ इति । अस्वार्थं —किता कानुबन्धधातूनां नित्यणिजन्तत्वात् नित्यजन्तत्वात् नित्यनुम्वे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे इदित् इदनुबन्धकरणं णिचो अरनित्यत्व-बोधनार्थं, किन्तु अनुम्विधिर्नकाराभावः क्वचिदपि न दृष्ट इति ।

१ । अकिङ् गत्याञ्च । (अङ्—भा० आ०) चकारालक्ष्मणि च । इ—अङ्गते । ङ—अङ्गते पुण्यतीर्थेषु वृषयुग्मानि शक्ति इति हलायुधः । १६० । अङ्गते दानार्थं चिह्नितानि करोतीत्यर्थः ।

१ । अक्क वक्रगते । (अक—भा० प०) म—अकयति । अकति सर्पः ।

२ । अर्क क तापस्तुत्योः । (अर्क—सु० प०) एककारप्रकृतिक', पश्चा-द्रेफनिमित्तं हित्व विभाषया वक्तव्यम् । तेन क—अर्कयति अर्कयति । एवं सर्वत्र ।

३ । कक् हासे । (कक्—भा० प०) कोपधः । ककति ।

४ । कक डिच्छागर्वचापले । (कक—भा० आ०) इच्छेह दृष्ट्या । गर्वः कौशिक मन्यते । चापल चपलीभावः । ङ—ककते काक, सदृष्ट-श्चलो वा स्यादित्यर्थः ।

ककि ङ व्रजने कुक् ङ त्वादाने किष्क कङ् बधे ।

चक जङ् म प्रतीघातदृष्टोश्चीककि मर्शने ॥

४ । ककि ङ व्रजने । (कङ्—भा० आ०) इ—कङ्गते । ङ—कङ्गते । कङ्गः पक्षिविशेषः । ककि लौक्ये ऽच् इत्यमरटीका ।

५ । कुक् ङ तु आदाने । (कुक्—भा० आ०) ङ—कोकते । कोको व्याघ्रविशेषः, कोकते मेषादीनादत्ते इत्यमरटीका ।

६ । किष्क कङ् बधे । (किष्क—सु० आ०) मूर्खेण्योपधः । क, ङ—किष्कयते ।

७ । चक जङ् म प्रतीघातदृष्टोः । (चक—भा० उ० आ०) प्रतीघातो व्याघातः । ज—चकति चकते खलः साधु (व्याहन्तीत्यर्थः) । ङ—चकते जन-स्तृप्यतीत्यर्थः । म—चकयति ।

८ । चीक कि मर्शने । (चीक—सु० भा० प०) कि—चीकयति चीकति । मर्शनं मर्शः ।

चक्क चिक्क चुक्क कर्त्तौ टकि क् बन्धेऽथ टौक टिक् ।
 टौक व्रौक तिक्कड् गत्यां तिक् नाम्कन्दे बध्ने तकि ।
 दौस्थ्ये तक् सहने हासे तर्कक् दीप्तौ च्चिक्कड् गतौ ॥

- ८ । चक्क क् अर्त्तौ } (चक्क—चु० प०) (चिक्क—चु० प०) (चुक्क—चु०
 १० । चिक्क क् अर्त्तौ } प०) त्रय कोपधाः क्रमादाद्यद्वितीयपञ्चमस्वर-
 ११ । चुक्क क् अर्त्तौ } मध्याश्च । अर्त्ति पीडनम् । क—चक्कयति,

चिक्कयति, चुक्कयति शत्रु शूरः ।

- १२ । टकि क् बन्धे । (टक्क—चु० प०) इ, क—टक्कयति ।
 १३ । अथ टौकड् गत्याम् । } (टौक—भा० आ०) (टिक—भा० आ०)
 १४ । टिक्कड् गत्याम् । } (टौक—भा० आ०) (चौक—भा० आ०)
 १५ । टौकड् गत्याम् । } (तिक—भा० आ०) द्वितीयचतुर्थौ चतु-
 १६ । व्रौकड् गत्याम् । } र्दशस्वरिणी, चतुर्थो रेफमध्यश्च । ऋ—
 १७ । तिक्कड् गत्याम् । } अटिटीकत् । अटिटेकत् । अडुडौकत् ।

अतुचौकत् । अतितेकत् । ड—टीकते । टेकते । टौकते “याम्स् वने रात्रिचरी
 डुडौके” इति भट्टि । २।२३। चौकते । तेकते ।

- १७ । तिक्नास्कन्दे बध्ने । (तिक्—स्वा० प०) न—तिक्नोति ।

१८ । तकि दौस्थ्ये । (तक्क—भा० प०) इ—तक्कते । दौस्थ्यं दु खेन
 जीवनम् । तक्कति दीनः दुःखेन जीवतीत्यर्थः ।

- १८ । तक् सहने हासे । (तक्—भा० प०) तकति ।

१९ । तर्कक् दीप्तौ । (तर्क—चु० प०) क—तर्कयति । वितर्कंऽप्ययम् ।
 तर्कयत्वन्वयगुणं सुधीः ।

२० । त्रकिङ् गतौ । (त्रक्क—भा० आ०) दन्त्यवर्गाद्यादिः । इ—त्रक्कते ।
 ड—त्रक्कते ।

द्रेक ध्रे क्कड् खनोत्साहे धक्क नक्क क नाशने ।

निष्क क्कड्माने फक्काऽसह्यवहारे शनैर्गतौ ॥

- २१ । द्रेकड् खनोत्साहे } (द्रेक—भा० आ०) (ध्रेक—भा० आ०)
 २२ । ध्रेकड् खनोत्साहे } आद्यो दकारादिः । द्वौ रेफमध्यौ । द्वौवर्धौ ।

उक्ताहो वृद्धिरिति चन्द्र । भ्रातृत्वमिति क्षीरस्वामी । ऋ—अदिद्वेकत् । अदि-
धेकत् । उ—द्रेकते धेकते लोक, शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः । स्वनेनो-
क्ताह स्वनोक्ताह इति केवित् । तन्मते शब्देनोत्सहते इत्यर्थः । “प्राद्वेकत
हयद्विपम्” इति भट्टि । १७।८।

२३ । धक् क नाशने } (धक्—चु० प०) (नक्—चु० प०) नाशनं नष्टी-

२४ । नक् क नाशने } करणम् । क—धक्यति, नक्यति पाप गङ्गा ।

२५ । निष्कक् उ माने । (निष्क—चु० आ०) मूर्धन्यमध्य । क, उ—
निष्कयते स्वर्णं वणिक ।

२६ । फक् असहावहारे शनैर्गती । (फक्—भा० प०) कोपध । फकति
एव कुत्सितं व्यवहरतीत्यर्थः । फकति वृद्धो मन्दं गच्छतीत्यर्थः ।

बुक् कि प्रवादिशब्दे ऽथ मस्क मक्कङ् गतौ मक्किङ् ।

भूपे रेक् उ शङ्कायां रक् लक् क् स्वाद आपने ।

२७ । बुक् कि प्रवादिशब्दे । (बुक्—चु० भा० प०) पञ्चमस्वरी कोपधश्च ।
चुरादिप्रत्ने कश्ने, भादिपत्ने कुङ्गुादिकर्तृकशब्दे ऽयमिति रमानाथः । कि—
बुह्यति वचो बहु लोक, बुहति श्वा ।

२८ । अथ मस्कङ् गतौ } (मस्क—भा० आ०) (मक्क—भा० आ०)

२९ । मक्कङ् गतौ } आद्यो दन्त्यमध्य इति गदसिंह । किपि
संयोगादिलोपे मक्क । मूर्धन्यमध्य इत्येके । किपि संयोगान्तलोपे मट् । शेषः
कोपध । उ—मक्कते मक्कते ।

३० । मक्किङ् भूपे । (मक्क—भा० आ०) इ—मक्कति । उ—मक्कते हारो
जम् । गच्छथं ऽप्ययमिति राम ।

३१ । रेक् उ शङ्कायाम् । (रेक्—भा० आ०) शङ्का संशयारोपः । ऋ—
अरिरेकत् । उ—रेकने पुरुषत्वं स्थाणौ, स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयमारो-
पयतीत्यर्थः । रिरेकः ।

३२ । रक् क् स्वाद आपने } (रक्—चु० प०) (लक्—चु० प०) स्वादे

३३ । लक् क् स्वाद आपने } रसोपादानम् (अप्यन्नं प्राप्ति) । क—
राक्यति लाक्यति मोदक बालक ।

लोक क् दीप्तौ लोक डीन्ने वस्क् वक्कड् गतौ वक्किड् ।
कौटिल्येऽपि च वक् ड त्वादाने वल्क क भाषणे ॥

३४ । लोक क् दीप्तौ । (लोक—चु० प०) ऋ—अलुलोकत् । क—
लोकयति ।

३४ । लोक डीन्ने । (लोक—भा० आ०) ऋ—अलुलोकत् । ड—
लोकते । “विलोकयन्त्यो वपुरापुररक्षां प्रकामविभ्रारफल हरिष्य” इत्यादौ
विलोकनं विलोक पश्चात्तं करोतीति औ साध्यम् ।

३५ । वस्क्ड् गतौ } (वस्क्—भा० आ०) (वक्क—भा० आ०) आद्यौ

३६ । वक्कड् गतौ } दन्त्यमध्य इति गदसिद्ध । क्विपि वक् । मूर्धन्य-
मध्य इत्येके । क्विपि वट् । शेष कोपध । ड—वस्कते, वक्कते ।

३७ । वक्किड् कौटिल्येऽपि च । (वक्क—भा० आ०) कौटिल्यमिह
कुटिलोभावः कुटिलीकरणञ्च । इ—वद्भते ड—वद्भते काष्ठ कुटिल स्यादि-
त्यर्थः । वद्भते काष्ठं जनः कुटिलं करोतीत्यर्थः । अपिद्भत् गतौ च ।
चकारः पादपूरणार्थः ।

३८ । वक् ड तु आदाने । (वक्—भा० आ०) ड—वर्कते । (यडि) वरी-
वर्कते । वक्को व्याघ्रविशंष, वर्कते मेषादीनादन्ते इति क ।

३९ । वल्क क भाषणे । (वल्क—च० प०) अन्त स्थलतीयोपध । क—
वल्कयति । भाषण कथनम् ।

शक्यञ् शक्निरू शक्तौ शक्कि ड् चासशङ्कयोः ।

शक् शक् प्रक्किड् शक् सर्पे शौक्कड् सेके च शोर्ककि ॥

आमर्शे च शौक्कड् सङ्घाते शुल्क क् च सर्जने ।

वर्जने प्रवल्क क् च भाषे षेक्क, ष्वक्क ड्-सर्पणे ।

४० । शक् अ शक्तौ } (शक्—दि० उ०) (शक्—स्वा० प०) शक्ति-

४० । शक्निरू शक्तौ } दिवादिपक्षे क्षमा, स्वादिपक्षे सामर्थ्यम् । य,

ज—शक्यति शक्यते दुःखं दीनः । न—शक्तौत्यशक्यमप्याजौ विजेतुं य इति
हलायुधः । ६३ । इर—अशकत् अशाकीत् अशकीत् । लिदित्त्वेनास्मान्नित्यं ड
इत्यन्ये । ज—शक्यति शक्यति । पृथक् पाठादाद्यो न स्वादिः । हावे-

वानिमावित्थन्ये । षष्ठस्वरानुबन्ध केषाञ्चिदनुरोधात् । हावेव सकर्मकौ । तथाच—“शक्योऽस्य मच्चुर्भवता विनितुम्” इति रघौ । रज परिणामभेदे न शक्यते प्रत्याख्यातुमिति तत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रः । “शक्या मखेनापि सुदोऽमराणाम्” इति नैषधम् ।

४० । शकि ङ् त्रासशङ्कयो । (शङ्क—भा० आ०) त्रासो भयं, शङ्का संशयारोप । इ—शङ्कते व्याघ्राज्जनन । ङ—शङ्कते पुरुष च स्थाणौ, स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयमारोपयतीत्यर्थः ।

४१ । अकिङ् सर्पे } (अङ्क—भा० आ०) (अङ्क—भा० आ०) (अङ्क—
४२ । अकिङ् सर्पे } भा० आ०) (शुक—भा० प०) चत्वारः क्रमा-
४३ । अकिङ् सर्पे } द्वे फान्त स्थिततीयवकारपञ्चमस्वरयुक्तायाः । इ—
४४ । शुक सर्पे } अङ्कते । अङ्कते । अङ्कते । ङ—अङ्कते । अङ्कते ।
अङ्कते । शोक्ति । सर्पो गतिः ।

४५ । शीक ङ् सेके च । (शीक—भा० आ०) ऋ—अशिशीकत् । ङ—शीकते । चकारात् सर्पे च । “शीकन्ते शीकरै सर्वे वायवो दक्षिणो-
दधे.” इति हलायुधः । १८३ ।

४५ । शीक कि आमर्शं च । (शीक—चु० भा० प०) कि—शीकयति शीकति । आमर्शं. स्पर्शं । तथाच “चन्द्रावतौ तरङ्गाद्राः शीकयन्ति च यदपु” इति हलायुधः । १८३ । वायवः स्पृशन्तीत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु आमर्षण इति मूर्धन्यषमध्यं पठित्वा क्षमार्थमाह । चकारात् सेके च ।

४६ । श्लोक् ङ मङ्गाते । (श्लोक—भा० आ०) सङ्घात इह कन्दोविशिष्ट-
वाक्चरचनम् । ऋ—अशुश्लोकत् । ङ—श्लोकते कविः ।

४७ । शुल्कक् च सर्जने वर्जने । (शुल्क—चु० प०) पञ्चमस्वरी अन्तःस्थ-
तृतीयोपधः । क—शुल्कयति । चकारात् श्लोक् ङ च (सर्जनवर्जनार्थ इत्यर्थः)
सर्जनमर्जनम् । शुल्क श्लोक् इषेतयोरैतावर्थौ कैश्चिन्न मन्येते ।

४८ । श्वल्कक् च भाषे । (श्वल्क—चु० प०) वकारयुक्तालव्यादि-
रन्तःस्थतृतीयोपधः । क—श्वल्कयति । चकारात् श्वल्कक् च (भाषार्थ इत्यर्थः)
भाषः कथनम् ।

४९ । षेक् ङ सर्पणे } (षेक—भा० आ०) (ष्वक्—भा० आ०) द्वौ
५० । ष्वक् ङ सर्पणे } मूर्धन्यादी, शेषो वकारयुक्तादि कोपधः । आद्यस्य

षोपदेशविधौ वर्जनेऽपीह पाठः कश्चिदगुरोधात् । ऋ—असिषेकत् । ङ—
सेकते । ष्ङ्गते । षिञ्चक्षिषते, षाञ्चक्षते । दन्त्यविधावस्य वर्जनाच्च दन्त्यः ।
षान्द्रादयस्तु इम (वकारशून्य) पञ्चमक्षरिण मत्वा षुङ्गते, षुषुक्षिषते, षोषुङ्गते
इत्याहु ।

ष्टक स्तक्म प्रतीघाते सौक क्यामृशि सौक्कङ् ।

सेके स्रकि स्वस्काङ् च गत्या स्वेक् सेक्क मित्यपि ॥

५१ । ष्टक् म प्रतीघाते } (ष्टक—भा० प०) । स्तक—भा० प०) शेषो

५२ । स्तक् म प्रतीघाते } दन्त्यादि । ननु सेक सौक सृपित्यादिना
दन्त्याजन्तसादीनां मूर्द्ध्यादित्वविधानात् कथमयं दन्त्यादिरिति चेन्न तत्रैक
स्वप्नग्रहणेन दन्त्याजन्तसादीनाञ्च क्वचित् दन्त्यादित्वसूचनात् । अन्यथा
स्वर्पेर्दन्त्यवकारान्तसादित्वे नैव सिद्धे तत्र तस्य पृथक्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । तेन
सान्त्व सामत्क सान्त्वेन इत्यादीनामजन्तसादित्वेऽपि दन्त्यादित्वं सिद्धम् ।
न च स्वर्पेर्वकारस्य कथं दन्त्यत्वमिति वाच्यम् ? “उदूटौ यत्र विद्येते यो वः
प्रत्ययसन्निजः । अन्त स्थं तं विजानोयात् तदन्वो वर्ग्य उच्यते” ॥ इति स्वर-
सात् । म—तिष्टकयिषति, तिस्तकयिषति ।

५३ । सौक कि आमृशि । (सौक—बु०भा० प०) कि—सौकयति,
सौकति । आमृशि स्पर्शः । प्रमाणन्तु तालव्यादौ दृश्यम् ।

५३ । सौक्क ङ सेके । (सौक—भा० आ०) ऋ—असिसौकत् । ङ—
सौकते ।

५४ । स्रकि ङ गत्याम् } (स्रङ्ग—भा० आ०) (स्वस्का—भा० आ०)

५५ । स्वस्का ङ च गत्याम् } द्वौ क्रमाद्रेफवकारयुक्तादौ, शेषो दन्तरसोपधः ।
इ—स्रङ्गते । ङ—स्रङ्गते, स्वस्काते । चकारात् सौक्क ङ च (गत्यामित्यर्थः) ।

५६ । स्वेक्क ङ गत्याम् } (स्वेक्क—भा० आ०) (सेक्क—भा० आ०)

५७ । सेक्क ङ इत्यपि } ऋ—असिस्वेकत्, असिसेकत् । ङ—स्वेकते,
सेकते । इतिशब्द पादपूरणार्थः । अपिऽश्वात् गत्याम् ।

हिक्क ज् कूजेऽथ हिक्क क् ङ हिसे कान्तोनषष्टिका ।

५८ । हिक्क ज् कूजे । (हिक्क—भा० उ०) कौपधः । ज—हिक्कति

हिकते । कृजोऽथ्यक्तशब्दः । हिकायामिवेति भट्टमल्लः । हिकति लोकः ।

५८ । अथ हिक कड् हिंसे । (हिक—चु० आ०) कोपधः । क,
ड—हिकयते ।

कान्तोनषष्टिका ।

जनषष्टिरेव जनषष्टिका । (कान्ता चासौ जनषष्टिका चेति विग्रहः ।
अथवा कान्तानां जनषष्टिका) अत्र संख्यायामेको नास्तीति चिन्तम् ।

—०—

खान्तवर्गः ।

इखिखोख्युख्युखगतवोखु शोषालमर्थयोः ।

१ । इख गतौ	} (इख—भा० प०) (इङ्—भा० प०) (ईङ्—भा० प०) (उङ्—भा० प०) (उख—भा० प०) द्वावाद्यौ ङ्खाद्यौ, ढतीयो दीर्घादि, शेषौ पञ्चमस्तरादी । पुनः पाठादाद्यो नन्दनुबन्धः । एखति । इ— इङ्गते । ईङ्गते उङ्गते । ओखति ।
१ । इखि गतौ	
२ । ईखि गतौ	
३ । उखि गतौ	
३ । उख गतौ	

४ । ओखु शोषालमर्थयोः । (ओख—भा० प०) ऋ—मा भवान ओचि-
खत् । अत्र द्वित्वात् प्राक्प्रासो ऋस्व ऋदित्त्वान्न स्यात् । शोष स्नेहरहित-
भावः । ओखति पङ्कमातपात् । अलमर्थो भूषणं सामर्थ्यं निवारणञ्च ।

कख्मे कक्ख खक्ख हासे णख् गतौ द्राख ध्राख्वृत् ।

ओखार्थे नख् मख् मखि रखि रख् रिखि सर्पणे ॥

५ । कख् मे हासे	} (कख—भा० प०) (कक्ख—भा० प०) (खक्ख— भा० प०) द्वावन्तरी कोपधौ । शेषः खादि । म—कखयति । ए—अकखीत् । कक्खति । खक्खति ।
६ । कक्ख हासे	
७ । खक्ख हासे	

८ । णख् गतौ । (णख्—भा० प०) प्रणखति ।

८ । द्राख् ओखायें } (द्राख्—भा० प०) (ध्राख्—भा० प०)
 १० । ध्राख् तु ओखायें } आद्यो दन्तप्रवर्गद्वितीयादि । द्वौ रेफयुक्तौ ।
 ऋ—अदद्राखत्, अदध्राखत् । ओखार्थं शोषालमर्थयोरित्यर्थः ।

११ । नख् सर्पणे } (नख्—भा० प०) (मख्—भा० प०) (मङ्—
 १२ । मख् सर्पणे } भा० प०) (रङ्—भा० प०) (रख्—भा० प०)
 १२ । मखि सर्पणे } (रिङ्—भा० प०) द्वितीयद्वितीयावोष्ठावर्गपञ्च-
 १३ । रखि सर्पणे } मादी । प्रणखति । मखति । इ—मङ्गते ।
 १३ । रख् सर्पणे } इ—रङ्गते । रखति । इ—रिङ्गते ।
 १४ । रिखि सर्पणे }

राख् लाख् ओख् वख् शिख् श लेखने लिखि लख् लखि ।

वखि वख् सृपि शाख् ज्ञाख् व्याप्तौ खान्तैकविंशतिः ॥

१५ । राख् ओख्वत् } (राख्—भा० प०) (लाख्—भा० प०)
 १६ । लाख् ओख्वत् } ऋ—अरराखत् । अललाखत् । ओख्वत्

शोषालमर्थयोरित्यर्थः ।

१७ । लिख् श लेखने । (लिख्—तु० प०) श—लिखति पुस्तक
 लेखक । अय विभाषया कुटादिरिति केचित् । तेन “लिखितुं विश्वसृजोऽपि
 शक्तिहानि” इति, लिखितव्यं लेखितव्यं लिखन लेखनमित्यादि सिद्धम् ।

१७ । लिखि सृपि } (लिङ्—भा० प०) (लख्—भा० प०) (लङ्—
 १८ । लख् सृपि } भा० प०) (वङ्—भा० प०) (वख्—भा० प०)
 १८ । लिखि सृपि } इ—लिङ्ख्यते । लखति । इ—लङ्ख्यते । इ—
 १९ । वखि सृपि } वङ्ख्यते । वखति । सृपि गतौ ।
 १९ । वख् सृपि }

२० । शाख् व्याप्तौ } (शाख्—भा० प०) (ज्ञाख्—भा० प०) द्वौ
 २१ । ज्ञाख् व्याप्तौ } तालव्यादी । शेषोऽन्तःस्थद्वितीययुक्तः । ऋ—

अशशाखत् । अशज्ञाखत् ।

खान्तैकविंशतिः ।

(खान्ताचासावेकविंशतिश्चेति विग्रहः) ।

गान्तवर्गः ।

अग्न वक्रगतैऽगीगि गत्यां कग्मे क्रियासु तु ।

- १ । अग्न वक्रगते । (अग्न—भ्वा० प०) म—अगयति । अगति सर्पः ।
 १ । अगि गत्याम् } (अङ्ग—भ्वा० प०) (इङ्ग—भ्वा० प०) शेषस्तृ-
 २ । इगि गत्याम् } तीयस्वरादिः । इ—अङ्गप्रते । इ—इङ्गप्रते । इङ्गितम् ।
 ३ । कग्मे क्रियासु । (कग्न—भ्वा० प०) म—कगयति । ए—अकगीत् ।

क्रियासु क्रियामात्रे । कगति लोकः गच्छतीत्याद्यर्थः ।

जुगि त्यागि व्रगि गते त्वगि कम्पे गते तगि ।

खलने च तिग्न् हिंसास्कन्दयोर्मगि सर्पणे ॥

- ३ । जुगि त्यागि । (जुङ्ग—भ्वा० प०) इ—जुङ्गप्रते ।
 ५ । व्रगि गते । (व्रङ्ग—भ्वा० प०) इ—व्रङ्गप्रते ।
 ६ । त्वगि कम्पे गते । (त्वङ्ग—भ्वा० प०) वकारमध्यः । इ—त्वङ्गप्रते ।

कम्पखलनम् ।

७ । तगि खलने च । (तङ्ग—भ्वा० प०) इ—तङ्गप्रते । चकारात् कम्पगत्योश्च ।

८ । तिग्न् हिंसास्कन्दयोः । (तिग्न—स्वा० प०) न—तिग्नीति । आस्कन्दः कौशिक मन्वते ।

९ । मगि सर्पणे । (मङ्ग—भ्वा० प०) इ—मङ्गप्रते ।

मार्गक् संस्कारे च मार्गक्यन्वेषे युगि वर्जने ।

१० । मार्गक् संस्कारे च । (मार्ग—भु० प०) क—मार्गयति । चकारात् सर्पणे च ।

१० । मार्गक्यन्वेषे । (मार्ग—भु० भ्वा० प०) अन्वेषोऽनुसन्धानम् । कि—मार्गयति मार्गति गुणं गुणी । मार्गन्तां हे देहभावानित्यात्मनेपदं गण-
 क्तानित्यत्वात् । (वरं वरेष्यो नृपतेरमार्गीदिति भट्टिः । १।१२।

११ । युगि वर्जने । (युङ्ग—भ्वा० प०) अन्तःस्थाद्यादिः । इ—युङ्गप्रते ।

रग्ने शङ्गे रगक् रक्वत् रग् रिग् लिगि गतौ लिगिक् ।

चित्रे लगि गतौ खञ्जे लग्ने सङ्गे लगक् रक्के ॥

१२ । रग्ने शङ्गे । (रग—भ्वा० प०) म—रगयति । ए—अरगीत् ।
शङ्गः शङ्गा । रगति रोगी कुपथ्येभ्यः ।

१२ । रगक् रक्वत् । (रग—चु० प०) क—रागयति । रक्वत्
स्वादास्रोः । रकधातोर्यथा स्वादापने अर्थौ तथास्यापीत्यर्थः ।

१२ । रगि गतौ } (रङ्ग—भ्वा० प०) (रिङ्ग—भ्वा० प०) (लिङ्ग—

१३ । रिगि गतौ } भ्वा० प०) इ—रङ्गप्रते । इ—रिङ्गप्रते । इ—

१४ । लिगि गतौ } लिङ्गप्रते । “लक्ष्मीमालिङ्गति स्नेहात् यः सदा धरणी-

पतिः” इति हलायुधः । २४१ ।

१४ । लिगिक् चित्रे । (लिङ्ग—चु० प०) इ, क—लिङ्गयति शब्दं
स्त्रीपुंनपुंसकैः शाब्दिकः, चित्रं करोतीत्यर्थः । “आलिङ्गयति रत्नांशुजालैश्च
मणिकुण्डिमम्” इति हलायुधः । २४१ ।

१५ । लगि गतौ खञ्जे । (लङ्ग—भ्वा० प०) इ—लङ्गप्रते । खञ्जो गति-
वैकल्यम् ।

१५ । लग्ने सङ्गे । (लग—भ्वा० प०) म—लगयति । ए—अलगीत् ।
लगत्यधर ओष्ठे ।

१५ । लगक् रक्के । (लग—चु० प०) क—लागयति । रक्के स्वादास्रोः ।
रकधातुवत् स्वादासिरुहार्थद्वयवाचक इत्यर्थः । रक्के इति रकक् स्वाद आपाने
इत्यस्य जेरनित्यत्वे भावेऽलिरूपम् ।

वगि खञ्जे वुगि त्यागे वल्ग अगि श्लगि व्रजे ।

१६ । वगि खञ्जे । (वङ्ग—भ्वा० प०) इ—वङ्गप्रते ।

१७ । वुगि त्यागे । (वुङ्ग—भ्वा० प०) इ—वुङ्गप्रते ।

१८ । वला व्रजे } (वला—भ्वा० प०) (अङ्ग—भ्वा० प०) (श्लङ्ग—भ्वा०

१९ । अगि व्रजे } प०) आद्योऽन्तःस्थतृतीयोपधः, श्लेषी क्रमाद्रेफान्तःस्थ-

२० । श्लगि व्रजे } तृतीययुक्ततालव्यादी । वलाति । अर्थं भुतगताविति

भट्टमङ्गः । इ—अङ्गप्रते । इ—श्लङ्गप्रते ।

षग ष्टग सग स्थग्मे सवृत्तौ स्वगि सर्पणे ।

- २१ । षग्मे सवृत्तौ } (षग—भा० प०) (ष्टग—भा० प०) (सग—
 २२ । ष्टग्मे सवृत्तौ } भा० प०) (स्थग—भा० प०) हावाद्यौ मूर्द्ध-
 २३ । सग्मे सवृत्तौ } न्यादी, द्वितीयस्तमध्यः षयोगाद्, अन्यौ इत्यादी,
 २४ । स्थग्मे सवृत्तौ } शेषःस्थमध्यः । म—सिषगयिषति, तिष्ठगयिषति,

सिसगयिषति, तिस्थगयिषति । ए—असगीत्, अस्तगीत्, अस्थगीत् । असगी-
 दिति षोपदेशाषोपदेशयोरुभयोरुदाहरणम् । द्वितीयो दन्त्यवर्गद्वितीयमध्य इति
 केचित् । ष्टक इत्यत्र ष्टक इति केषाञ्चिन्न्यतमित्यर्थः । तिष्ठगयिषति, अतिष्ठगत् ।

- २५ । स्वगि सर्पणे । (स्वङ्ग—भा० प०) वकारमध्यः । इ—स्वङ्गते ।

ऋग ऌग्मे संवरणे गान्ताः स्युः सप्तविंशतिः ।

- २६ । ऋग्मे संवरणे } (ऋग—भा० प०) (ऌग—भा० प०) द्वौ क्रमा-
 २७ । ऌग्मे संवरणे } द्वेफान्तःस्वतृतीयमध्यौ । म—ऋगयति, ऌगयति ।
 ए—अऋगीत्, अऌगीत् ।

गान्ताः स्युः सप्तविंशतिः ।

घान्तवर्गः ।

अर्घ मूल्येऽधि ङ गती निन्दारम्भजवेष्वथ ।

स्याद् गग्घ घग्घ हसने चघ तिघ् दघ्न घातने ॥

- १ । अर्घ मूल्ये । (अर्घ—भा० प०) अर्घति गां गोपः । मूल्य क्रयणम् ।
 २ । अधिङ् गती निन्दारम्भजवेषु । (अङ्—भा० आ०) इ—प्रङ्गते ।
 ङ—अङ्गते । जवो वेगगतिः । अङ्गते वायुर्वेगन गच्छतीत्यर्थः । जवे एव
 कैश्चित् पठ्यते ।

- ३ । अथ स्याद् गग्घ हसने } (गग्घ—भा० प०) (घग्घ—भा० प०)

४ । घग्घ हसने } अथ शब्द आनन्तर्यम् । द्वौ कण्ठप्रवर्ग-
 तृतीयोपधौ । गग्घति । घग्घति ।

कविकल्पद्रुमः ।

५। चन्न घातने } (चघ—स्त्रा० प०) (तिघ—स्त्रा० प०) (दघ—
 ६। तिघ्न घातने } स्त्रा० प०) न—चघ्नोति, तिघ्नोति, दघ्नोति । दघ
 ७। दघ्न घातने } घाते इति जौमराः पठन्ति । तदेकवाक्यत्वे कर्त्तव्ये
 घातनमिति ह्यर्थस्य पाञ्चिकचुरादित्वेन हन्तेः स्वार्यञी रूपं बोध्यं हनन-
 मित्यर्थः । किञ्च हिंसन इति पाठेनैवेष्टसिद्धौ घातनपाठो हिंसनप्र रणार्थः स्यान्न
 वेति काकदण्डान्वेषणवद्विफलं, त्रयाणामेव कातन्नाद्यसम्मतत्वात् ।

दधि त्यागेऽवने द्राघ् ङ श्रमायामशक्तिषु ।

८। दधि त्यागेऽवने । (दङ्घ—भ्रा० प०) इ—दङ्घ्रते । अवनं रक्षन्म् ।

९। द्राघ् ङ श्रमायामशक्तिषु । (द्राघ—भ्रा० आ०) श्रमः खेदः,
 आयामो दीर्घकरणं, शक्तिः सामर्थ्यम् । ऋ—अदद्राघत् । ङ—द्राघते जनः,
 स्त्रियतीत्यर्थः । द्राघते वस्त्रं जने दीर्घं करोतीत्यर्थः । द्राघते घावितुं वाजी,
 समर्थः स्यादित्यर्थः । “द्राघते वपुरत्यर्थं यद्वियोगे मृगीदृशाम्” इति
 वृत्त्यायुधः । १०९।

ङभ्राघ् शक्तौ मघिङ् कौतवाध्यर्थयोर्मघि ।

भूषे रघिक् भासि रघिङ् गमने राघ लाघृङ् ।

शक्तौ लघिङ्ङभुग्गत्योर्लघि शोषे लघिक्त्विति ॥

१०। ङभ्राघ् शक्तौ । (भ्राघ—भ्रा० आ०) ङ—भ्राघते । ऋ—अदभ्राघत् ।

११। मघिङ् कौतवाध्यर्थयोः । (मङ्घ—भ्रा० आ०) कौतवमिह कितव-
 क्रिया अक्षक्रीडनादिः । इ—मङ्घ्रते । ङ—मङ्घते अक्षैः कितवः । अघ्यर्थो
 गतिनिन्दारभजवाः । कौतवजवयोरेवायमिति केचित् ।

११। मघि भूषे । (मङ्घ—भ्रा० घ०) इ—मङ्घ्रते ।

११। मघि भूषे । (मङ्घ—भ्रा० घ०) इ—मङ्घ्रते ।

१२। रघिक् भासि । (रङ्घ—भ्रा० घ०) इ, क—रङ्घयति । भासि
 दीप्तौ ।

१२। रघिङ् गमने । (रङ्घ—भ्रा० आ०) इ—रङ्घ्यते । ङ—रङ्घते ।

१३ । राष्ट्र ङ शक्ती } (राघ—भा० आ०) (लाघ—भा० आ०) ङ—

१४ । लाष्ट ङ शक्ती } अरराघत् । अललाघत् । ङ—राघते । लाषते ।
शक्तिः सामर्थ्यम् ।

१५ । लघिङ् अभुग्गत्योः । (लह—भा० आ०) इ—लहयते । ङ—
लहते । अभुक् भोजनाभावः । तथाच “ये गुणा लहने प्रोक्तास्ते गुणा
लघुभोजन” इति वैद्यकम् । लहने उपवासे इत्यर्थः ।

१५ । लघि शोषे (लह—भा० प०) इ—लङ्घ्यते । शोष इहात्वी-
करणम् । “यं व्याधिरतिदीप्तान्निं कदाचिच्च न लङ्घति” इति हलायुधः । ६७।
गतावप्ययं “अन्ये त्वलङ्घिषुः शैलान्” इति भट्टौ । १५।१२।

१५ । लघिक् त्विषि । (लङ्घ—चु० प०) इ, क—लङ्घयति ।
त्विषि दीप्तौ ।

वधि ङ्घ्यर्थकी शिघ्यान्नाये झाघृ ङ कत्यने ।

१६ । वधिङ् अघ्यर्थकी । (वङ्घ—भा० आ०) इ—वङ्घ्यते । ङ—
वङ्घते अघ्यर्थकी गतिनिन्दारम्भजवाः । अघ्यर्थानां समूह इति कश्चि अघ्य-
र्थकः । जवे एव केषित् पठ्यते ।

१७ । शिघ्यान्नाये । (शिङ्घ—भा० प०) इ—शिङ्घ्यते । शिरसुप-
शिशिङ्घ च, इन्द्रजितं रावण इति शेषः, इति भट्टिः । १४।५२।

१८ । झाघृ ङ कत्यने । (झाघ—भा० आ०) अन्तःस्वद्वितीययुक्तताल-
व्यादिः । कत्यनं प्रशंसा । ऋ—अशझाघत् । ङ—झाघते गुणिनं शुषी ।
झाघमानः परस्त्रीभ्यस्त्रागाद्राचसाधिप इति भट्टिः । ८।७२।

ष्टिघ्न डास्कदि षघ् सघ्न हिंसे घान्तास्तु विंशतिः ।

१९ । ष्टिघ्न डास्कदि । (ष्टिघ—स्त्रा० आ०) आस्कन्दत् आस्कन्दनम्
(आक्रमणम्) अभियोग इति भट्टमहः । न, ङ—स्तिष्ठते (शत्रुं बली) । तिष्ठिषे ।

२० । षघ्न हिंसे } (षघ—स्त्रा० प०) (सघ—स्त्रा० प०) शेषो दन्त्यादिः ।

२० । सघ्न हिंसे } न—सघ्नोति । असीषघत्, असीसघत् ।

घान्तास्तु विंशतिः ।

चान्तवर्गः ।

अर्चक् पूजे अर्च चाचि चाचि अच् जु गतेऽञ्चु च ।

स्निष्टोक्तौ चाञ्च क व्यक्ता वुचि व्य्यं समवायने ॥

१ । अर्चक् पूजे । (अर्च—च० प०) क—अर्चयति । गोवर्धनस्त्रिम-
मात्मनेपदिनं मत्वा “विभ्राजसे मकरकीतनमर्चयन्ती” इत्यादि खलितमित्याह ।

१ । अर्च च । (अर्च—भा० उ०) ज—अर्चति अर्चते । चकारात्
पूजे । प्राणर्चुरर्चर्गा जगदर्चनीयमिति भट्टौ । २। २० । भक्त्यार्चयति यो विप्रान्
गुरून् देवांस्तथार्चति । अर्चन्ते चरणौ यस्य मौलिरत्नांशुभिर्नृपा इत्युभयत्र
हलायुधः । ११६ ।

२ । अचि च । (अञ्च—भा० प०) इ—अञ्चते । चकारात् पूजे ।
अञ्चु गतिपूजनयोरिति पूजार्थी य' स एवायम् । इदित्याठ पूजाया न लोपा-
भावार्थः । उदनुषन्धाभावश्च क्षुधवसपूजार्थाञ्चेत्यादिना क्ताप्रत्ययस्य निष्ठायाश्च
नित्ये मविधानात् ।

२ । अचि ज् गते } (अञ्च—भा० उ०) (अच्—भा० उ०) इ—

२ । अच् जु गते } अञ्चते । ज—अञ्चति अञ्चते । ज—अचति
अचते । उ—अचित्वा अक्ता । न्यञ्चते प्रत्यह मोहो यस्माद्यञ्चन्ति चारय इति
हलायुधः । १२३ ।

३ । अञ्चु च स्निष्टोक्तौ च । (अञ्च—भा० प०) अञ्चति शकटम् उ—
अञ्चित्वा अक्ता । अञ्चु चेति चकारात् पूर्वी च स्निष्टोक्तौ । स्निष्टोक्तौ चेति
चकारादञ्चु गते च । स्निष्टोक्तिरव्यक्तशब्दः ।

३ । अञ्च क व्यक्ती । (अञ्च—चु० प०) व्यक्तिरिह विगेषण विगिष्टी-
करणम् क—अञ्चयति बुद्धिं सुधीः विगिनष्टि इत्यर्थः । अञ्चयन्ति सदा यञ्च गुणाः
सर्षातिशयिन इति हलायुधः । १२३ ।

४ । उचिर्यं समवायने । (उच—दि० प०) ऋस्वादि । इर्—औचत्
औचौत् । अय पुषादिरिति दुर्गः । समवायन मेलनम् उच्यति केरु खानात् ।

ऋच् श नुत्यां कुच औधपर्ककौटिल्यलेखने ।

५ । ऋच् श नुत्याम् । (ऋच—सुदा० प०) श—ऋचति । आनर्चं ।

६ । कुच ज् रोधपर्ककौटिल्यलेखने । (कुच—भा० प०) ज—कौचः

कुच' । रोध क्रियानिरोधः जङ्गीभाव इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थ एव प्रायो वर्त्तते । यस्मिन् समुदिते रात्रि जनः सङ्कोचति चित्तौ इति हलायुधः । १४० । पर्कः सम्पर्कः ।

कुच् तारशब्दे कुच शि सङ्कोचे कच् रवे कचि ।

कच् ड बन्धत्विषोः क्रुञ्च गत्यां कुञ्च च वक्रणे ।

तौच्छे खच ग् भूतिपूत्योरुत्पत्तौ ग्लुञ्च इर्गतौ ॥

६ । कुच तारशब्दे । (कुच—भा० प०) तारशब्द उच्चैःशब्द' । कौचति ढक्ता । भट्टमन्त्रस्तु तारे शब्दे च कौचतीति नामार्थं पठति । तस्मिन् तारश्चि-
क्षणता । कौचति काञ्चीं वणिक् चिक्कणयतीत्यर्थः ।

६ । कुच शि सङ्कोचे । (कुच—तु० प०) प्रायः सपूर्वस्य प्रयोगः । शि—
सङ्कुचति । अकुचीत् । चुकोच ।

७ । कच रवे । (कच—भा० प०) कचति । रवः शब्दः ।

७ । कचि ड बन्धत्विषोः } (कञ्च—भा० आ०) (कच—भा० आ०)

७ । कच् ड बन्धत्विषोः } इ—कञ्चते । ड—कञ्चते । कचते । त्विट्
दीप्ति' । त्वक्कञ्चाचकचे वरमिति भट्टौ १४।८४। वरं श्रेष्ठं त्वक्कं कवचं आच-
कचे बबन्ध इत्यर्थः ।

८ । क्रुञ्च गत्याम् । (क्रुञ्च—भा० प०) रेफयुक्तपञ्चमस्वरौ । क्रुञ्चति ।
क्रञ्चधातो क्विपि क्रुड्क्वक., क्रुड्क्वौञ्च इत्यमरः ।

८ । कुञ्च च वक्रणे तौच्छे । (कुञ्च—भा० प०) पञ्चमस्वरौ । वक्रण-
मिति वक्र इवाचरतीति क्वौ, वक्रं करोतीति औ च रूपम् । तेन कुटिलीभावः
कुटिलीकरणञ्च । तौच्छमल्पीभावोऽल्पीकरणञ्च । कुञ्चति खल कुटिलो-
ऽल्पोवा स्यादित्यर्थः । कुञ्चति लतां वायुः कुटिलामल्पां वा करोतीत्यर्थः ।
चकारात् क्रुञ्च च क्रुञ्चधातोरपि षक्रणतौच्छे हावर्थावित्यर्थः ।

१० । खचग् भूतिपूत्योरुत्पत्तौ । (खच—क्रा० प०) भूतिः सम्पत्तिः,
पूति. पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः । भूत्युत्पत्तौ पूत्युत्पत्तौ चेत्यर्थः । ग—
खञ्जाति राजा समृद्धः स्वादित्यर्थः । शेषार्थः कातन्माद्यसम्मत' ५

११ । ग्लुञ्चु इर्गतौ । (ग्लुञ्च—भा० प०) अन्तःस्थित्युत्पत्तौ पञ्चमस्वरौ ।
उ—ग्लुञ्चित्वा ग्लुक्ता । इर्—अग्ल, चत् अग्ल, चीत् ।

गुच ग्लुचिरु चौर्यं च चञ्चितौ चञ्च' केड्समः ।

१२ । गुचिरु चौर्यं च } (गुच—भा० प०) (ग्लुच—भा० प०)

१३ । ग्लुचिरु चौर्यं च } द्वी क्रमाद्दे फान्तःख्यद्वितीययुक्तपञ्चमस्वरिणौ ।

इर्—अगुचत् अगोचीत् । अग्लुचत् अग्लोचीत् । उ—गोचित्वा गुक्ता । ग्लोचित्वा ग्लुक्ता । चकारात् गतौ च ।

१४ । चञ्चितौ । (चञ्च—भा० प०) उ—चञ्चित्वा चक्ता । इति गतिः ।

चञ्चद्गुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्येति वेणीसंहारम् ।

१५ । चञ्च' केड्सम । (चञ्च'—चु० प०) इड्समः अध्ययने चञ्च'-
धातुः अधीङ्ल अध्ययने इति गणपठितस्य इडधातोः समानार्थक इत्यर्थः ।

चञ्च' जञ्च' भञ्च' शुक्तौ भर्त्से तन्चु ध सङ्गुचि ।

१५ । चञ्च' शुक्तौ भर्त्से' } (चञ्च'—तु० प०) (जञ्च'—तु० प०) (भञ्च'—

१६ । जञ्च' शुक्तौ भर्त्से' } तु० प०) त्रयो रेफोपधाः । श—चञ्चती

१७ । भञ्च' शुक्तौ भर्त्से' } चञ्चन्ती । जञ्चती जञ्चन्ती । भञ्चती

भञ्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामादीपोरिति नुणो
विभाषा, वेदेषूच्चारणभेदश्च । भर्त्सेस्तर्ज्जनम् ।

१८ । तन्चु ध सङ्गुचि । (तन्च—रुधा० प०) उ—तञ्चित्वा तक्ता ।

ध—तनचमि व्योम विस्तृतम् ।

तन्च् त्वञ्चितौ त्वच् श वृत्त्यां पिच्चक् क्केदे डु औष्पच ।

पाके पचौ उ पचि उ व्यन्तीकारे पचिक् ततौ ॥

१८ । तन्चु इतौ } (तन्च—भा० प०) (त्वन्च—भा० प०) शेषो

१९ । त्वन्चु इतौ } वकारयुक्तः । उ—तञ्चित्वा तक्ता । त्वञ्चित्वा त्वक्ता ।

इतिर्गतिः ।

२० । त्वच् श वृत्त्याम् । (त्वच—तु० प०) वकारयुक्तो दन्त्यवर्गाद्यादिः ।

श—त्वचन्ती त्वचती । वृत्तिः संवरणम् । त्वचति कवचेन वीरः । त्वचति
आवृणोतीति त्वक्, त्वचेः क्लिप् ।

२१ । पिच्चक् क्केदे । (पिच्च—चु० प०) चइयान्तः । क—पिच्चयति ।

नागसौसकयोगेष्टवभ्राणि त्रपुपिच्चटमित्यमरः । पिच्चरते कुच्यते इति शकटादि-
भ्योऽटञ्चिति क्षीरस्वामी ।

२२ । डु औष् पच पाके । (पच—भा० उ०) पाको विक्लिख्यनुकूल-
व्यापारः । डु—पक्लिमम् । ज—पचति पचते तण्डुलानोदनं लोकः । औ—
पक्ता । ष—पचा ।

२२ । पचौ ड व्यक्तीकारे । } (पच—भा० आ०) (पञ्च—भा० आ०)

२२ । पचि ड व्यक्तीकारे । } औ—पक्ता । ड—पचते । इ—पञ्चते ।
ड—पञ्चते स्वगुणं भिक्षुकः । यो वाग्मी वादिनां मध्ये वाचमुच्चैः प्रपञ्चते
इति हलायुधः । ११४७ ।

२ । पचिक् ततौ । (पञ्च—चु० प०) ततिर्विस्वारः । इ, क—पञ्च-
यति धीरो ग्रन्थार्थम् । प्रपञ्चयन्ति यत्कीर्त्तिं दिङ्मुखेषु महाजना इति
हलायुधः । ११४७ ।

पृच् कि संयमने पृच् धी च सम्पर्के पृचील् ड च ।

२३ । पृच् कि संयमने । (पृच—चु० भा० प०) संयमनं बन्धनम् ।
कि—पञ्चयति पञ्चति दुष्टं राजा ।

२३ । पृच् धी च सम्पर्के । (पृच—रुधा० प०) सम्पर्कं इह सम्पृक्ती-
करणं सम्पृक्तीभावश्च । ध—पृणक्ति धनुषा शरम् । सम्पृणक्ति न पापिभि-
रिति हलायुधः । १२८ । ई—पृक्तः । पपञ्च । वागर्थीविव सम्पृक्ताविति रघुः ।
चकारात् पृच कि च (चीरादिकपृच्धातुरपि सम्पर्कार्थक इत्यर्थः ।) तथाच—
सम्पञ्चयति न च्चुद्रेर्न सम्पञ्चति वञ्चकैरिति हलायुधः । १२८ ।

२३ । पृचील् ड च । (पृच—अदा० आ०) ई—पृक्तः । ल, ड—
पृक्ते । परीपृच्यते । चकारात् सम्पर्के । सचेह सम्पृक्तीभावः । सम्पृक्ते
नाभिश्शस्त्रैर्य इति हलायुधः । १२८ । सम्पृक्ते मधुना चूर्णं भिषगिति तु अन्तर्भूत-
अर्थत्वादिति चतुर्भुजः ।

मचि डुच्छाय धृत्यर्चाभाःसु मच् ड च कल्कने ।

दम्भे शाठ्ये मुच् मुचिङ् च मुक्क मोक्षे मुच् लृश्र्पञ्जी ।

मोक्षे म्नुच् म्नुचु इर्गत्यां म्नुञ्च म्नुञ्च मञ्च मुञ्च च ॥

२४ । मचिडुष्प्रायष्टत्यर्चाभाःसु । (मच—भा० आ०) इ—मचप्रति ।
 ड—मचते । उष्प्राय उच्योभावः । ष्टातधाय ३, भादीतिः । शयनं मच-
 पर्थेङ्गैत्यमरः ।

२४ । मच् ड च कल्कने दम्भे शाब्धे । (मच—भा० आ०) कल्कन-
 मिति कल्कं करोतीति जी रूप पूर्णाकिरणमित्येव । ड—मचते तण्डुलं
 शिला । चकारात् मचि ड च (मचिधा ऋषि कल्कनदम्भशाब्धेष्वर्थेषु वर्तते
 इत्यर्थः ।)

२५ । मुच ड च । (मुच—भा० आ०) (मुच—भा० आ०) द्वौ
 २५ । मुचि ड च । पञ्चमस्वरिणौ । ड—मोचते । इ—मुचप्रति ।
 ड—मुचते । पुनः पाठात् पूर्वो नेदिच् । यथा— 'एक एवेत् पाठबलाद्वाधो-
 ऽनेकेषु धातुषु । वाधे लाघवमिष्टं हि स प्राक्प्रसक्तित इति वोपदेवः ।
 अन्वयार्थः—अनेकेषु द्वयोर्बहुषु धातुषु वा, पाठबलात्, एकेन निर्वाहेऽपि सजा-
 तीयस्य पुनः पाठबलात्, एक एव इत् वाध्य भ्रम्बन्धरहितः कार्यः । हि
 यस्मात् वाधे सम्बन्धाभावे लाघवमिष्टम् । सर्वधातुना सम्बन्धे एकेनैवेष्टसिद्धौ
 पृथक्पाठो गौरवमिति सम्बन्धाभावे लाघवम् । स वाधः प्रति प्राक्प्रसक्तितः
 (प्राक्प्रसक्तिर्यस्य स तं प्रति भवतीति शेषः) प्राक्प्रसक्तितः प्राक्प्रसक्तितः
 धातुना सम्बन्धो नास्तीति । यत्र तु एकेन (एकेन) निर्वाहो न स्यात् तत्र
 एकोऽपि (अनुबन्धः) न वाध्यते इति ग्राह्यम् । तेन भ्रमिर्, भ्रमस्य,
 भ्रमुजण चाले इत्यादौ सर्वेऽनुबन्धाः पूर्वस्य स्थुरेव । चकारात् कल्कन
 दम्भशाब्धेषु ।

२५ । मुच क मोच्चे । (मुच—चु० प०) (मुच—भा० आ०) मोचस्व्यागः ।
 यश्च प्रमोचयति पापचयश्च काये इति हलायुक् ।

२५ । मुच् ल् शपञौ मोच्चे । (मुच—भा० आ०) (मुच—भा० आ०) मोचस्व्यागः ।
 ल्—अमुचत् । श, प, ज—मुचति मुचते पुन दाना । औ—मोक्ता । बन्धन-
 रहितीभावेऽकर्म्मकोऽयम् । आलानात् मुक्तो गजः, अत्र कर्त्तरि क्तः । एवं
 पापात् मुक्त इत्यादौ पापबन्धनात् मुक्त इत्यर्थः ।

२६ । म्मुचु इर् गत्याम् । (म्मुच—भा० प०) (म्मुच—भा० प०)

२७ । म्मुचु इर् गत्याम् । (म्मुच—भा० प०) (म्मुच—भा० प०) द्वौ
 म्मुचित्वा म्मुक्ता, म्मुचित्वा म्मुक्ता । इर्—अम्मुचत् अम्मुचीत् । अम्मुचत्
 अम्मुचीत् ।

२८ । मृञ् च } (मृञ्—भा० प०) (मृञ्—भा० प०) (मृञ्—भा०
 २९ । मृञ् च } प० । (मृञ्—भा० प०) द्वावाद्यौ क्रमाद्देफान्तःस्व-
 ३० । मञ् च } तनीययुक्तादौ । तृतीय आद्यस्वरी । अन्ये पञ्चम-
 ३१ । मुञ् च } स्वरिण । सर्वे ओष्ठप्रवर्गशिषाद्या नोपधाः । उ—
 मृञ्चिवा मृञ्जा । मृञ्चिवा मृञ्जा । मृञ्चिवा मृञ्जा । मुञ्चिवा मुञ्जा ।
 चकारात् गत्याम् । कातन्त्रादौ द्वितीयो न दृश्यते । रेफयुक्ताद्यस्वरी मञ्च
 इत्यधिकोऽपि दृश्यते ।

टु डु याचृञ् याचने रिच् कि सम्पर्कवियोगयोः ।

३२ । टुडु याचृञ् याचने । (याव—भा० उ०) याचनमात्मने दानार्थं
 प्रेरणम् । टु—याचथुः । डु—याचिद्विमम् । ऋ—अययाचत् । ज—याचति
 याचते नृपं भूमि विप्रः । अहृणाथ्रे प्रं रणेऽपि—याचति वित्तं गुरवे शिष्यः ।

३३ । रिच् कि सम्पर्कविहीनम् । (रिच्—चु० भा० प०) कि—
 रेचयति रेचति । रिङ्क्ते रिपुर्देदाक्षन्तो धनंमन्त्रैश्च रेचति । रेचयन्ति च
 यन्त्रारीनयनान्यञ्चवारिभिरिति हलाशुधः । १८८ ।

रिचिर्जधौ विरेकौ रुच् ङ ल प्रीतिप्रकाशयोः ।

३३ । रिचिर्जधौ विरेकौ । (रिच्—रुधा० उ०) विरेकः पीनःपुन्येन
 पुरीषोत्सर्ग इति चतुर्भुजः । इर—अग्निना मरेर्त्नीत् । ज, ध—रिणक्ति रिङ्क्ते
 अतिसारकी । औ—रेता । हलापुषांद् इरण्त्सु प्राक्दर्शितम् ।

३४ । रुच् ङ ल प्रीतिप्रकाशयोः । (रुच्—भा० आ०) प्रीतिरिहानुराग-
 विशेष । यत्र यस्थानुरागस्तस्य सम्प्रदानचक्रम् । ङ—रोचतेऽन्नं बुभुक्षवे ।
 ल—अरुचत् । इयमिष्टगुणाय रोचता रुचिरार्था भवतेऽपि भारतीति
 भारवि । २१५ ।

लोचृक् भासि लोचृ ङोक्ते लुञ्जापनयने वचौ ।

वाचि वच् कच सन्देधे वच्चौ वाचि विचिर्लिधौञ् ।

पृथक्त्वे व्यचशि व्याजे सञ्च वञ्च वञ्चने ॥

३५ । लोचृक् भासि । (लोच—चु० प०) ऋ—अलुलोचत् । क—

लोचयति । भासि दीप्तौ । तथाच चुरादौ (कातन्त्रे इति शेषः) पट पुट लुट तुजि पिजि लजि भजि लधि त्रसि पिसि कुसि दग्धि घट घटि वृद्धि वर्ह वेल्ह गुप धूप विच्छ चीव पुथ लोक्त लोचृ णद जुप तर्क वृधु वृतु भासार्था इति प्राञ्चः । भासार्था दीप्त्यर्था इति धातुप्रदीपः । स्वमतेऽपि तर्ककादीप्तावित्यादिषु स्फुट-निर्देशाद्गूढनिर्देशदेते दीप्त्यर्था एव । किन्तु पुरुषोत्तमशरणदेवौ भाषार्था इति मूर्धन्यप्रकारं मत्वा एतान् वचनार्थानाहृतुः ।

३५ । लोचृ डीच्चे । (लोच—भा० आ०) ईच्चः पर्यालोचन प्रणिधान-मिति यावत् । ऋ—अलुलोचत् । ड—लोचते कार्य्यं सुधी । आलोचते सदा नीतिमिति हलायुधः । २४८ ।

३६ । लुञ्चापनयने । (लुञ्च—भा० प०) अपनयनं दूरीकरणम् । सोऽलु-ञ्चीत् कर्णनासिकमिति भट्टिः । १५५ । ७ ।

३७ । वचौ वाचि । (वच—भा० प०) औ—वक्ता । अयं सेमित्येके । वचिता । न वचत्यनृतं वच इति हलायुधः । १८४ ।

३७ । वचक् च सन्देशे । (वच—चु० प०) सन्देशो वचनविशेषः । वाचयत्यखिलां लिपिमिति हलायुधः । १८४ । चकारात् वचौच सन्देशार्थक इत्यर्थः ।

३७ । वचौ वाचि । (वच—अदा० प०) ल—वक्ति । औ वक्ता । नान्य-न्वोर्वच' प्रयोग इति जौमराः । अस्मादन्तिविभक्तिर्न प्रयुज्यते इत्यालङ्कारिकाः ।

३८ । विचिर्लि धौञ् पृथक्त्वे । (विच—जुहो० रुधा० उ०) इर्—अविचत् अवैच्चीत् । लि, ज—वेवेक्ति वेवित्ते मूर्खात् पण्डित, पृथक् स्यादित्यर्थः । विज इति जान्तो यः स एव चान्तोऽपि पठ्यते कस्यचिदनुरोधात् । तेन निजां खेरिणुरित्यस्य वृत्तौ विजग्रहणेनैवास्य ग्रहणात् खेर्गुणः । ध, ज—विनक्ति विडक्ते । विविनन्मि दिवः सुरानिति भट्टिः । ६६ । ३६ । पृथक्करोमीत्यर्थः । औ—वक्ता ।

३९ । व्यच शि व्याजे सम्बन्धे । (व्यच—तुदा० प०) व्याजश्चलः । शि—विचति सन्तं खलश्चलयतीत्यर्थः । अविचीत् (अत्र व्यचो जिरञ्जिदसीति जिः) विव्याच ।

४० । कड वञ्च वञ्चने । (वञ्च—चु० आ०) वञ्चनं विसवादः । मिथ्या-कथनमिति वररुचिः । क, ड—वञ्चयते साधुं नीचः । यो न वञ्चयते किञ्चित् सदा सत्यपरायण इति हलायुधः । १७९ ।

वञ्चु गत्यां वर्ञ्चङ् दीप्तौ व्रञ्चुश् छेदे वृचोष् वृत्तौ ।

४० । वञ्चु गत्याम् । (वञ्च—भा० प०) उ—वञ्चित्वा वञ्जा ।

४१ । वर्ञ्चङ् दीप्तौ । (वर्ञ्च—भा० आ०) ङ—वर्ञ्चते । वर्ञ्चस्तेजः ।

४२ । व्रञ्चुश् छेदे । (व्रञ्च—तुदा० प०) दन्त्यसोपध', चयोगात्तालव्यः ।

तेन क्विपि श्रद्धाजेति षड् निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात्तालव्यस्य दन्त्यत्वे सयोगादेः सस्य लोपे सुवृट् इति । तथाच—“न कारजावनुस्वारपञ्चमौ भ्रलि धातुषु । सकारजः शकारश्च षाट्त्वर्गस्तवर्गजः ॥” इति वोपदेवः । अस्यार्थ—धातुषु मध्ये भ्रलि भ्रसि परे अनुस्वारपञ्चमौ नकारजौ ज्ञेयौ, तालव्यशकारश्च दन्त्यसकारजात', मूर्धन्यषकारात् परष्टवर्गोऽपि तवर्गजातो ज्ञेय इति । एवं जिष्ठास्थाने इत्यादौनाञ्च थकारादिप्रज्ञतित्वे तस्यौ इत्यादि बोध्यम् । ज—अव्रञ्चीत् अव्राञ्चीत् । श—वृञ्चति । (वृञ्चते छियते इति व्रञ्चः सकि वृच इत्यमरटीकायाम्) । व्रञ्चुराजुधूर्णुश्चेति भट्टिः । १४।७७। हरिराक्षसाः परम्परमिति शेषः ।

४३ । वृचोष् वृत्तौ । (वृच—रुधा० प०) ई—वृक्तः । ध—वृणक्ति । वरीवृच्यते । वर्ञ्चनार्योऽयमित्येके ।

प्रवच प्रवच शचिङ् गत्यां शचङ् वाचि शुचिर्यञ्जी ।

शौचे विशरणे क्लेदे शुच् शोके षच् ङ सेचने ॥

४४ । शचङ् गत्याम् । (शच—भा० आ०) (शञ्च—भा० आ०)

४५ । शचिङ् गत्याम् । (शञ्च—भा० आ०) हावादी वकारयुक्तादी ।

४५ । शचिङ् गत्याम् । पुनः पाठादायो नेदनुबन्धः डियस्तु सर्वे । एक-

एवेत् पाठबलादिति नियमात् । किन्त्वत्र मध्यमोऽपीदनुबन्धो भ्रान्तैः पठ्यते तद्धेयम्, अन्यथा आम्नेडितानुबन्धत्वादायस्य डानुबन्धानुपपत्तेः । ङ—शचते । इ—शञ्चते । शञ्चते । ङ—शञ्चते । शञ्चते ।

४५ । शचङ् वाचि । (शच—भा० आ०) ङ—शचते । पुलोमजा शचीन्द्राशीत्यत्र शच व्यक्तायां वाचि अच्, गौरादित्वादीवित्यमरटीकायाम् ।

४६ । शुचिर्यञ्जी शौचे विशरणे क्लेदे । (शुच्—दिवा० उ०) शौचं

शुद्धिः । विशरणं भेदः । क्लेद आर्द्रभावः । इत् अशुचत् अशोचीत् । य, ज—शुच्यति शुच्यते लोकः स्नानात् । शुच्यति गात्रं वाणः । शुच्यति वस्त्र-
मन्मसा । ई—शुक्तः । शुचिर्पूतीभावे इति प्राञ्च । रमानायस्तु एतदनु-
रोधादेतानर्थांन् व्याख्याति ।

४६ । शुच् शोके । (शुच—भा० प०) तालव्यादिः । शोचति । शोकः
पुत्रादेरदर्शनाद्दुःखानुभवः । किं शोचते ह्यभ्युदये वतास्मानिति भट्टिः । ३।१२।
प्रियतमा मा शोचते इति महानाटके गणकता नित्यत्वादात्मनंपदम् ।

४७ । षच् ड सेचने । (षच्—भा० आ०) मूर्धन्यादि । ड—सचते
जलं मेघः ।

षच् सम्बन्धे षञ्चगतौ षिच् पशौञ् चरणे ष्टुच ।

ड प्रसादे चकारान्ताः पञ्चाशत् समुदीरिताः ॥

४७ । षच् सम्बन्धे । (षच्—भा० प०) सचति सक्तुः ।

४८ । षञ्च गतौ । (षञ्च—भा० प०) सञ्चति ।

४९ । षिच् पशौ ज चरणे । (षिच्—तुदा० उ०) प, श, ज—सिञ्चति
सिञ्चते । औ—सेक्ता । सिषिचुरवनिमम्बुवाहा इति भारविः ।

५० । ष्टुच ड प्रसादे । (ष्टुच—भा० आ०) मूर्धन्यादिस्तमध्यः ।
प्रसादः प्रसन्नोभावः । ड—स्त्रोचते जलं शरदि । तोष्टुच्यते । षष्ठाधोमूर्धन्य
ण इति केचित् स्त्रोचते सोष्णुच्यते ।

चकारान्ताः पञ्चाशत् समुदीरिताः ।

चकारान्ता धातवः पञ्चाशत्संख्यकाः कथिताः ।

—

छान्तवर्गः ।

७

आच्छायामेऽथोच्छि शुच्छे उच्छीश् बन्धसमापने ।

वर्ज्जनेऽतिक्रमेऽथच्छ्श् मूर्त्तौ गमनमोहयोः ॥

१ । आच्छि आयामे । (आच्छ—भा० प०) इत्यादी (गणपाठे छकारस्य)
द्वित्वाभावः प्रकृतिभ्रमनिरासार्थः । इ—आच्छ्रते । आयामो दीर्घकरणम् ।

आच्छति कटं शिषी । “तावदाच्छति शत्रूणां नश्यतां धूलिपङ्क्तिः” इति हलायुध । २१६ ।

२ । अथोच्छि शृच्छे । (उच्छ—तुदा० प०) एतदाद्यास्त्रयो ङ्स्वाद्याः । इ—उच्छ्रति । श—उच्छ्रन्ती उच्छ्रती । उच्छ उद्धृतशस्त्रशेषापहरणम् । सुलभं शस्यमुच्छन्ति यद्देशे व्रतिनो द्विजा इति हलायुधः । उच्छ. स्फोटनमित्येके ।

२ । उच्छीश् बन्धसमापने वर्जनेऽतिक्रमे । (उच्छ—तुदा० प०) ई—उच्छः । श—उच्छ्रन्ती उच्छ्रती । चत्वारोऽर्थाः । समापने उच्छति रात्रिः । भरण्यां व्युष्टायामुषसि जनयामास तनयमिति । व्युष्टायां समाप्तायामित्यर्थः ।

३ । अथर्च्छश् मूर्त्तौ गमनमोहयोः । (ऋच्छ—तुदा० प०) श—ऋच्छन्ती ऋच्छती । मूर्त्तिः कठिनोभावः, मूर्त्तिः काठिन्यकाययोरित्यमरात् । ऋच्छति घृतं कठिनं स्यादित्यर्थः । ऋच्छति वृद्धो गच्छति मुञ्चति वेत्यर्थः । मोहस्थाने इन्द्रियप्रलयं पठन्ति प्राञ्चः । ऋच्छति वृद्धस्येन्द्रियं प्रलीयते इत्यर्थ इति रमानाथः ।

जर्छ भर्छश् भर्त्सोक्तयोः प्रक्षीश् क्षीप्से अथो पिछ ।

मिछश् बाधे ऋच्छ्कि देश्योक्तौ मुच्छा मोह उच्छये ॥

४ । जर्छश् भर्त्सोक्तयोः । } (जर्छ—तुदा० प०) (भर्छ—तुदा० प०)

५ । भर्छश् भर्त्सोक्तयोः । } श—जर्छन्ती जर्छती । भर्छन्ती भर्छती ।

भर्त्सस्तर्जनम् ।

६ । प्रक्षीश् क्षीप्से । (प्रछ—तुदा० प०) क्षीप्सो ज्ञातुमिच्छा, ज्ञपक्व इत्यस्यैव ज्ञानपक्षे निष्पादनात् । श्रौ—अप्राक्षीत् । श—पृच्छति वार्त्तां गुरुं शिष्य । पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्चममुनि मुनिरिति रघौ । १।५८ ।

७ । अथो पिछ श बाधे । } (पिछ—तुदा० प०) (मिछ—तुदा० प०)

८ । मिछश् बाधे । } श—पिच्छन्ती पिच्छती । मिच्छन्ती

मिच्छती । बाधो विह्वतिः ।

९ । ऋच्छ कि देश्योक्तौ । (ऋच्छ—तु० भा० प०) अन्तःस्यद्धतीय-शुक्तादिः । देश्या ग्राम्या उक्तिदेश्योक्तिरसंस्कृतकथनमित्यर्थः । कि—ऋच्छ-यति ऋच्छति मूढः । अन्तर्वेद्यामसौ विद्वान् ऋच्छति धृतव्रतः । न ऋच्छ-

यति सर्वज्ञो विवादे वादिभिः सहेति हलायुधः । ११७ । अनेकार्थत्वादव्यक्त-
शब्देऽपि । तथाच अथ म्लिष्टमविस्पष्टमित्यमरः । मूर्च्छ व्यक्तायां वाचीति
प्राञ्चः । तत्र रमानाथस्तु “मूर्च्छति पटुर्व्यक्तं वदतीत्यर्थः । अव्यक्तायामिति
पाठे कुक्षितायां वाचीत्यर्थः । “तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्रा-
शस्यं विरोधश्च नञर्थः षट्प्रकीर्त्तिताः ॥” इति भाष्यवचनेन नञोऽप्राशस्यार्थ-
त्वादित्यन्तमाह ।

१० । मुच्छा मोह उच्छ्रये । (मुच्छ—भा० प०) पवर्गशेषादिङ् स्त्री ।
तेन क्षिपि राच्छोर्लोप इति छलोपे मू' सुरौ सुरः । आ—मूर्च्छितं मूर्च्छं तेन ।
प्रमूर्च्छितः प्रमूर्त्तः स' (भावादित्ठे वा) मोहो ज्ञानरहितीभावः । उच्छ्रयो वृद्धिः ।
मूर्च्छति रोगः । मुमूर्च्छं सख्यं रामस्य समानव्यसने हराविति रघुः ।

युक् प्रमादे लाक्छि लक्छ लक्षणे विक्छक् त्विषि ।

११ । युक् प्रमादे । (युक्—भा० प०) अन्तःस्थप्रथमादिः पञ्चमस्वरी ।
प्रमादोऽनवधानता । युच्छति पापे साधु' । ओष्ठप्रवर्गाद्यादिरिति रमानाथः ।
(पुक् इत्यर्थः) पचादित्वादिनि पुच्छो लाङ्गूलम् । ओष्ठप्रवर्गशेषादिरिति त्रिलो-
चनः । (मुक् इत्यर्थः) मुच्छति ।

१२ । लाक्छि लक्षणे । } (लाक्छ—भा० प०) (लक्छ—भा० प०) पूर्वी

१३ । लक्छ लक्षणे । } द्वितीयस्वरी । इ—लाञ्छते । लक्छति वृषं
चक्रेण गोपः (चिङ्गयुक्तं करोतीत्यर्थः) कलङ्गाङ्गी लाञ्छनं च इत्यमरः ।

१४ । विक्छक् त्विषि । (विक्छ—चु० प०) क—विच्छयति । त्विषि दीप्ती ।

विक्छश् गतौ वाक्छि कामे स्फुर्छां तु विस्मृताौ ।

१४ । विक्छश् गतौ । (विक्छ—तुदा० प०) विच्छायति विच्छायते ।
आयान्तत्वाद्भुयपदमिति वोपदेव । (सन. पमे धौर्वात्वायात्) पक्षे श—विच्छति,
विच्छन्ती, विच्छती । “यत्र विच्छति तद्गूहो यत्र विच्छायति स्वयम् । विच्छा-
यते ततोऽन्यत्र नृपतीनां सुखाश्रयः ॥” इति हलायुधः । १२० ।

१५ । वाक्छि कामे । (वाञ्छ—भा० प०) इ—वाञ्छते धनं जनेन ।

१६ । स्फुर्छां विस्मृताौ । } (स्फुर्छ—भा० प०) (स्फुर्छां—भा० प०)

१७ । स्फुर्छां विस्मृताौ । } द्वौ दन्त्यादी, ङ्स्विनी, क्रमेण षकारौष्ठप्रवर्ग-

द्वितीययुक्तौ च । क्षिपि स्वः स्वरौ स्वरः । स्फूः स्फुरी स्फुरः । आ—
स्वूर्च्छितं स्वूर्णं तेन । प्रस्वूर्च्छितः प्रस्वूर्णं स । स्फूर्च्छितं स्फूर्णं तेन ।
प्रस्फूर्च्छितः प्रस्फूर्णः सः । (भावादित्ठे वा) स्वूर्च्छति स्फूर्च्छति कथां मद्यपः ।

हुर्छां कौटिल्यके ङीळ लज्जे छान्तोनविंशतिः ।

१८ । हुर्छां कौटिल्यके । (हुर्छ—भा० प०) ङीळी । क्षिपि ह्रः हुरी
हुर । आ—ह्रर्क्षितं ह्रर्णं तेन । प्रह्रर्क्षितः प्रह्रर्णः स । ह्रर्च्छति खलः कुटिलः
स्यादित्यर्थ । ह्रर्च्छति चौरः अपसरतीत्यर्थ इति धातुप्रदीपः ।

१९ । ङीळ लज्जे । (ङीळ—भा० प०) रेफयुक्तादिश्चतुर्थस्वरी ।
ङीच्छति बधूः ।

छान्तोनविंशतिः ।

संख्यासङ्गतिस्तु पूर्ववदिति ।

—०—

जान्तवर्गः ।

अज क्षेपे गतेऽजिक् तु भास्यर्ज्जं त्वर्ज्जंनेऽर्ज्जं क ।
संस्कारेऽञ्जु ध जि व्यक्तिगतिमन्त्रणं ईजि तु ॥
ईज् ङ कुत्से गतावुञ्जशाज्जंवेऽथोर्ज्जंक् जीवने ।
बलेऽथर्ज्जंङ् गतिस्यै र्योर्ज्जंनार्ज्जंन ऋजिङ् भृजि ॥

१ । अज क्षेपे गते । (अज—भा० प०) अजति । क्षेपे व्यजनम् ।
गतौ वातमज ।

१ । अजिक् तु भासि । (अञ्ज—सु० प०) इ, क—अञ्जयति । भासि
दीप्तौ । व्यञ्जयन्ति च गोदानं यद्देशे यान्निका द्विजा इति हलायुधः । २२८ ।

२ । अर्ज्जं तु अर्ज्जने । (अर्ज्ज—भा० प०) अर्ज्जंनमलव्यस्य लाभः ।
यश्चाज्जति यः स्थिरमिति हलायुधः । १०० ।

२ । अर्जक संस्कारे । (अर्ज—चु० प०) क—अर्जयति किमपि लोकः, संस्कारोतीत्यर्थः । प्रति यत्र इति प्राञ्चः । अर्जयति धनं परिजन इति रमानाथः । सर्वोऽप्यर्जयति द्रव्यमात्मनः प्रीतिहेतवे इति हलायुधः । १०० ।

३ । अञ्जु ध जि व्यक्तिगतिस्त्रचणे । (अञ्ज—रुधा० प०) ज—अञ्जिष्यति अङ्गति । ङ—अनक्ति । जि—प्रक्तोऽस्ति । व्यक्तिः स्फुटीकरणम् । शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यतामिति माघः । १।२६ । अभ्यनक्ति तैलेन गात्रं जनः ।

४ । ईजि तु ड कुत्से गतौ । } (ईञ्ज—भा० आ०) (ईज—भा० आ०)

४ । ईज ड कुत्से गतौ । } ही दीर्घादी । इ—ईञ्जते । ड—ईञ्जते, ईजते । कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते ।

५ । उञ्ज शार्ज्वे । (उञ्ज—तुदा० प०) ङस्वादिरोष्ठप्रवकारोपधः । तेन “व्यनक्तयि” इति दीर्घो न स्यात् । “स्यादौ नवद्र” इति उञ्जिजिषति । ऊर्णूर्जादीर्घपाठसामर्थ्यात् खरादेर्न दीर्घ इति केचित् । दन्त्यवकारवत्त्वात् न्यूजतीत्यत्र दीर्घ इत्यप्येके । श—उञ्जन्ती उञ्जती । आर्ज्वमवक्त्रीभावः । उञ्जति साधुरवक्रः स्यादित्यर्थः ।

६ । अथोर्ज्जक् जीवने बले । (ऊर्ज्ज—चु० प०) दीर्घादिः । क—ऊर्ज्जयति जनो जीवति बली स्यादित्यर्थः । ऊर्ज्जस्वलः स्यादूर्ज्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वित इत्यमरः । ऊर्ज्जक् जीवने बले सेमक्तात् सरोरित्यः पश्चादाप, उर्ज्जबलं पराक्रमो वा तदतिशययुक्तस्तत्र हे इति तट्टीकाकारः । ऊर्ज्जयन्ति च दानेन सम्मानेन पदातय इति हलायुधः । २१५ ।

७ । अथर्ज्जङ् गतिस्थैर्योर्जनार्जने । (ऋज—भा० आ०) ड—अर्जते । ऊर्जनं जीवनं बलवद्भावश्च । ऋजु, ऋजे कुरित्यमरटीकायाम् ।

७ । ऋजिङ् भृजि । (ऋञ्ज—भा० आ०) ङस्वादिः । भृजि भर्जने । इ—ऋञ्जते । ड—ऋञ्जते तण्डुलान् लोकः ।

एजृङ् दीप्तावेजृ कम्पे ओलज्युत्क्षेपणे चजिक् ।

तङ्के चजि चजष् मङ्दागत्योः क्षीज् कूज ङिङ्क्षने ॥

८ । एजृङ् दीप्तौ । (एज—भा० आ०) ऋ—मा भवानेजिजत् ।

ङ—एजते ।

८ । एजू कर्म्ये । (एज—भा० प०) ऋ—मा भवानेजिजत् । एजति वासुना वृक्षः । एजते राजचिह्नैर्य एजयत्यखिलं जगदित्युभयत्र हलायुधः । २६८ ।

९ । ओलञ्जयत् क्षेपणे । (ओलञ्ज—भा० प०) अन्तःस्थद्वितीयमध्यः । इ—ओलञ्जयते धूलिर्वायुना ।

१० । अजिक् तङ्गे । (अञ्ज—वु० प०) तङ्गो दुःखेन जीवनम् । इ, क—अञ्जयति दीनः ।

१० । अजिष् म ड दागल्योः । } (अञ्ज—भा० आ०) (अञ्ज—भा०

१० । अजष् म ड दागल्योः । } आ०) इ—अञ्जयते । ष—अञ्जा ।

सेमृक्तात् सरोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ षानुबन्धस्वरपर्यन्तघटादेर्द इति प्राचीन-मतानुवादार्थं । म—अक्षञ्चि अक्षाञ्चि अञ्जं अञ्जं अञ्जं अञ्जम् । मानु-बन्धबलादानुपधाया अपि दीर्घं । स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते । उ—अञ्जते । अजते । ष—अञ्जा । म—अञ्जयति । दा दानम् ।

११ । क्षीज हिक्कने । } (क्षीज—भा० प०) (कूज—भा० प०)

१२ । कूज हिक्कने । } हिक्कनमव्यक्तशब्दः । सखेदस्यैवाव्यक्तशब्दे क्षीजेः

प्रयोग इति रक्षितः । क्षीजति सखेदो जनः । कूजति कोकिलः ।

कर्जं पीडे कुज खुजुस्तेये खर्ज व्यथामृजोः ।

१३ । कर्जं पीडे । (कर्ज—भा० प०) कर्जति (दुष्टं राजा) ।

१४ । कुजु स्तेये । } (कुज—भा० प०) (खुज—भा० प०) उ—

१५ । खुजु स्तेये । } कोजित्वा कुक्त्वा । कुजि अव्यक्तशब्दे इति

चान्द्राः । कुञ्जति । कुञ्जः । उ—खोजित्वा खुक्त्वा । स्तेयं चौर्यम् ।

१६ । खर्ज व्यथामृजोः । (खर्ज—भा० प०) खर्जति । मृट्मार्जनम् ।

खज् मन्ये खर्जि पाङ्गुल्ये गज् मदे गजि च खने ।

१७ । खज् मन्ये । (खज—भा० प०) मन्यो विलोडनम् । खजति जलं मस्यः । दर्विः कस्विः खजाकाचेत्यमरः । खज मन्ये इत्याकच् इति तट्टीकाकारः ।

१७ । खजि पाङ्गुल्ये । (खञ्ज—भा० प०) इ—खञ्जयते । पङ्गुः

खोडः, भावप्रधाननिर्देशात् पङ्गुत्वमिति यावत्, सोऽस्यास्तीति चूडादित्वात्, पङ्गुल, तस्य भाव पाङ्गुल्य, खोटनमित्यर्थः । खञ्जति खोड' । भावप्रधाननिर्देशो यथा—वमुवर्ण इति कातन्वसूत्रम् । उवर्णा वकारत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

१८ । गज मदे । (गज—भा० प०) गजति । (गजः) ।

१८ । गजि च खने (गञ्ज—भा० प०) इ—गञ्जते । चकारात् गज च । गजधातुरपि खनार्थः ।

गज गर्जक् च गर्जीर्जा शब्दे गृजि गृजध्वनौ ।

१८ । गजक् च । } (गज—चु० प०) (गर्ज—चु० प०) क—गाज-

१९ । गर्जक् च । } यति । क—गर्जयति । चकारात् खने ।

१९ । गर्जीर्जाशब्दे । (गर्ज—भा० प०) ऊर्जयते ऊर्जनित्यत्वे सेमन्तात्सरोरित्यप्रत्यये ऊर्जा बलं तत्कारणकशब्द ऊर्जाशब्द । गर्जति सिंहः ।

२० । गृजि ध्वनौ । } (गृञ्ज—भा० प०) (गृज—भा० प०) द्वौ

२० । गृज ध्वनौ । } सप्तमस्वरिणी । इ—गृञ्जते । गर्जति ।

गुज श्यस्मिन् गुजि गुज कूजने जजि जज् युधि ।

२१ । गुज श्यस्मिन् । (गुज—तुदा० प०) शि—गुजति, अगुजीत्, लुगोजि । अस्मिन् ध्वनौ ।

२१ । गुजि कूजने । } (गुञ्ज—भा० प०) (गुज—भा० प०) द्वौ पञ्चम-

२१ । गुज कूजने । } स्वरिणी । इ—गुञ्जते । गोजति । कूजन-मध्यक्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे ।

२२ । जजि युधि । } (जञ्ज—भा० प०) (जज—भा० प०) इ—

२२ । जज् युधि । } जञ्जते । जजाते । युधि योधने ।

जर्जश् वाग्मत्संयोगिर्जलि इर्जी पोषे णिजिल् ड च ।

शुद्धौ तुजिक् भाषट्टार्थे तुजि प्राणे बले तुज ।

हिंसे ड् तर्जक् तर्ज भर्त्से त्यजौ हानौ तिजक् शिते ॥

२३ । जर्जश् वाग्भर्त्सयोः । (जर्ज—तुदा० प०) रफोपधः । श—जर्जन्तो जर्जती । भर्त्स स्तर्जनम् ।

२४ । णिज्जलि इज्जीं पोषि । (णिज्—द्वा० उ०) लि, ज—नेनेक्ति नेनित्ते । इर—अनिजत् अनेचीत् । औ—नेक्ता । यत्पादौ मौलिरत्रांशु-जालेनेनेक्ति राजकमिति हलायुधः । १३० ।

२४ । णिजि लङ् च शुद्धौ । (णिञ्च—अदा० आ०) शुद्धिरिह शुद्धी-करणम् । इ—निञ्चरते । ल, ङ—निङ्क्ते । प्रणिङ्क्ते दक्षिणीयानां विप्राणां चरणौ च य इति हलायुधः । १३० । चकारात् णिजलि इज्जीं च शुद्धर्थक इत्यर्थः ।

२५ । तुजिक् भाषट्कार्थं । (तुञ्च—सु० प०) पञ्चमस्वरौ । इ, क—तुञ्चयति । भा दीप्तिः, षट्कार्थं निकेतनहिंसाबलदानानि ।

२५ । तुजि प्राणो बले । (तुञ्च—भा० प०) पञ्चमस्वरौ । इ—तुञ्चरते । प्राणो जीवनम् । हिंसायाञ्चायमिति केचित् ।

२५ । तुज हिंसे । (तुज—भा० प०) तोजति ।

२६ । ङ तर्जक् भर्त्से । } (तर्ज—सु० आ०) (तर्ज—भा० प०) ङ,

२६ । तर्ज भर्त्से । } क—तर्जयते । तर्जति । भर्त्सस्तर्जनम् । ताम-तर्जयदम्बरे इति रघुप्रयोगस्तु तर्जनं तर्जस्तं करोतीति जौ साध्यः ।

२७ । त्यजौ हानौ । (त्यज—भा० प०) औ—अत्याचीत् । हानिर्वर्जनम् । त्यजति दुष्टलोकं सुधीः ।

२८ । तिजक् शिते । (तिज—सु० प०) क—तेजयति । शितं तीक्ष्णी-करणम् । तेजयन्ति यमाक्रम्य सर्वथा च सतां गिरमिति हलायुधः । १३१ । सतां गिरं आक्रम्य उल्लङ्घ्य यं राजान तेजयन्ति तीक्ष्ण कुर्वन्ति जना इति शेषः ।

तिजङ् चान्तौ च तञ्चुध सङ्कोचे धृजि धृज् ध्रजि ।

ध्रज् ध्वजि ध्वज् ध्रिजगता वोनज् ङी ङीयि पूजक ।

पूजे पिजिक् भाषट्कार्थं पिजि लङ् वर्णपूजयोः ॥

२८ । तिजङ् चान्तौ च । तिज—भा० आ०) चान्तिः सहनम् । ङ—तितिञ्चते दुःखं दीनः । चकारात् शिते च । तत्र तेजते इति वोपदेवः ।

अत्र तिवादयो न प्रयुज्यन्त इति रमानाथः । तत्तितित्चितमिदं मया सुनेरिति
भारविः । ११।६८।

२८ । तञ्जु ध सङ्कोचे । (तञ्ज—रुधा० प०) उ—तञ्जित्वा तञ्जा ।
ध—तनञ्मि व्योम विस्तृतम् ।

३० । धृजि गतौ ।	}	(धृञ्—भा० प०) (धृज—भा० प०) (ध्रञ्—
३० । धृज गतौ ।		भा० प०) (ध्रज—भा० प०) (ध्वञ्—भा०
३१ । ध्रजि गतौ ।		प०) (ध्वज—भा० प०) (ध्रिज—भा० प०)
३१ । ध्रज गतौ ।		द्वावाद्यौ सप्तमस्वरिणौ । ततो द्वौ रेफयुक्तौ । ततो
३२ । ध्वजि गतौ ।		द्वौ वकारयुक्तौ । शेषो रेफयुक्तस्तृतीयस्वरौ ।
३२ । ध्वज गतौ ।		इ—धृञ्जते । धर्जति । इ—ध्रञ्जते । ध्रजति ।
३३ । ध्रिज गतौ ।		इ—ध्वञ्जते । ध्वजति । ध्रिजति । केतनं ध्वजम-

स्त्रियामित्यमरः । ध्वजगतावच् इति, ध्वजयति चिञ्जयति ज्ञापयति योधविशेषं,
अन्तर्भावित्थर्य इति च तट्टीकाकारः ।

३४ । ओ नज् डी ङ्गियि । (नज्—भा० आ०) ओ, ई—नग्नः । ङ—
नजते । ङ्गियि लज्जायाम् ।

३५ । पूजक् पूजे । (पूज—बु० प०) षष्ठस्वरी । क—पूजयति गुरुं लोकः ।

३६ । पिजिक् भाषट्कार्ये । (पिञ्ज—बु० प०) इ, क—पिञ्जयति ।
भा दीप्ति, षट्कार्यं निकेतनहिंसावलदानादिः ।

३६ । पिजि लड् वर्णपूजयोः । (पिञ्ज—अदा० आ०) इ—पिञ्जते ।
ल, ङ—पिङ्क्ते । (वर्ण. पिङ्गलवर्णीभावः । पिङ्क्ते चक्षुरिति कश्चित्) ।

स्यात् पृजिल् ङ च सम्पर्के भज औ भागसेवयोः ।

३७ । पृजिल् ङ च सम्पर्के । (पृञ्ज—अदा० आ०) सप्तमस्वरी ।
इ—पृञ्जते । ल, ङ—पृङ्क्ते । चकारात् ङिजि लड् च । एतौ कश्चिन्न
मन्यते ।

३८ । भज औ भागसेवयोः । (भज—भा० उ०) ज—विभजति विभ-
जते धनं भ्राता । औ—अभाक्षीत् लृष्णं साधुः ।

भजक् पाके भजिक् भासि क्षेज् ङ् च भ्राज् णृङ् टुच ।

३८ । भजक् पाके । (भज—चु० प०) क—भाजयति । विश्रायने इति प्राञ्चः । विश्रायणं दानम् । भाजयति भोगं भृत्याय भूपतिः । भाजी पक्कव्यञ्जनविशेषः ।

३९ । भजिक् भासि । (भञ्ज—चु० प०) इ, क—भञ्जयति । भासि दीप्ति ।

३९ । भ्रजृङ् च । (भ्रज—भा० षा०) ऋ—अभिभ्रजत् । ङ—विभ्रजे । चकारात् भासि ।

४० । भ्राज षृङ् टुच । (भ्राज—भा० षा०) रेफयुक्तः । ण—भ्रजे बभ्राजे । अनुबन्धबलात् सयोगादित्वेऽप्याकारस्याप्यत्वम् । ऋ—अभिभ्राजत् अबभ्राजत् । ङ—भ्राजते । टु—भ्राजथुः । चकारात् भासि ।

भुजोशौ वक्रणे भुज्धौ त्राणे भक्ते भृजी ङ तु ।

भर्ज्जने भस्ज औश् पाके भञ्जो धौ मोटने मुजि ।

मुज् मञ्ज् मार्जक् मृजाध्वन्योमृज् लूष् शुद्धौ मृज् ष्कि तु ।

भूषे च मस् जो शट्टौ स्यात् स्नाने युज्कि संयमे ॥

४१ । भुजोशौ वक्रणे । (भुज—तुदा० प०) वक्रणमिति वक्रं करोतीति औ रूपम् । औ—भुञ्ज । ष—भुजति लतां वायु । औ—भोक्ता ।

४१ । भुज् धौ त्राणे भक्ते । (भुज—रुधा० प०) ध—भुनक्ति । औ—अभीक्ष्णीत् । त्राणं पालनम् । भक्ष इहादनमुपभोगश्च । अस्मात् पालने परस्मैपदमन्धत्रालनेपद, भुजोऽशने इति ज्ञापकात् । भुनक्ति पृथिवीं राजा पालयतीत्यर्थः । अन्नं भुङ्क्ते जन खादतीत्यर्थः । उपभोगे तु—हृद्यो जनो दुःखगतानि भुङ्क्ते इति । द्विषं महत्वानिव भोक्ष्यते महौमिति रहुः । सुख-मुपभुङ्क्ते, स्त्रियमुपभुङ्क्ते इत्यादि ।

४२ । मृजी ङ तु भर्जने । (मृज—भा० षा०) भर्जनं पाकविशेषः । ई—मृक्तः । ङ—भर्जते तण्डुलान् जनः । तपसा भर्जते पापमिति हलायुध । १८७ ।

४३ । भस्ज औश् पाके । (भस्ज—तुदा० उ०) रेफयुक्तादिर्दन्ध-सोपधः । क्विपि संयोगादिलोपे मृट् । पाक इह भर्जनम् । ज, य—

भृज्जति भृज्जते तण्डुलान् लोकः । औ—अभ्राचीत् । तेजसारींश्च भृज्ज-
तीति हलायुधः । ८७ । बभ्रुश्च निहते तस्मिन् शोको रावणमग्निवदिति
भट्टिः । ११४।८६ ।

४४ । भन्जो धी मोटने । (भन्ज—रुधा० प०) औ—भग्नः । ध—
भनक्ति । औ—अभाङ्गोत् । मोटनं भञ्जनम् । रामः शशुधनुर्बभञ्ज ।

४५ । मुजिक सृजाध्वन्योः । (मुञ्ज—चु० प०) (मुज—चु० प०)

४५ । मुजक सृजाध्वन्योः । (मन्ज—चु० प०) (मार्ज—चु० प०)

४६ । मन्जक सृजाध्वन्योः । हावाद्यौ पञ्चमस्वरिणी, चतुर्थी

४७ । मार्जक सृजाध्वन्योः । द्वितीयस्वरो । इ, क—मुञ्जयति ।

क—मोजयति । मञ्जयति । मार्जयति । हावाद्यौ भादावेव कैश्चित्
पठ्येते । मुञ्जति मोजति । तत्रैव द्वितीयः सप्तमस्वरोति केचित् । मर्जति ।
सृजा मार्जनम् ।

४८ । सृज लूष् शुद्धौ । (सृज—अदा० प०) शुद्धिरिह शुद्धीभावः शुद्धी-
करणञ्च । ल—माष्टिं तीर्थोदकैर्नित्यमिति हलायुधः । ५५ । ज—अमार्जी-
ङ्गलतोमरम् । अमार्चीञ्चासिपत्रादीनिति भट्टिः । ष—सृजा ।

४८ । सृजूष् कितु भूषे च । (सृज—चु० भा० प०) ज—भादिपक्षे
अमार्जीत् अमार्चीत् । चुरादिपक्षे तु जकारानुबन्धस्य सार्थक्यं नास्ति,
अममार्जत् । ष—सृजा । कि—मार्जत्यालेपनैर्द्विजानिति, यो मार्जयति
साम्राज्यश्चियश्चापत्यवाच्यतामिति च हलायुधः । ५५ । चकारात् शुद्धौ च ।

४९ । मस्जो श ट्ठी स्यात् स्नाने । (मस्ज—तुदा० प०) दन्त्यमध्यः ।
क्लिपि सयोगादि लोपे मक् । औ—मग्नः । श—मज्जन्ती मज्जती ।
टु—मज्जयुः । औ—अमाङ्गीत् । स्नायतेऽनेनेति स्नानमिह जलान्तःप्रवेशः ।
मज्जति प्रस्तरो जले ।

५० । युज कि संयमे । (युज—चु० भ्या० प०) अन्तःस्थादिः । कि—
योजयति योजति । संयमो बन्धनम् । नियोजयति रक्षकानिति, यो नियो-
जति सामन्तानिति च हलायुधः । ४२ ।

युजिर्धौञ् च युतौ युज्यौ ङ समाधौ युजक्ङ तु ।

निन्दे यजौ औ देवाच्चादानसङ्गकृतौ रुजक् ॥

हिसे रुजो शौ भङ्गे रिज् ङृज्यर्थे रन्ज्य रन्जमौञ् ।

रागे रेज् ङ राजृञ्णा दौम्री लाज् लाजि भर्त्सने ॥

भर्गेऽथ लस्जो ओ लज् ङ ब्रीङ्गे लज् लजि भर्त्सने ।

५० । युजिर्धौञ् च युतौ । (युज—रुधा० उ०) इर्—अयुजत् अयौ-
चीत् । ध, ज—युनक्ति युङ्क्ते घृतेनान्नं षोकः । औ—योक्ता । चकारात्
युज कि च (युतावर्थे प्रयुज्यते इत्यर्थः) । प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुमिति
भारवि' ।१।१।

५० । युज्यौड समाधी । (युज—दिवा० आ०) समाधिर्योग्यभावः ।
य, ङ—स्वयमात्मनि युज्यते इति हलायुध' ।४२। औ—योक्ता ।

५० । युजक् ङतु निन्दे । (युज—सु० आ०) क, ङ—योजयते ।

५१ । यजै जौ देवार्चादानसङ्गकृतौ । (यज—भा० उ०) ऐ—इज्यात् ।
ज—यजति यजते । औ—यष्टा । देवः क्रीडा, देव्ड देवन इत्यनेन निष्पा-
दनात् । यजति जन क्रीडतीत्यर्थः । देवस्यार्चा देवार्चत्येकार्थत्वे कर्मणो-
ऽर्थमध्यपाठादकर्मकत्वापत्तिः । यजति विष्णुं सुधीः पूजयतीत्यर्थः । पशना
रुद्रं यजते, पशं रुद्राय ददातीत्यर्थ इति प्राञ्च' । सङ्गस्य कृतिः सङ्गकृतिः ।
यजति सन्तं साधुः, सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।

५२ । रुजक् हिंसे । (रुज—सु० प०) क—रोजयति ।

५२ । रुजो शौ भङ्गे । (रुज—तुदा० प०) औ—रुग्' । श—रुजति
रोगो हस्तम् । औ—रोक्ता । न रोजयति यः कश्चित् प्राणिनां करुणान्वितः ।
तस्य धर्मरते रोगा न रुजन्ति प्रजामपीत्य भयत्र हलायुध' ।१९६।

५३ । रिज् ङृज्यर्थे । (रिज—भा० आ०) ङ—रैजते । ऋज्यर्थे भर्त्सने
(ऋजिङ्भृजि इत्युक्तेः) ।

५४ । रन्ज्य मौञ् रागे । } (रन्ज—दिवा० उ०) (रन्ज—भा० उ०)

५४ । रन्ज मौञ् रागे । } य, ज—रज्यति रज्यते । म—रजयति
ऋगान् । ऋगरमणादन्यत्र रञ्जयति पुत्रं पिता । औ—रङ्क्ता । ज—रजति
रजते । रागो वर्णान्तरोत्पादनमासक्तिश्च । शेषार्थेऽकार्थकः । रजति वर्त्तं
कुडुमेन रजकः । रङ्क्तासि कि कथय वैरिणि मोर्धेपुत्रे इति मुद्राराक्षसम् ।

५५ । रजृड दीप्तौ । } (रज—भा० आ०) (राज—भा० उ०)
 ५६ । राजृअण दीप्तौ । } ऋ—अरिरेजत् । ड—रेजते । रिरिजे ।
 ऋ—अरराजत् । ज—राजति राजते । ण—रेजतु रराजतुः ।

५७ । लाज् भर्त्सने भर्गं । } (लाज—भा० प०) (लाञ्ज—भा० प०)

५७ । लाजि भर्त्सने भर्गं । } द्वी द्वितीयस्वरिणौ । लाजति । इ—
 लाञ्जयते । भर्गो भर्जनम् । भर्गः कौञ्चिन्न मन्यते ।

५८ । लम्जो ओ ड ब्रीडे । } (लम्ज—भा० आ०) (लज—भा०

५८ । लज् ड ब्रीडे । } आ०) आद्योदन्यसोपधः । क्विपि
 संयोगादिलोपे लक् । ई, औ—लग्नः । ड—लज्जते । लजते । शेषस्यापि
 निष्ठायां लग्न इत्यन्ये । स्वमते तु लजितः ।

५९ । लज् भर्त्सने । } (लज—भा० प०) (लञ्ज—भा० प०)

५९ । लजि भर्त्सने । } लजति । लेजिरेऽन्ये पराजिता इति भट्टिः ।

।१४। १०५। इ—लञ्जयते ।

लज् कान्तर्द्धौ लज लुजिक् भाषट्कार्थं विजिलिञ्जौ ।

वेके विजोधो विज् डीशो भीकम्पेल् वृज् डिष्टज् डली ॥

ल्यागे वृजीकि च वृजीध् वृती च व्रज्गतौ व्रजक् ।

संस्कृतौ च विरेफौ तौ शिजिल् किड्ङ्स्फुटध्वनौ ॥

५९ । लज् कान्तर्द्धौ । (लज—चु० प०) अन्तर्द्धिराच्छादनम् । क—
 लाजयति चन्द्र मेघः ।

५९ । लजक् भाषट्कार्थं । } (लञ्ज—चु० प०) (लुञ्ज—चु० प०)

६० । लुजिक् भाषट्कार्थं । } शेषः पञ्चमस्वरी इ, क—लञ्जयति ।
 लुञ्जयति । भा दीप्तिः, षट्कार्थो निकेतनहिसावलदानानि ।

६१ । विजिलिञ्जौ वेके । (विज—झा० उ०) वेक इति विचिलिञ्जौ
 पृथक्त्वे इत्यस्य घञि रूपम् । इर्—अविजत् अवैचीत् । लि, ज—वेवेक्ति
 वेविक्ते मूर्खात् पण्डितः, पृथक् स्यादित्यर्थः । औ—वेक्ता ।

६१ । विजीधो भीकम्पे । } (विज—रूधा० प०) (विज—तुदा०

६१ । विज डीशो भीकम्पे । } आ०) ई, ओ—विग्नः । ध—विनक्ति ।

ड, श—विजते । ई, ओ—विग्नः । हावर्थौ । भीति कम्पयेत्यर्थः ।

६२ । ल वृज डि त्यागे । } (वृन्ज—अदा० आ०) (वृज्—अदा०

६२ । वृज् डली त्यागे । } आ०) द्वी सप्तमस्वरिणी । ल, ड—वृङ्क्ते ।

इ—वृञ्जते । ड, ल—वृङ्क्ते । ई—वृङ्क्ते ।

६२ । वृजो कि च । (वृज—चु० भ्वा० प०) ई—वृङ्क्ते । कि—वर्ज-
यति, वर्जति । चकारात् त्यागे च ।

६२ । वृजीध वृती च । (वृज—रूधा० प०) ई—वृङ्क्ते । ध—वृणक्ति ।
वरीवृण्यते । चकारात् त्यागे च । वृणक्ति वृजिने, सङ्ग वृङ्क्ते च वृषलैः
सङ्ग । वर्जत्यनार्जवोपेतैर्यो वर्जयति दुर्जनैरिति सर्वत्र हलायुध' । २७।

६३ । व्रज गती । (व्रज—भ्वा० प०) व्रजति ।

६३ । व्रजक् संस्कृती च । (व्रज—चु० प०) क—व्राजयति । चकारात्
गतौ च ।

विरेफौ तौ ।

तौ एतौ (भ्वादिचुरादी व्रजधातू) विरेफौ रेफरहितौ च स्याताम् ।
(भ्वादिचुरादिगण्य व्रजधातुद्वयमपि भवतीत्यर्थः) ।

६४ । वज गती । (वज—भ्वा० प०) व्रजति ।

६४ । वजक् संस्कृती च । (वज—चु० प०) अय मार्गणसंस्कार इति
प्राञ्च' । मार्गणस्य शरस्य पक्षादिना संस्कारो मार्गणसंस्कार' । क—वाजयति
पक्षैर्वाणं काण्डकार । मार्गणसंस्कारयोरित्यपि केचित् ।

६५ । शिञिल् किड् अस्फुटध्वनी । (शिञ्ज—अदा० च० भ्वा० आ०)
तालव्यादिः । अस्फुटध्वनिरिह भूषणकर्तृक एव, भूषणानान्तु शिञ्जितमित्य-
मरात् । इ—शिञ्जते । ल, ङ—शिङ्क्ते । ऋ, ड—शिञ्जयते शिञ्जते
मञ्जीरः । ताले शिञ्जदलयसुभगेर्नर्तितः कान्तया मे, इति शत्रन्तं गणकता-
नित्यत्वात् ।

षन्जौ जि सङ्गे ष्वन्जौ जि डालिङ्गे षस्ज सर्पणे ।

६६ । षन्जौ जि सङ्गे । (षन्ज—भ्वा० प०) मूर्धन्यादिः । औ—
असाङ्गीत् । जि—सक्तोऽस्ति । मजति वपुषि वासः ।

६७। ध्वन्जौ जि डालिङ्गे । (ध्वन्ज—भा० आ०) वकारयुक्तादि ।
आलिङ्ग आलिङ्गनम् । औ—स्वङ्क्ता । जि—स्वक्तोऽस्ति । ड—स्वजते
युवतीं युवा । परिव्रजति पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनमिति , परस्मैपदं गण-
कृतानित्यत्वात् ।

६८। षसज् सर्पणे । (षसज्—भा० प०) दन्त्यसोपधः । क्विपि
संयोगादिलोपे सक् । सज्जति । वचोऽपि परुषाच्चर न पदेषु संसज्जते इति
शाङ्कन्तले गणकृतानित्यत्वात् ।

षर्ज् सज्ज्ऽज्जने सृज्यौङ् विसर्गेऽथ सृजौ श च ।

६९। षर्ज् अर्ज्जने । } (षर्ज्—भा० प०) (सज्ज्—भा० प०) द्वौ

७०। सज्ज् अर्ज्जने । } क्रमान्पूर्वन्यदन्यादी । सिषर्ज्ज् यिषति । सिष-
ज्ज् यिषति । सज्ज्ति धन लोक ।

७१। सृज्यौङ् विसर्गे । (सृज्—दिवा० आ०) य, ड—सृजते ।
औ—स्रष्टा । सरीसृजते । विसर्गस्थ्याग । त्यागे व्युद्ग्रा पर एव, अन्यत्र
करोतीत्यर्थः । यथा—उपासनामेत्य पितुः स्र सृजते इति नैषधम् । सपूर्वी-
ऽयमकर्म्मकः । यथा—ससृजते सरसिजैररुणाशुभिन्नै रिति रघुः । निशापरि-
णामवायुः सरसिजैः सह संसृजते (सम्बद्धो भवति) इत्यर्थः ।

७१। अथ सृजौ श च । (सृज्—तुदा० प०) समसखरी । औ—
असाक्षीत् । श—सृजति । चकाराद्विसर्गे ।

टौ स्फुर्जा वञ्चनिर्घोषे जकारान्ता द्विसप्ततिः ।

७२। टौ स्फुर्जा वञ्चनिर्घोषे । (स्फुर्ज्—भा० प०) औष्ठप्रवर्गद्वितीय-
युक्ताङ्गस्त्री । टु—स्फुर्ज्ज् थु । औ—स्फुर्ग्न । आ—स्फुर्जितं स्फुर्ग्नं तेन । प्रस्फु-
र्जितः प्रस्फुर्ग्नं स । वञ्चनिर्घोषो वञ्चकर्त्तृभ्रशब्दः । स्फुर्ज्ज्ति वञ्चम् ।

जकारान्ता द्विसप्ततिः ।

(जकारान्ता धातवो द्विसप्ततिमंस्थका ।

मंस्थसङ्गतिस्तु पूर्ववत् ।

भ्रान्तवर्गः ।

उदभृश् त्यागे जर्भं भर्भश् भर्त्सित्यो भ्रान्तिमास्त्रयः ।

१ । उदभृश् त्यागे । (उदभृ—तुदा० प०) ङ्खादिर्दन्त्यवर्गद्वितीयोपध ।
क्विति समुत्, समुद्गाम् । स्यादौ नवद्रोये इति उच्चिभिषति औच्चिभृत् ।
जोपध इत्येके । उजिञ्जिषति औजिञ्जत् । श—उज्जन्ती उज्जती ।

२ । जर्भंश भर्त्सित्योः । } (जर्भं—तुदा० प०) (भर्भं—तुदा० प०)

३ । भर्भंश भर्त्सित्योः । } श—जर्भन्ती जर्भती । भर्भन्ती भर्भती ।
भर्त्सार्जनम् ।

भ्रान्तिमास्त्रयः ।

(भ्रः अन्तिमो येषां ते, भ्रकारान्ता धातवस्त्रयः) ।

टान्तवर्गः ।

अट्टक् तौच्छेऽनादरेऽट्टात्टाट्टड्डितिक्रमे बधे ।

१ । अट्टक् तौच्छेऽनादरे । (अट्ट—चु० प०) टड्डयान्तः । अट्टयति ।
एकटकार इति राम । तौच्छ्यमल्पीभावः ।

१ । अट्टड्ड अतिक्रमे बधे । } (अट्ट—भा० आ०) (अट्ट—भा०

२ । अट्टड्ड अतिक्रमे बधे । } आ०) अट्ट—भा० आ०) त्रयः

३ । अट्टड्ड अतिक्रमे बधे । } क्रमात् मूर्धन्यवर्गाद्यन्तदन्त्यवर्गाद्य-

द्वितीयोपधाः । ड—अट्टिट्पते, अट्टिट्पते, अट्टिट्पते खल राजा ।

अट्ट इट् कट् कटि कटी गत्यामे कट् वृत्तौ वृषि ।

४ । अट्ट गत्याम् । } (अट्ट—भा० प०) (इट्—भा० प०) (कट्—

५ । इट्ट गत्याम् । } भा० प०) (कट्ट—भा० प०) (कट्ट—भा०

६ । कट्ट गत्याम् । } प०) पृथक्पाठात् द्वितीयो नेदनुबन्धः, तद्वय-

६ । कटि गत्याम् । } धानात् पूर्वी च तथा । एवं पृथक्पाठाच्चतुर्थो न

६ । कटी गत्याम् । } दीर्घेदनुबन्धः तद्वयधानात् पूर्वं च तथा ।

अट्टति । एट्टति । कट्टति । इ—कट्टति । इ—कट्टः ।

६ । ए कट् वृत्तौ वृषि । (कट्—भा० प०) वृत्तिरावरणं, वृट् वर्षणम् ।
ए—अकटोत् पटो गात्रम् । कटति मेघः ।

कीट्क्बन्धवर्णयोः कूट् कड्ङ्प्रसादाप्रदोः कुटि ।

वैकल्ये कुट्शि कौटिल्ये कुट्कुट्क् ङप्रतापने ॥

७ । कीट्क् बन्धवर्णयोः । (कीट्—चु० प०) क—कीटयति कौटः ।
वर्णः कौश्चिन्न मन्यते ।

८ । कूट् कड् अप्रसादाप्रदोः । (कूट्—चु० आ०) अप्रदा दानाभावः ।
क, ङ—कूटयते खल, स्फुटमप्यर्थं अप्रसन्न करोति, किञ्चिन्न ददाति वेत्यर्थः ।

९ । कुटि वैकल्ये । (कुण्ट—भा० प०) इ—कुण्टयते । वैकल्यमिह
विकलीकरणम् । कुण्टति जनं शोकः ।

१० । कुट् शि कौटिल्ये । (कुट्—तुदा० प०) शि—कुटति, अकुटीत्,
चुकोट । कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । सकुटन्ति भया-
क्रान्ता शत्रवो यस्य दर्शनादिति हलायुधः । २३४। संकुटन्ति आकुञ्चितदेहा
भवन्तीत्यर्थः ।

११ । कुट् कड् प्रतापने । } (कुट्—चु० आ०) (कुट्—चु० आ०)

१० । कुट् कड् प्रतापने । } द्वौ पञ्चमस्वरिणी । शेषष्टइयान्तः । क,
ङ—कोटयते, कुट्टयते (महोमर्क) प्रतापनं प्रतप्तीकरणम् । एतौ कौश्चिन्न मन्येते ।

कुट्क् कुट्साच्छिदोः किट्कट्त्वत् खिट् च भयभीषयोः ।

१० । कुट्क् कुट्साच्छिदोः । (कुट्—चु० प०) पञ्चमस्वरौ, टइयान्तः ।
क—कुट्टयति (दुष्टं सृग वा) ।

११ । किट् कट्त्वत् । (किट्—भा० प०) केटति । कट्त्वत् गतावित्यर्थः ।

१२ । खिट् च भयभीषयोः । (खिट्—भा० प०) भीषा स्वतो भयो-
त्पादना । खेटति जनो व्याघ्रात्, विभेतीत्यर्थः । खेटति जनं व्याघ्रः, भीषयते
इत्यर्थः । चकारात् किटकट् च भयभीषार्थवाचक इत्यर्थः ।

खट्क् वृत्तौ खोट् गत्याघाते खट्काङ्ङि गोष्टङ् ।

सङ्घाते घट्कहिसे च घटिक्यपि द्युतौ घटष् ।

डम चेष्टे घुट्ङ्ल् परीवर्त्ते घुट्शि प्रतीहती ।

१२ । खट्क् वृत्तौ । (खट्—चु० प०) टडयान्त । क—खट्टयति ।
वृत्तिः संवरणम् ।

१४ । खोट्ट गत्याघाते । (खोट—भा० प०) ऋ—अचुखोटत् । गत्या-
घातः खोटनम् । खोटति खञ्ज ।

१५ । खट् काङ्घि । (खट्—भा० प०) खटति । काङ्घि आकाङ्घायाम् ।

१६ । गोष्ट ड सङ्घाते । (गोष्ट—भा० आ०) सङ्घातो राशीकरणम् ।
ड—गोष्टते लोको धान्यम् ।

१७ । घटक हिसे च । (घट्—चु० प०) चकारात् सङ्घाते च । क—
घाटयति क्वाटं द्वारि जनः, सयोजयतीत्यर्थः । “विघाटयति चास्फोटे वैरिणां
करिणां घटा” इति हलायुधः । २०० । आस्फोटे यस्य बाहुशब्दे, विघाटयति
पलाय्य एकत्र संहतो भवतीत्यर्थः ।

१७ । घटिक्यपि द्युतौ । (घण्ट—चु० भा० प०) इ—घण्टयति । कि—
घण्टयति घण्टति । अपिशब्दात् घटक्च (द्युत्यर्थक) द्युतिर्दीप्ति । द्युत्यर्थत्वे-
नैव चुरादित्वे सिद्धे किकरणमर्थान्तरेऽपि पाञ्चिकचुरादित्वार्थम् । तथाच—
“क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रमिद्धोऽर्थं प्रदर्शित । प्रयोगतोऽन्वे मन्तव्या अने-
कार्था हि धातवः” ॥ इति वोपदेव । प्रमिद्दार्थं कथयितुं प्रमिद्दार्थं प्रदर्शितः
किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्ट्वा अन्येऽप्यर्था मन्तव्या, हि यस्मात् धातवोऽनेकार्था
भवन्तीत्यर्थः । तेन हिमास्तुत्योः पठितस्यापि शसति कथनार्थत्वेन “न मे
क्रिया शसति किञ्चिदीप्सितम्” इति रघौ कथयतीत्यर्थः । एवं दीप्तौ पठित-
स्यापि तर्कयतेर्वितर्कणार्थत्वेन तर्कयत्यन्यगुणं सुधीरित्यादि ।

१७ । घटष्डम चेष्टे । (घट्—भा० आ०) ष—घटा । ड—घटते पठितुं
शिष्यः । म—घटयति । घटतीति घटो ज्ञेयो नाघटन् घटतामियादिति तु
घटतेः पचादित्वाद्, ततो घट इवाचरतीति क्ली साध्यम् ।

१८ । घुट्ङ्ल् परीवर्त्ते । (घुट्—भा० आ०) परीवर्त्तौ गतवतः
प्रत्यागमनम्, विनिमयो वा । ड—घोटते नदी । ल्—अघुटत् ।

१८ । घुट् शि प्रतिहती । (घुट्—तुदा० प०) शि—घुटति, अघुटीत्

शत्रु शूरः । जुघोट । यस्य व्याघोटते दण्डो नाकृतार्थः कुतश्च न । व्याघ-
टन्ति विपद्वाश्च यक्षन्मृखमुपागता इत्युभयत्र हलायुध ॥२४६॥

घट्टक् चाले घट्ट ङ च चिट प्रेषे चटक् वधे ।

१८ । घट्टक् चाले । (घट्ट—चु० प०) टडयान्त' । चालश्चलनम् ।
क—घट्टयति मेघो वायुना ।

१८ । घट्ट ङ च (घट्ट—भा० आ०) टडयान्तः । ङ—घट्टते । चकारा-
ञ्चाले । उड्डयते न कस्यापि धर्मं धर्मपरायण' । उड्डयति गोष्ठेषु सर्वेषामेव
यो गुणानित्युभयत्र हलायुध ॥१६५॥

२० । चिट प्रेषे । (चिट—भा० प०) चेटति भृत्यं स्वामी ।

२१ । चटक् वधे । (चट—चु० प०) क—चाटयति शत्रुं शूरः ।

चट्च भेदे चेष्ट ङीहे चुट्टक् चुट् चुटि तुच्छने ।

२१ । चट्च भेदे । (चट—भा० प०) चटति । चकारात् चटक् च
(भेदार्थक) ।

२२ । चेष्ट ङीहे । (चेष्ट—भा० आ०) ईहो व्यापारः । ङ—चेष्टते
पठितुं शिष्यः ।

२३ । चुट्टक् तुच्छने । (चुट्ट—चु० प०) (चुट्ट—भा० प०) (चुट्ट—

२४ । चुट तुच्छने । भा० प०) त्रयः पञ्चमस्वरिणः, आद्यष्टइयान्तः,

२४ । चुटि तुच्छने । एकटकार इति रामः । तुच्छनमल्पीभावः ।

(ष्टयक्पाठात् पूर्वोनेदित्) क—चुट्टयति । चोटति नदी श्रीशे । इ—चुट्टयते ।

चुटिक् छेदे चुट छुटक् शिच जट् भट् संहृतौ ।

२४ । चुटिक् छेदे । (चुट्ट—चु० प०) पञ्चमस्वरि । इ, क—चुट्टयति ।

२४ । चुटक् शिच । (चुट—चु० तुदा० प०) (छुट—चु० तुदा० प०)

२५ । छुटक् शिच । क—चोटयति, छोटयति । शि—चुटति, चचु-

टीत् । छुटति, चछुटीत् । चकारात् छेदे ।

२६ । जट् संहृतौ । (जट—भा० प०) (भट्—भा० प०) जटति,

२७ । भट् संहृतौ । भटति केश, परस्पर संलग्नः स्यादित्यर्थः ।

णट् नृत्यहिसयोर्णट्म नृतौ तट् काहतौ तट ।

उच्छ्राये तुट्शि कलहे च्नुट् कड् ऋट्य शिच्छिदि ॥

२८ । णट् नृत्यहिसयो । (णट्—भा० प०) प्रणटति । णोपदेश-
विधौ वर्जनेऽप्यस्य परस्य चेह पाठ' केषाञ्चिदनुरोधत् ।

२८ । णट्म नृतौ । (णट्—भा० प०) म—प्रणटयति । नृताविति
नृत्यतेरौणादिकक्रिप्रत्यये रूपम् । अत्र मिकारानुबन्धेनैवेष्टसिद्धौ पूर्वं नृत्य-
ग्रहणमर्थभेदार्थं, तेन पूर्वं नृत्य साभिनयनर्त्तनम्, इह तु नृतिरभिनयरहित-
नर्त्तनमिति । यथा पूर्वस्य—स्फटिककटकमूर्तिर्नाटयत्येव शैल इति भाषः ।
अस्य तु—नाट्ये न केन नटयिष्यति दीर्घं मायुरिति सुरारिः ।

२९ । तट् काहतौ । (तट्—चु० प०) क—ताटयति । (आहति-
राहनम्) ।

२९ । तट उच्छ्राये । (तट्—भा० प०) उच्छ्राय उच्चोभावः । तटति
पुलिनम् ।

३० । तुट शि कलहे । (तुट्—तुदा० प०) शि—तुटति, अतुटीत्
नोच परस्परं वचसा । तुतोट ।

३१ । ऋट कड छिदि । } (ऋट्—चु० आ०) (ऋट्—दिवा० तुदा०

३१ । ऋट्य शि छिदि । } प०) द्वौ दन्धवर्गप्रथमादौ । क, ड—
व्रीटयते । य—ऋट्यति, व्रीटिष्यति । तुदाद्यन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति
दिवादिपक्षे कुटादित्वं नास्ति । शि—ऋटति, अऋटीत् । शेषस्तु विदोर्णां-
भावेऽपि, यथा—ऋट्यञ्जीमधनुः कठोरनिनद इति महानाटकम् । मयूखनखर-
ऋटतिमिरकुम्भिकुम्भस्यले इत्युद्गतः । क्वचिन्नूनीभावेऽपि, यथा—आह्वणुते
यदि वक्षस्त्रुव्यति वासस्तदा जघने इत्युद्गतः । च्नुटन्ति सर्वसन्देहास्तु व्यन्ति
अन्ययो हृदीति हलायुध' । ३८ ।

नट णट्त्वत् नटक्भ्र शे पटक् च त्विषि पट् गतौ ।

३२ । नट णट्त्वत् । (नट्—भा० प०) णट्त्वदिति नट् नृत्यहिसयोः
नटमनृतौ इति द्विविध इत्यर्थः । प्रनटति । म—प्रनटयति ।

३२ । नटक् भ्रंशे । (नट्—चु० प०) क—नाटयति । भ्रंशोऽधः
पतनम् । स्यन्दनार्थोऽयमिति रामः ।

३३। पटक् च त्विषि । (पट—चु० प०) क—पाटयति । चकारात्
नटक् च । त्विषि दीप्तौ ।

३३। पट गतौ । (पट—भा० प०) पटति ।

पुट् शि श्लेषे पुटक् चूर्णे भासि पिट् संहतौ ध्वनौ ।

३४। पुटशि श्लेषे । (पुट—तुदा० प०) शि—पुटति, अपुटीत्,
पुपोट । श्लेष. सम्बन्धीभावः ।

३४। पुटक् चूर्णे भासि । (पुट—चु० प०) क—पोटयति । भासि दीप्तौ ।

३५। पिट् संहतौ ध्वनौ । (पिट्—भा० प०) पेटति जनः, किञ्चित्
राश्रीकरोति शब्दायते वा ।

पुट्टक् तौच्छे बुट् कि हिंसे भट् भृतौ भट् म भाषणे ।

३६। पुट्टक् तौच्छे । (पुट्ट—चु० प०) पञ्चमस्वरौ टइयान्तः । एक-
टकार इति रामः । पुट्टयति । तौच्छ्यमल्पीभावः ।

३७। बुट् कि हिंसे । (बुट्—चु० भा० प०) कि—बोटयति, बोटति ।

३८। भट् भृतौ । (भट्—भा० प०) भृतिरिह पोषणम्, कर्मनूत्य-
मिति गोविन्दभट्टः । भटति भृत्यं स्वामी ।

३८। भट् म भाषणे । (भट्—भा० प०) म—भटयति । भाषणं कथनम् ।

स्नेट् स्नेट् मेट् उन्मादे मुटि मर्हे कि सुट् चुदि ।

३९। स्नेट् उन्मादे । (स्नेट्—भा० प०) (स्नेट्—भा० प०) (मेट्—

४०। स्नेट् उन्मादे । } भा० प०) हावाद्यौ क्रमादन्त.स्थलतीयरक-

४१। मेट् उन्मादे । युक्तौ । ऋ—अमिस्नेट्, अमिस्नेट्, अमि-

मेट् । स्नेटति लोक उन्माद्यतीत्यर्थः ।

४२। मुटि मर्हे । (मुट्—भा० प०) पञ्चमस्वरौ । इ—मुट्टयति ।
मर्हेत् मर्हनम् ।

४२। कि सुट् चुदि । (सुट्—चु० भा० प०) चुदि चूर्णीकरणे । कि—
मोटयति । तण्डुलं शिला । यस्तु दुर्गञ्च मोटतोति वृत्तायुधः । १०४।

मुट्शि त्वाच्चेपे च यौट् सम्बन्धे रौट् नादरे ।

४३ । मुट्शि त्वाच्चेपे च । (मुट्—तुदा० प०) पवर्गशेषादिः । शि—
मुटति, अमुटीत्, मुमोट । (आच्चेपस्त्रिरस्कारः) चकारात् क्षुटि च । मुटति
द्विषतां दर्पं य इति हलायुधः । १०४ ।

४३ । यौट् सम्बन्धे । (यौट्—भा० प०) चतुर्हंशस्वरौ । ऋ—अयु-
यौटत् । यौटति काष्ठं तच्चा । (सम्बन्ध' सयोजनम्, यौटति संयुक्तं करोती-
त्यर्थः) ।

४४ । रौट् नादरे । (रौट्—भा० प०) चतुर्हंशस्वरौ । ऋ—अर-
रौटत् । नादरोऽनादर' । रौटति खलं लोकः ।

रेट्ज् याचे रट्च वाचि रुटि स्त्रिये रुटक् रुषि ।

युतौ रुट् लुट् लुड् दीप्तिप्रतिहृत्योर्लुटि ङुतौ ।

४५ । रेट्ज् याचे । (रेट्—भा० उ०) ऋ—अरिरेटत् । ज्—रेटति
रेटते । याचो याचनम् ।

४६ । रट्च वाचि । (रट्—भा० प०) रटति । चकारात् रेट्ज् च ।

४७ । रुटि स्त्रिये । (रुण्ट्—भा० प०) इ—रुण्ट्यते धनं चौरिण ।

४७ । रुटक् रुषिद्यती । (रुट्—बु० प०) क—रोटयति ।

४७ । रुट्लुड् दीप्तिप्रतिहृत्यो' । } (रुट्—भा० आ०) (लुट्—भा०

४८ । लुट्लुड् दीप्तिप्रतिहृत्यो' । } आ०) ल्—अरुटत्, अलुटत् ।

ङ्—रोटते, लोटते । प्रतिहृति, शोकादिना पतनम्, पुनर्हननं वा ।

४८ । लुटि ङुतौ । (लुण्ट्—भा० प०) पञ्चमस्वरौ । इ—लुण्ट्यते ।
ङ्गुतिर्द्यौर्धम् ।

लुट्क् भासे लुट् लुट्य लुट् विलोटविलोडयोः ।

४८ । लुट्क् भासे । (लुट्—बु० प०) क—लोटयति । भासो दीप्तिः ।

४८ । लुट् लुट्य विलोटविलोडयो' । } (लुट्—दिवा० प०) (लुट्—

४८ । लुट् विलोटविलोडयोः । } भा० प०) ल्—अलुटत् ।

ऋ—अलुलोटत्, अलुलोटत् । (भाज भास भासित्युडो वा ऋस्व) थ—लुव्यति ।
लोटति । विलोटः सम्यङ्गीभावः । तत्र—लुव्यन् सशोको भुवि रोरुदावा-
निति भट्टिः । १३।१२। विलोडने—लुव्यत्यट्टालकान् दुर्गान् कवाटानि च लोट-
तीति हलायुधः । १०७।

लुगटक्यवज्ञाचौर्यं लट् बाल्योक्त्योङ् लोष्टसंहतौ ।

४६ । लुगटकि अवज्ञाचौर्यं । (लुगट—चु० भ्वा० प०) दन्त्यनप्रकृतिः
टयोगान्मूर्धन्यः । तेन भ्वादिपक्षे यगादौ नलोपे लुव्यते इत्यादि । कि—
लुगटयति, लुगटति । (हावर्थौ) ।

५० । लट् बाल्योक्त्योः । (लट्—भ्वा० प०) बालोऽन्नस्तस्य भावो बाल्यं
व्यामोह इति यावत् । लटति लोकः, शिशुः स्यात्, किञ्चिद्वदति वेत्यर्थः ।

५१ । ङ लोष्ट संहतौ । (लोष्ट—भ्वा० आ०) ङ—लोष्टते धान्यं लोकः
(राशीकरोतीत्यर्थः) ।

लोड्रन्मादे वेष्ट ङ वट वेष्टे वटि कि वण्टने ।

५२ । लोट् ऋ उन्मादे । (लोट्—भ्वा० प०) ऋ—अलुलोटत् । लोटति
लोक उन्माद्यतीत्यर्थः ।

५३ । वेष्टङ् वेष्टे । } (वेष्ट—भ्वा० आ०) (वट्—भ्वा० प०) ङ—
५४ । वट वेष्टे । } वेष्टते । वटति वृचं लता ।

५४ । वटि कि वण्टने । (वण्ट—चु० भ्वा० प०) वण्टनं विभागः ।
इ—वण्टयते । कि—वण्टयति, वण्टति । वण्टन्ति हाटकं यस्मात् प्राप्य
विप्राः परस्परमिति हलायुधः । ७८ । अयं चुरादौ कौञ्चिन्न पठ्यते इति
दुर्गसिंहादयः ।

वट्मोक्तौ वुटि क क्षित्यां विटाक्रोशे स्वने ऋशौट् ।

गर्वे शटङ्क श्लाघे शट् सादे शौर्णौ गतौ रुजि ॥

५४ । वट् मोक्तौ । (वट्—भ्वा० प०) म—वटयति ।

५५। वुष्टिक् चित्त्वाम् । (वुष्ट—बु० प०) पञ्चमस्वरौ । इ, क—
वुष्टयति । चित्तिहिंसा ।

५६। विटाक्रोशे स्नने । (विट—भा० प०) वेटति । आक्रोशः
केशिन्न मन्यते । स्ननः शब्दः ।

५७। ऋ शौट् गर्बे । (शौट—भा० प०) चतुर्दशस्वरौ । ऋ—अशु-
शौटत् । शौटति वीरः ।

५८। शट् ड्क श्लाघे । (शट्—बु० आ०) ड्, क—शटयति ।

५८। शट् सादे शीर्षौ गतौ रुजि । (शट्—भा० प०) सादोऽवसादः,
शीर्षोर्विभेदः । शटति लोकः, अवसीदति विग्रुणाति गच्छति रुजति वेत्यर्थः ।

शिट् पिटानादरे षुष्टक् तौच्छे च षट् अंशके ।

५९। शिट् नादरे । } (शिट्—भा० प०) (पिट्—भा० प०) द्वौ

६०। पिट् नादरे । } क्रमात्तास्यमूर्धन्यादी । शेटति, पेटति खलं
लोकः । (यः शौटति सभामध्ये तं शेटति निरीक्ष्य य इत्युभयत्र इला-
युषः । २७० ।

६१। षुष्टक् तौच्छे च । (षुष्ट्—बु० प०) पञ्चमस्वरौ, टद्वयान्तः ।
क—सुष्टयति । दन्त्यादिरयमिति भीमः । तौच्छेऽमत्स्यीभाषः । चकाराद-
नादरे च ।

६२। षट् अंशके । (षट्—भा० प०) अंशकेऽवयवे । सटति पटः
अवयवी स्यादित्यर्थः ।

षट्क् निकेतने हिंसे बले दाने स्फुटक् भिदि ।

६३। षट्क् निकेतने हिंसे बले दाने । (षट्—बु० प०) मूर्धन्यादिष्ट-
द्वयान्तः । क—सष्टयति लोकः, निवसति वृन्ति बली स्यात् ददाति वेत्यर्थः ।

६४। स्फुटक् भिदि । (स्फुट्—बु० प०) दन्त्यादिरयम् । एतदाद्या
अष्ट ओष्ठवर्गद्वितीययुक्ताः । भिदि भेदने । क—स्फोटयति कण्ठकः पदम् ।

स्फुटिर्विशरणे स्फुट्शि विकासे स्फुट् ड्च स्फुटिक् ।

नर्भण्णाडः स्फुटक् हिंसे स्फिटक् हत्याञ्च स्फुटक् ॥

चानादरे स्मिट् कच स्मिट् कच स्नेहे स्फटि स्फट ।

शीर्षो हट् त्विषि हेट् बाधे टान्ता इत्येकसप्ततिः ॥

६४ । स्फुटिर्विशरणे । (स्फुट—भा० प०) इर्—अस्फुटत् अस्फो-
टीत् । विशरणं भेदनम् । स्फोटति गात्रं वाणं । विसरण इति दन्त्यमध्य-
पाठे विकसने इत्यर्थः । स्फोटति मल्लीकलिका ।

६४ । स्फुट शि विकासि । (स्फुट—तुदा० प०) विकास इति कस ज
गताविति दन्त्यान्तस्य घञि रूपम्, विपूर्वत्वेनार्थान्तरवाचितया विकसन
इत्यर्थः । शि—स्फुटति केतकीकोरकः । अस्फुटीत् पुस्फोट ।

६४ । स्फुटङ् च । (स्फुट—भा० आ०) चकारादिकसने । ङ—
स्फोटन्ते नवकुङ्गलानि कुटजप्रायेषु वृक्षेषु चेति हलायुधः । ११ ।

६४ । स्फुटिक् नर्मणि । (स्फुट—चु० प०) पञ्चमस्वरी । नर्म इह
परीहासः । इ, क—स्फुटयति सखायं लोकः । अयं कौशिक मन्वते ।

६४ । आङ् स्फुटक् हिंसे । (आङ्पूर्वक—स्फुट्—चु० प०) आङ्
उपसर्गः । क—आस्फोटयति ।

६५ । स्फिटक् इत्याञ्च । (स्फिट—चु० प०) क—स्फोटयति । इतिः
कौशिक मन्वते । चकारादिंसे च ।

६६ । स्फुट् चानादरे । (स्फुट्—चु० प०) पञ्चमस्वरी, टइयान्तः ।
क—स्फुटयति । चकारात् स्फिटक् च ।

६७ । स्मिट् कच । (स्मिट्—चु० प०) ओष्ठवर्गशेषयुक्तः । क—स्फोटयति ।
चकारात् चानादरे ।

६८ । स्मिट् क च स्नेहे । (स्मिट्—चु० प०) दन्त्यवर्गशेषयुक्तः । क—
स्फोटयति । चकारात् स्मिट् क च ।

६९ । स्फटि शीर्षो । } (स्फुट—भा० प०) (स्फुट—भा० प०) हा-

६९ । स्फट शीर्षो । } वाद्यस्वरिणाओष्ठवर्गद्वितीययुक्तौ । पञ्चमस्वरि-

णाविति भ्रमो हेयः । तथात्वे सजातीयतया स्फुटक् भिदीत्यादीनां सन्निधा-
वेवापठिष्यत् । एवं संख्यापि न सङ्गच्छते, स्फुटिर्विशरणे इत्यननैवेष्टसिद्धौ
शेषधातोश्च वैयर्थ्यं स्यात् । अतएव रमानाद्योऽपि स्फुटिर्विशरणे इत्यत्र उकार-
भ्रूयः स्फट इति केचित् पठन्ति । पचादित्वादिनि स्फटा फणा इति श्रुभूति-

रित्यन्तमाह । शीर्षिर्भेदनम् । इ—स्फण्टते । स्फटति गात्रं वाणः । पस्फाट, स्फटिकम् ।

७० । हट त्विषि । (हट—भा० प०) हटति । त्विषि दीप्ती । (हट-
तीति हाटक स्वर्णम्) ।

७१ । हेट बाधे । (हेट—भा० प०) हेटति । बाधो विहतिः ।

ठान्ता द्वत्येकसप्ततिः ।

(ठान्ताधातव एकसप्ततिसंख्यकाः) ।

—

ठान्तवर्गः ।

अठिङ् गतेऽथोठोपघाते डेठ बाधने ।

१ । अठिङ् गते । } (अण्ट—भा० आ०) (अठ—भा० प०) इ—

१ । अठ गते । } अण्टते । ड—अण्टते । अठति ।

२ । अथोठोपघाते । (उठ—भा० प०) ङस्त्रादिः । अठति खलः
साधुम् । (उपघातः पीडनम्) ।

३ । डेठ बाधने । (एठ—भा० आ०) बाधनं विहतिः । (प्रतिबन्धी-
करणमित्यर्थः) ड—एठते मत्सरं लोकः ।

कुठि खाटनवैकल्यालस्ये कठ् तङ्कने कठि ।

कि आध्याने कठि ड् च गुठिक् वेष्टे पिठ क्लिग्नि ॥

बध्ने पठ् वाचि बठ् स्थौल्ये मठ् वासमर्हयोर्मठि ।

ड् त्वाध्याने मुठि ड् तु पलाये रठ भाषणे ॥

४ । कुठि खोटनवैकल्यालस्ये । (कुण्ट—भा० प०) पञ्चमस्त्री ।

इ—कुण्टते । वैकल्यं विकलीभावः । आलस्यं मन्दीभावः । कुण्टति
खलः शीकार्त्तो वृद्धो वा ।

३। कठ तङ्गने । (कठ—भा० प०) तङ्गनं दुःखेन क्षीयनम् । कठति दीनः ।

५। कठि कि आध्याने । (कण्ठ—चु० भा० प०) इ—कण्ठगते (इद-
सुझाहरणं भ्रादिपक्षे बोध्यम् ।) कि—कण्ठयति, कण्ठति । आध्यानं “अमृम
श्रीत्क्षे” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

५। कठि ऊ च । (कण्ठ—भा० आ०) इ—कण्ठगते । ऊ—कण्ठते ।
चकारादाध्याने । रेवारोधसि चेतस्वीतस्वतस्वे चेतः समुत्कण्ठते इति । (नीत्-
कण्ठते परद्रव्ये नीत्कण्ठति परस्त्रियम् । यस्वोत्कण्ठयति श्लाघ्यं धर्मं एव
मनःसदेत्युभयत्र हलायुधः । ८८।

६। गुठिक् वेष्टे । (गुण्ठ—चु० प०) ङस्वी । इ, क—गुण्ठयति ।
अञ्जुगुण्ठत् । (अवगुण्ठनम्) ।

७। पिठ क्लिशि बधे । (पिठ—भा० प०) षोष्ठ्यवर्गाद्यादिः । पेटति ।
पिपेटतुः । क्लिशि दुःखानुभवे ।

८। पठ वाचि । (पठ—भा० प०) पठति श्लोकं धीरः ।

८। बठ स्त्रीब्धे । (बठ—भा० प०) स्त्रीष्मिद् सामर्थ्यम् । बठति
बौरो योङ्गं समर्थः स्वादित्यर्थः ।

१०। मठ् वासमह्योः । (मठ—भा० प०) मठति । वासो निवासः ।
अह्यः कैश्चिन्न मन्यते ।

१०। मठि ऊ तु आध्याने । (मण्ठ—भा० आ०) इ—मण्ठयते । ऊ—
मण्ठते आध्यानं “अमृम श्रीत्क्षे” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

११। मुठि ऊ तु पलाये । (मण्ठ—भा० आ०) पवर्गशेषादिः, पञ्चम-
स्वरौ । इ—मुण्ठयते । ऊ—मुण्ठते चौरः ।

१२। रठ भाषणे । (रठ—भा० प०) रठति । भाषणं कथनम् ।

रठोपघाते रुठलृङ् प्रतीघातेऽथ रुठ् लुठि ।

गत्यालस्यस्ते वखोटे लृ लुठङ् लुठ रादिवत् ॥

१३। रुठोपघाते । (रुठ—भा० प०) रीठति श्लोकं शोकः ।

१३। रुठ लृङ् प्रतीघाते । (रुठ—भा० आ०) ऊ—अरुठत् । ऊ—
रीठते । प्रतीघातः शोकादिना पतनं, पुनर्जननं वा ॥

११ । अथ रुठि गत्यालस्यस्तेयस्रोटे । } (वण्ड—भा० प०) (लुण्ड—

१४ । लुठि गत्यालस्यस्तेयस्रोटे । } भा० प०) ऋ पञ्चमस्वरिणौ ।

इ—वण्डरते, लुण्डरते । (यो लुण्डति गिरिं कश्चिदिति उक्तायुधः । ४६ ।
मन्वणार्थं गिरिशिखरं गच्छतीत्यर्थः) ।

१४ । लु लुठ ड रादिवत् । } (लुठ—भा० आ०) (लुठ—भा० प०)

१४ । लुठ रादिवत् । } लु—अलुउत् । ड—लोठते । लोठति ।

रादिवत्—(एतौ लुठभाजू) रादी विधादौः उत्तरे एतल्ल गच्छन्तौ यो धातू (रुठ
लुड् प्रतीघाते, रुठोपघाते इत्युभयोः) क्रमात्तयोरथे वर्त्तते । तथा च
लुठुड् प्रतीघाते, लुठोपघाते इत्यर्थः । (क्वचित् कार्थ्यं न लोठते इति इत्या-
युधः । ४६ । न प्रतिहतो भवतीत्यर्थः) ।

लुठ् शि लोटे लुठक् चौर्व्ये वठि डडैकचरे वठ ।

स्थौल्ये शठ कड श्लाघे शठ् वधक्लेशकैतवे ।

१४ । लुठ शि लोटे । (लुठ—तुदा० प०) शि—लुठति, अलुठीत् ।
लुलोठ । लोटः सम्बन्धीभावः । “हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्नानमण्डले”
इत्यमरुशतकम् ।

१४ । लुठक् चौर्व्ये । (लुठ—तु० प०) क—लोठयति ।

१५ । वठिड् एकचरे । (वण्ड—भा० आ०) एकचर एककर्तृकचर-
णम् । इ—वण्डरते । ड—वण्डते चौरश्चोरयितुमेकश्चरतीत्यर्थः ।

१५ । वठ स्थौल्ये । (वठ—भा० प०) स्थौल्यमिह सामर्थ्यम् । वठति
दाता, दातुं समर्थः स्यादित्यर्थः ।

१६ । शठ कड श्लाघे । (शठ—तु० आ०) क, ड—शाठयते ।

१६ । शठ वधक्लेशकैतवे । (शठ—भा० प०) क्लेशो दुःखानुभवः ।
कैतवमिह वञ्चनम् । शठति खलः साधुं, वञ्चयते इत्यर्थः ।

शठकालस्ये श्वठ् श्वठिक् च गत्यसंस्कृतसंस्कृते ।

१६ । शठकालस्ये । (शठ—तु० प०) क—शाठयति वृद्धः, क्रियासु
मन्दः स्यादित्यर्थः ।

१७। श्ठक् गत्यसंस्कृतसंस्कृते । } (श्ठ—पु० प०) (श्ठ—पु०

१७। श्ठिक् च गत्यसंस्कृतसंस्कृते । } प०) द्वौ वकारयुक्तौ । पुनः

पाठात् पूर्वो नेदनुबन्धः । त्रयोऽर्थाः । क—श्ठाठयति । इ, क—श्शठयति जनः,
गच्छति, किमपि न संस्करोति, संस्करोति वेत्यर्थः । संस्कारगत्योरिति केचित् ।
चकारात् श्ठक् च । (एतदर्थं त्रितयवानित्यर्थः) ।

शुठि शुठ् खोटने शुठ् कालस्ये शुठिक् शोषणे ।

१८। शुठि खोटने । } (शुठ—भा० प०) (शुठ—भा० प०) द्वौ

१८। शुठ खोटने । } पञ्चमस्वरिणौ । खोटनमिह गतिव्याघातः ।

इ—शुठयति । शोठति पयः ई तुना ।

१८। शुठ्कास्त्रे । (शुठ—पु० प०) क—शोठयति इहः क्रियासु,
मन्द. स्यादित्यर्थः ।

१८। शुठि कि शोषणे । (शुठ—पु० भा० प०) तास्त्राद्यादिः पञ्चम-
स्वरौ । शोषणमिह चुरादिपञ्चे शुष्कीकरणम्, भादिपञ्चे शुष्कीभावः । कि—
शुठयति काष्ठमातपः, शुठति पत्रमातपात् । न च भीवादिकस्यैव प्रेरणञौ
शुष्कीकरणवाचित्वात् चुरादावस्त्र पाठो व्यर्थः स्यादिति वाच्यं, चुरादित्वे
परस्मैपदं, प्रेरण अन्तत्वे उभयपदमिति भेदात् ।

सठ खठ्क् श्ठार्थे इठ् कौलबन्धे बलात्कृतौ ।

भ्रुतौ इठश् खचे इठ् बाधे ठाविंशतिस्त्रिभिः ।

१९। सठ क श्ठार्थे । } (सठ—पु० प०) (सठ—पु० प०) द्वौ

२०। सठ क श्ठार्थे । } क्रमाद्गत्यादी, शेषो वकारयुक्तः । क—साठ-

यति, साठयति । श्ठार्थे गत्यसंस्कृतसंस्कृतेषु ।

२१। इठ कौलबन्धे बलात्कृतौ भ्रुतौ । (इठ—भा० प०) कौले बन्धः
कौलबन्धः । इठति छागं लोकः, कौले बध्नातीत्यर्थः । कातन्नादौ बलात्-
कारमात्रे, इठति परचक्रं बन्धौ ।

२२। इठ श खचे । (इठ—तुदा० प०) श—इठन्ती इठती । खची
भ्रूतिपूत्योक्तपत्तिः ।

२२ । हेठृड् बाधे । (हेठ—भा० आ०) ऋ—अजीहितृत् अजिहेठत् ।
ड—हेठते मत्सरं साधुः । बाधो विहतिः ।

ठाविशतिस्त्रिभिः ।

(ठाः ठान्ता धातवस्त्रिभिः सह विंशतिस्त्रयोविंशतिसंख्यका इत्यर्थः) ।
अत्र संख्यायामेको नास्तीति चिन्त्यम् ।

—०—

डान्तवर्गः ।

अदृड् अडाभियोगेऽड्रन् व्यापेऽडुद्यम ईड् लड् ।
स्तुतावीडक् चौलडिक्यत्क्षेपे कड् शादने कडि ।
अड् च दर्पे कडिक् भेदे रक्षणे लृक्षिडा डजि ।
क्षेहे मोक्षे क्रौडृ खेले कुड्शि बाल्येऽदने कुडिड् ।
दाहेऽथ कुडि वैकल्ये कुडिक् रक्षेऽथ कूड् शि तु ।
घान्ये भक्षे कड्ड कदृड् कार्कश्ये खोडृ खोटने ।

१ । अदृड् अभियोगे । } (अदृड्—भा० प०) (अड्—भा० प०)

२ । अड् अभियोगे । } द्वी क्रमात् दन्वमूर्धन्ववर्मद्वितीयोपधी ।

अडिडिषति । अडिडिषति । क्तिपि अदृ, अड् । अभियोगः समाधानम् ।

अडति पत्रं विद्वान् । अभिसमन्तात् योगोऽभियोग इति गोविन्दभट्टः ।

३ । अड्रन् व्यापे । (अड—स्त्रा० प०) २—वैदिकः । न—अड्भोति ।

३ । अड् उद्यमे । (अड—भा० प०) अडति लोकः सुखाय ।

४ । ईड् लड् स्तुती । (ईड्—अदा० आ०) दीर्घादिः । ल, ड—ईडे ।

४ । ईड क च । (ईड्—बु० प०) क—ईडयति । चकारात् स्तुती ।

ईडे त्रिपिष्टपस्थाने यदगुणांशारूपत्रजः । स्वयं पुलकितो हर्षाद्दिडौजा ईड्-
प्रत्यपीत्युभयत्र हन्तायुधः । १५८ ।

५ । ओलडि क्यत्क्षेपे । (ओलण्ड—बु० भा० प०) अन्तःस्यद्वितीय-
प्रथमः । इ—ओलण्डयति । कि—ओलण्डयति ओलण्डति तण्डुलान् लोकः ।
हर्षरमोखण्डयतीति दर्शनात् ।

६ । कड् श षदने । (कड—तुदा० प०) श—कडन्ती कडती । प्राञ्चस्तु
वेदेषूच्चारणभेदार्थं भ्वादावप्येत पठन्ति । तथाच—“कड मद् इति धातुः
पठ्यते भृतुदाद्योः, कडति कडति रूपं तुल्यमेव द्वयोः स्यात् । तदुभय-
गणपाठे किं फलं नेति वाच्यं, स्वरकृत इह भेदः शप्शयोरस्ति
यस्मात्” ॥ इति । स्वरकृत इति उदात्तानुदात्तस्वरितविरिन्धसंज्ञकचतुर्विधस्वर-
कृत इत्यर्थः ।

६ । कडि जड्च दर्पे । (कण्ड—भा० उ०) दर्पं इह हर्षः ।
इ—कण्डप्रते । ज—कण्डति कण्डते । ड—कण्डते जनः, हृष्टः स्यादि-
त्यर्थः । अयमात्मनेपदीत्यन्धे, कदाचित् परस्मैपदार्थो जकारः । अनेकार्थ-
त्वात् तुषापनयनेऽपि । कण्डते तण्डुलान् लोकः । चकारात् कडश्च
(हर्षार्थः) ।

६ । कडिक् भेदे रक्षणे । (कण्ड—चु० प०) इ, क—कण्डयति ।

७ । ल् च्चिडा डञि स्त्री हे मोक्षे । (च्चिड—भा० आ०) वकारयुक्तः ।
लृ—श्चिडत् । आ—श्चिडितं च्चिडं तेन, प्रश्चिडितः प्रश्चिष्टः सः । ड—
च्चेडते । ञि—च्चिष्टोऽस्ति । स्त्री ह. स्निग्धीभावः । मोक्षे—च्चेडते तिल-
न्तैः, लं, मुञ्चतीत्यर्थः ।

८ । क्रीडृ खेले । (क्रीड—भा० प०) ऋ—अचिक्रीडत् । क्रीडति
बालः शिशुभिः ।

९ । कुडशि बाल्येऽदने । (कुड—तुदा० प०) एतदाद्याञ्चत्वारः पञ्चम-
स्वरिण । बाल्यमिह शिशुश्यापाम् । शि—कुडति, अकुडोत् सिकताभिः
शिशुः ।

९ । कुडिड् दाहे । (कुण्ड—भा० आ०) इ—कुण्डप्रते । ड—कुण्डते ।

९ । अथ कुडि वैकल्ये । (कुण्ड—भा० प०) इ—कुण्डप्रते । कुण्डति
जनं देवं, विकलं करोतीत्यर्थः ।

९ । कुडिक् रक्षे । (कुण्ड—चु० प०) इ, क—कुण्डयति ।

१० । ध्रु कूड्शितु घान्धे भक्षे । (कूड—तुदा० प०) षष्ठस्वरी ।
फल्गाभावेऽप्यस्य कुटादी पाठः प्राचामजुरोधात् । प्राञ्चोऽपि डान्तप्रस्ता-
वादिम कुटादी पठितवन्तः । शि—कूडन्ती कूडतो । घान्धे घनीभावः । कूडति
दुग्धं वज्रयोगात् । कूडत्यन्नं लोकः ।

११ । कड्ड कार्कश्ये । } (कड्ड—भा० प०) (कड्ड—भा० प०)

१२ । कड्ड कार्कश्ये । } द्वौ क्रमाद्वर्गतवर्गद्वितीयोपधौ । क्षिपि कड्,

कड् । कड्डति पद्मनाल कार्कश्ये स्यादित्यर्थः ।

१३ । खोड् खोटने । (खोड—भा० प०) ऋ—अनुखोडत् । खोडति खञ्जः । (खोटनं गतिवैकल्यम्) ।

खुडिङ् खुञ्जे खुड खुडि खुडक् भेदे खुडिङ् मथि ।

१४ । खुडिङ् खञ्जे । (खुण्ड—भा० आ०) पञ्चमस्वरौ । खञ्जः खोट-
नम् । इ—खुण्ड्यते । ड—खुण्डते—खोडः । (खञ्जः) ।

१४ । खुडक् भेदे । } (खुड—चु० प०) (खुण्ड—चु० प०) (खुड—

१४ । खुडिक् भेदे । } चु० प०) द्वावाद्यौ पञ्चमस्वरिणौ । क—खोड-

१५ । खुडक् भेदे । } यति । इ, क—खुण्डयति । क—खाडयति ।

द्वितीय आद्यस्वरौति कातन्वाद्याः । स्वमते तु द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्वोऽपी-
दनुबन्धः स्यात् । पञ्चमस्वरित्वे तु सजातीयस्य पुनः पाठादाद्यो नदनुबन्धः ।
खण्डयतोत्यादिप्रयोगस्तु खुडिङ्मथि इत्यस्मात् घञि खण्डं करोतीति जौ
साध्यः ।

१५ । खुडिङ् मथि । (खण्ड—भा० आ०) मथि मथने । मथन-
ञ्चेह भञ्जनम् । इ—खण्ड्यते । ड—खण्डते दण्डेन भाण्डं शिशुः । (मानं
खण्डयति स्त्रीणां खण्डते द्विषतां शिर इति हलायुधः । २६३) ।

गडि गण्डे गड्म सेके गुडिक् वैष्टेऽथ गुड्शिच ।

रक्षे शिघुड् च व्याघाते चुडि तीच्छेऽथ चुडिक् छिदि ।

१६ । गडि गण्डे । (गण्ड—भा० प०) इ—गण्ड्यते । गण्डे—कपोल-
विषयक्रियायाम् । तथाच यत्र द्रव्यनिर्द्देशस्तत्र तच्चिष्ठक्रियाविशेष उप-
लक्ष्यते इति मैत्रेयवोपदेवौ । इमानायस्तु कड्ड कार्कश्ये इत्यस्मात् कार्कश्ये
इत्यस्यानुवृत्त्या कपोलकर्तृकार्कश्येऽयमिति व्याख्याय गण्डति कपोलः
पांशुना इत्युदाहृतवान् । केचित्तु गण्ड इति शब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमेवायं धातु-
मन्तव्यो नत्वस्यान्यत्र प्रयोग इत्याहुः ।

१६ । गड्म सेके । (गड्—भा० प०) म—गडयति । सेकः क्षरणम् ।

गडति घटात् पानीयम् । उलयोरैकत्वात्तस्यैव प्रायः प्रयोज इति रमानाथः ।
तन्मते कान्तपद्येऽपि सानुबन्धः । स्वमते तु कान्तोऽपि वक्ष्यमाणः, स त्वनुबन्ध-
शून्य इति विरोधः ।

१७। गुडिक् वेष्टे । (गुण्ड—चु० प०) एतदाद्याः पञ्चमस्वरिणः
सप्त । इ, क—गुण्डयति । अनेकार्थत्वाच्चूर्णीकरणेऽपि । गुण्डयति द्विङ्कुर्त्
श्लोकः ।

१७। अथ गुड शि च रन्धे । (गुड—तुदा० प०) शि—गुडति, अगु-
डीत्, जुगोड । चकारात् गुडिक् च (रन्धार्थकः) ।

१८। शि घुड् च व्याघाते । (घुड—तुदा० प०) शि—घुडति, अघुडीत्,
जुघोड । चकारात् गुडशिच । (व्याघातार्थकः) ।

१९। चुडि तीष्ण्ये । (चुण्ड—भा० प०) इ—चुण्डयते । तीष्ण्य-
मन्वीभावः ।

१९। चुडिक् छिदि । (चुण्ड—चु० प०) इ, क—चुण्डयति ।

चुड् चुदुड् कृतौ हावे चडिक् रोषे चडि ड्डपि ।

२०। चुड् कृतौ हावे । } (चुड्—भा० प०) (चुदुड्—भा० प०)

२१। चुदुड् कृतौ हावे । } द्वौ क्रमाद्वर्गंतवर्गं द्वितीयोपधौ । क्षिपि

चुड्, चुदु । कातन्मादौ हावकरणमित्येकोऽर्थः । अमी हावाः क्रियाः शृङ्गार-
भावजा इत्यमरः । “भाव एवात्यसंलक्ष्यविकारो हाव इत्यते” इति साहित्य-
दर्पणः । चुडति कान्ताथवा कान्तः ।

२२। चडिक् रोषे । (चण्ड—चु० प०) इ, क—चण्डयति ।

२२। चडिड् अपि । (चण्ड—भा० पा०) इ—चण्डयते । ड—चण्डते ।
अपिशब्दात् रोषे ।

जुड्श्च गतौ जुड्श्चि बन्धे जुडक् नोदे तडक् त्विषि ।

२३। जुड्श्च गतौ । (जुड—तुदा० प०) श्—जुडति । जोडिता ।

२३। जुड्श्चि बन्धे । (जुड—तुदा० कृटादिः, प०) शि—जुडति,
अजुडीत् जुजोड । “तानुष्कृततापदान् शृङ्गलेन जुडत्वसौ” इति हला-
युधः । ११३ ।

२३। जुडक् नोदे । (जुड—चु० प०) क—जोडयति । नोदः प्रेरणम् ।

२४ । तडक् त्विधि । (तड—दु० प०) क—ताडयति । त्विधि दीप्तौ ।

तडिङ्कृष्याइतौ तोड् नादरे तुड् तूड् च ।

२४ । तडिङ् अप्याइतौ । (तण्ड—भा० घा०) इ—तण्डयते । ड—
तण्डते । अपिशब्दात् तडक् च (आइत्यर्थकः) ।

२५ । तोड् नादरे । (तोड—भा० प०) ऋ—अतुतोडत् । नादरो-
ऽनादरः ।

२६ । तुड् च । } (तुड्—भा० प०) (तूड्—भा० प०) आद्यः

२७ । तूड् च । } पञ्चमस्वरौ । उदयान्तः । तुड्ङिति । फलाभावात्
ऋदनुबन्धः । शेषः षष्ठस्वरौ । ऋ—अतुतूडत् । चकारान्नादरे ।

तुड् तुडिङ् बधे तुड्श्चि भेदे युड्श्चि संवृतौ ।

२८ । तुड् बधे । } (तुड्—भा० प०) (तुण्ड्—भा० घा०) द्वौ

२८ । तुडिङ् बधे । } पञ्चमस्वरिणौ । पूर्वस्य ऋदनुबन्धसाफल्यार्थ-
मिकारः परस्मैव, तद्व्यवधानात् उकारोऽपि तथा । ऋ—अतुतोडत् । इ—
तुण्डयते । ड—तुण्डते । बधः पूर्वधातुपक्षे द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः ।
तोडति मज्ञो मज्ञाङ् भनक्तौत्यर्थः । शेषधातुपक्षे बधौ निपीडनमिति रमा-
नाथः । तुण्डते पाठ्यं पिकः ।

२८ । तुड्श्चि भेदे । (तुड—तुदा० प०) शि—तुडति, अतुडौत्, तुतोड ।
उपहनने इति कश्चित् ।

२९ । युड्श्चि संवृतौ । (युड—तुदा० प०) शि—युडति, अयुडौत्,
तुयोड ।

दुड् दुड्श्चि मज्जने द्राड् भ्राड्ङ् शीर्षी शि नुड् बधे ।

३० । दुड् मज्जने । } (दुड्—भा० प०) (दुड्—तुदा० प०) द्वौ

३० । दुड् शि मज्जने । } रेफयुक्तौ । मज्जनं जलान्तःप्रवेशः । द्रोडति
प्रसरो जसे । द्रुद्रोडिषति । दुद्रुडिषति । शि—द्रुडति, अद्रुडौत्, दुद्रोड ।
एतौ कश्चिन्न मन्थते । क्रमदीप्सरस्तु कुटादिभेव मन्थते । (पृथक् पाठात्
पूर्वो न श्यनुबन्धः) ।

३१ । द्राडृङ् शीर्षी । } द्राड—भा० आ०) (ध्राड—भा० आ०)

३२ । ध्राडृङ् शीर्षी । } द्वौ रेफयुक्तौ । ऋ—अदद्राडत्, अदधाडत् ।

ड—द्राडते । ध्राडते । शीर्षिर्विभेदः ।

३३ । शि नुड् बधे । (नुड—तुदा० प०) शि—नुडति, अनुडोत्, नुनोड ।

नडक् भ्रंशे पडिङ् गत्यां पड् पिडिक् संहतौ पिडिङ् ।

तत्र पीडृक् वाधगाहे पुडि मर्हे पृडश् सुदि ।

३४ । नडक् भ्रंशे । (नड—तु० प०) क—नाडयति । भ्रंशोऽधः-
पतनम् ।

३४ । पडिङ् गत्याम् । (पण्ड—भा० आ०) इ—पण्डयति । ड—पण्डते ।

३५ । पडिक् संहतौ । } (पण्ड—तु० प०) (पिण्ड—तु० प०) इ,

३६ । पिडिक् संहतौ । } क—पण्डयति, पिण्डयति । संहतिः राशी-

करणम् ।

३६ । पिडिङ् तत्र । (पिण्ड—भा० आ०) इ—पिण्डयति । ड—पिण्डते ।

तत्र—संहतौ ।

३७ । पीडृक् वाधगाहे । (पीड—तु० प०) बाधो विहतिः, गाहो विलो-
डनम् । ऋ—अपीडित्, अपिपीडत् । (भ्राज भ्रासति वा ऋसः) क—
पीडयति शत्रुं लोकः । पीडयति स्तनं कामी ।

३८ । पुडि मर्हे । (पुण्ड—भा० प०) पञ्चमस्वरौ । इ—पुण्डयते ।
मर्हं शूर्णीकरणम् ।

३९ । पृडश् सुदि । (पृड—तुदा० प०) सुदि ङ्ष्टीकरणे । श—पृडति
दीनं दाता । पडिता ।

शि बुडुत्सर्गसवृत्त्योर्भडिङ् वषचि भडिक् शिवे ।

४० । शि बुडुत्सर्गसवृत्त्योः । (बुड—तुदा०-प०) शि—बुडति, अबुडोत्,
बुबोड ।

४१ । भडिङ् वाचि । (भण्ड—भा० आ०) परिभाषणे इति नीविन्द-
भटः । परिहासे इति चतुर्भुजः । इ—भण्डयति । ड—भण्डते सिद्धं लोकः ।

४१ । भडिक् शिवे । (भण्ड—चु० प०) शिवं कल्याणक्रिया वेदेष्वेव ।
प्रतारणे प्रसिद्धोऽयम् । इ, क—भण्डयति प्रतारको लुब्ध धनदानाङ्गीकारेण ।

भ्रुड्शि सवृतिसंहत्यो भुडि ड स्यात् भृती वृती ।

४२ । भ्रुड्शि संवृतिसंहत्योः । (भ्रुड—तुदा० प०) रेफयुक्तः । शि—
भ्रुडति, अभ्रुडीत्, वृभ्रुड । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

४३ । भुडि ड स्यात् भृती वृती । (भुण्ड—भा० आ०) पञ्चमस्वरौ ।
इ—भुण्डप्रते । ड—भुण्डते । भृतिरिह भरणम् । वृतिरन्यैर्न मन्यते ।

म्लेड म्नेड् मेडृ उन्मादे मृड्गग् मोदे मडिक् चकि ।

मडि भूषे मडि ड विभागे वेष्टे मुडि छिदि ।

मर्हे मुडि ड मग्नेऽथ यौड रौडृ तु टान्तवत् ।

४४ । म्नेडृ उन्मादे । } (म्नेड—भा० प०) (म्नेड—भा० प०)

४५ । म्नेडृ उन्मादे । } (मेड—भा० प०) हावाद्यौ क्रमादन्तःस्थ-

४६ । मेडृ उन्मादे । } ढतीयरेफयुक्तौ । ऋ—अमिम्नेडत्, अमि-

म्नेडत्, अमिमेडत् । म्नेडति, म्नेडति, मेडति उन्माद्यतीत्यर्थः ।

४७ । मृड्गग् मोदे । (मृड—क्रा० तुदा० प०) मोद इह हृष्टीभावो
हृष्टीकरणञ्च । ग—मृड्राति सरस्वत्या च यः सदेति हलायुधः । २७१ । श—
मृडति दीनं दाता । “अमृडित्वा सहस्राक्षम्” इति भट्टिः । ७ । ८६ । मर्डिता ।

४८ । मडिक् च । (मण्ड—चु० प०) इ, क—मण्डयति । चकाराम्बोदे ।

४८ । कि मडि भूषे । (मण्ड—चु० भा० प०) कि—मण्डयति,
मण्डति हारो जनम् । इ—मण्डप्रते ।

४८ । मडि ड विभागे वेष्टे । (मण्ड—भा० आ०) इ—मण्डप्रते ।
ड—मण्डते ।

४८ । मुडि छिदि मर्हे । (मुण्ड—भा० प०) पञ्चमस्वरौ । इ—मुण्डप्रते ।
छेद इह लोमच्छेद एव । मुण्डति मुण्डं नापितः लोमग्रहितं करोतीत्यर्थः ।

४८ । मुडि ड मग्ने । (मुण्ड—भा० आ०) पवर्गशेषादिः, पञ्चम-
स्वरौ । मग्नेमिति मसजघातोर्भावेत्त रूपं मज्जनमित्यर्थः । इ—मुण्डप्रते । ड—

सुष्ठते प्रस्तरो जले । चतुर्भुजस्तु मार्जने इति पठित्वा मार्जनं शुद्धिरिति
व्याख्याय “मुण्डते जलेन गात्रं लोकः” इत्युदाहृतवान् ।

५० । अथ यौडृ टान्तवत् । } (यौड—भा० प०) (रौड—भा० प०)

५१ । रौडृ टान्तवत् । } हौ चतुर्दशस्वरिणौ । ऋ—अयुयौडत्, अरु-
रौडत् । टान्तवदिति यौडृ सम्बन्धे, रौडृ नादरे इत्यर्थः ।

रौडृ रौडृत् लड् विलासे लड्मोन्मन्यनजिह्वयोः ।

५२ । रौडृ रौडृत् । (रौड—भा० प०) त्रयोदशस्वरी । ऋ—अरु-
रौडत् । रौडृत् अनादरे इत्यर्थः ।

५३ । लड् विलासे । (लड—भा० प०) लडति बाला ।

५३ । लड् मोन्मन्यनजिह्वयोः । (लड—भा० घटादिः, प०) म—
लडयति । उन्मन्यनं पीडित्तीभाव उत्क्षिप्तीभावश्च । लडति लता वायुना,
पीडिता उत्क्षिप्ता वा स्यादित्यर्थः । जिह्वा जिह्वाविषयकक्रिया । लडति
जिह्वा अन्दते इत्यर्थः । ज्वलयति त्वचमुल्ललयत्यसूनिति श्रीहर्षः, पीडयती-
त्यर्थः । ४ । १०६ । कवाटघ्नीमिन्दुः किरणलहरीमुल्ललयतीति मुरारिः ।
उत्क्षिपतीत्यर्थः । उभयत्र डलयोरेकत्वाप्तत्वम् । केचित्तु जिह्वोन्मन्यने
इति पठित्वा जिह्वाया उन्मन्यनमुत्क्षेपणमिति व्याख्याय लडयति जिह्वां ‘सर्प
इत्यंबोदाहरश्चि । तावत् खरःप्रखरमुल्ललयाञ्चकार इति माघः । ५ । ७ ।

लड् कोपसेवे लड कड् वीप्से लडि कि भाषणे ।

५२ । लड् कोपसेवे । (लड—सु० प०) उपसेव इहात्यन्तपालनम् ।
क—लालयेत् पञ्च वर्षाणि, पुत्रमिति शेषः । अत्र डलयोरेकत्वाप्तत्वम् ।
कम्पनायामस्य प्रायःप्रयोग इति रमानाथः । “लाडयति लतां वायुः ।”

५३ । लड कड् वीप्से । (लड—सु० आ०) क, ड—लाडयते । लान्त
एवायमिति केचित् । विशेषणामुभिच्छा वीप्सा ।

५३ । लडि कि भाषणे । (लण्ड—सु० भा० प०) इ—लण्डयते । कि—
लण्डयति, लण्डति । भाषणं कथनम् । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

ओ लडि क्यत्क्षेपणे लुड् मन्ये लुडशि सवृत्तौ ।

श्लेषे लोड् लौड् उन्मादे लुण्डक् चौर्ये विडाक्रुशि ।

५३ । लो लडि क्युत्क्षेपणे । (लण्ड—चु० भ्वा० प०) लो—लण्डिनः ।
अनुबन्धबन्नादिम् व्यवधानेऽपि निष्ठातस्य नः । अस्मान्निष्ठाया इम् नास्ती-
त्येके, लण्ड इति । इ—लण्डयते । कि—लण्डयति लण्डति तण्डुलान् लोकः ।

५४ । लुड् मन्ये । (लुड—भा० प०) लौडति । मन्यो विलोडनम् ।

५४ । लुड शि संवृतौ श्लेषे । (लुड—तुदा० प०) शि—लुडति, अलु-
डौत्, लुलौड ।

५५ । लौड् उन्मादे । } (लौड—भा० प०) (लौड—भा० प०)

५६ । लौड् उन्मादे । } शेषस्यतुर्दशसूरी । ऋ—अलुलौडत् । अलुलौडत् ।

५७ । लुण्डक् चौर्ये । (लुण्ड—चु० प०) पञ्चमसूरी । क—लुण्डयति ।

५८ । विडाक्रुशि । (विड—भा० प०) आक्रुशि आक्रोशने । वेडात्
शब्दं बली ।

वडिक् विभागे वडिड वेष्टे च व्रीड् यञि क्षिपि ।

लज्जे वाडृड आप्लावे व्रुड्शि भ्रुडार्थमज्जयोः ।

५९ । वडिक् विभागे । (वण्ड—चु० प०) इ, क—वण्डयति । अर्थ-
कैश्चिन्न मन्यते ।

५९ । वडिड वेष्टे च । (वण्ड—भा० आ०) इ—वण्डयते । ड—वण्डते ।
चकारात् विभागे च ।

६० । व्रीड् यञि क्षिपि लज्जे । (व्रीड—दिवा० प०) रिफयुक्तः । य—
व्रीडति वार्षं वीर । व्रीडति बधूः । जि—व्रीडितोऽस्ति ।

६१ । वाडृड आप्लावे । (वाड—भा० आ०) ऋ—अववाडत् । ड—
वाडते लोकः । आप्लाव स्नानम् । उन्मज्जनमित्येके ।

६२ । व्रुड शि भ्रुडार्थमज्जयोः । (व्रुड—तुदा० प०) रिफयुक्तः । शि—
व्रुडति, अव्रुडौत्, व्रुडौड । भ्रुडार्थः (भ्रुडधातोर्थः) संवृतिसंहती, मज्जो
मज्जनम् ।

शाडृड् श्लाघे शौड गर्वे शडिड् सङ्करुजोः स्थुड ।

स्फुड्शि वृत्त्यां स्फुडिड्स्फुड् स्फुडिक् नर्भशि हुड्शितु ।

मग्ने हुडिङ् च सङ्घे हुड् ह्रड् ऋड् ऋडुङ् गती ।

६३ । शाडृङ् श्लाघे । (शाड्—भा० आ०) ऋ—अशशाडत् । ड—शाडते गुणिनं गुणो ।

६४ । शौडृ गव्ने । (शौड्—भा० प०) चतुर्दशस्वरी । ऋ—अशशौडत् ।

६५ । शडिङ् सङ्घरुजोः । (शण्ड्—भा० आ०) तालव्यादि । इ—शण्ड्यते । ड—शण्डते काण्डी वीरं, रुजतीत्यर्थः ।

६६ । स्थुड शि वृत्याम् । } (स्थुड्—तुदा० प०) (स्फुड्—तुदा० प०)

६७ । स्फुड शि वृत्याम् । } शि—स्थुडति, अस्थुडीत्, तुस्थोड । स्फुडति, अस्फुडीत्, पुस्फोड । वृत्या संवरणे ।

६७ । स्फुडिड फुल्ले । (स्फुण्ड्—भा० आ०) फुल्लं विकसनम् । इ—स्फुण्ड्यते । ड—स्फुण्डते कुन्दकोरकः । पुस्फुण्डे ।

६७ । स्फुडिक् नर्मणि । (स्फुण्ड्—बु० प०) पञ्चमस्वरी । नर्म परिहासः । इ, क—स्फुण्डयति सखाय लोकः । पुस्फुण्डयिषति । अयमाद्यस्वरीति कातन्वाद्याः । पञ्चमस्वरोऽनार्धं इति गोविन्दभट्टः ।

६८ । हुड् शि तु मग्ने । (हुड्—तुदा० प०) शि—हुड्ति, अहुडीत्, जुहोड । मग्ने मज्जनम् ।

६८ । हुडिङ् च सङ्घे । (हुण्ड्—भा० आ०) पञ्चमस्वरी । इ—हुण्ड्यते । ड—हुण्डते धन लोक, राशीकरोतीत्यर्थः । चकारात् हुडशि च (सङ्घार्थकः) ।

६८ । हुडृङ् गती । } (हुड्—भा० आ०) (ह्रड्—भा० आ०) (ऋड्—

६९ । ह्रडृङ् गती । } भा० आ०) (ऋड्—भा० आ०) मध्यमी

७० । ऋडृङ् गती । } षष्ठस्वरिणी, श्रेणी द्वी रेफयुक्ती । ऋ—अजु-

७१ । ऋडृङ् गती । } होडत्, अजुण्डत्, अजुण्डत्, अजुण्डत् ।

ड—होडते, ह्रडते, ऋडते, ऋडते ।

ह्रीड ऋडृङ् च ह्रिडिङ् होडृङ् डपिङ् हेडृ च ।

अनादरे हेड् म वेष्टे डान्ताः षट्सप्ततिर्मताः ।

- ७२ । ह्रीडृड् च । } (ह्रीड—भा० आ०) (ऋीड—भा० आ०) द्वी
 ७३ । ऋीडृड् च । } चतुर्दशस्वरिणौ, शेषो रफयुक्तः । ऋ—अजुह्री-
 डत् । अजुह्रीडत् । ड—ह्रीडते । ऋीडते । चकारात् गतौ ।
 ७४ । ह्रिडिड्डपि । } (ह्रिण्ड—भा० आ०) (ह्रीड—भा० आ०)
 ७५ । ह्रीडृड्डपि । } इ—ह्रिण्डते । ड—ह्रिण्डते । ऋ—अजुह्री-
 डत् । ड—ह्रीडते, जुह्रीडे । अपिशब्दात् गतौ । “ह्रिण्डन्ते च यथा रात्री”
 इति हलायुधः । (१११) ।

७६ । ड ह्रीडृ च अनादरे । (ह्रीड—भा० आ०) ड—ह्रीडते, जिह्रीडे ।
 ऋ—अजिह्रीडत् । चकारात् ह्रिडिड् ह्रीडृड् च (अनादर इत्यर्थः) ।
 “ह्रीडते शौलसम्पन्नो बाम्भवानपि तानसौ ।” इति हलायुधः (१११) ।

७६ । ह्रीड्म वेष्टे । (ह्रीड—भा० प०) ह्रीडति । म—ह्रीडयति ।
 अह्रिडि अह्रीडि । ह्रिडं ह्रिडं, ह्रीडं ह्रीडम् । एकारस्य ऋस्वविधाने कण्ठप्र-
 त्वेन समानोऽप्यकारो न स्यात्, एचोयुत् स्वमिति नियमादिकार एव स्यात् ।
 इकारस्य दीर्घविधौ ईकार एव, एकारस्यांशिककण्ठप्रत्वेन विरुद्धत्वात् ।
 केचित्तु दीर्घपक्षे गुणं विधाय (गुणविधानेनैव दीर्घपक्षावस्थानादित्यर्थः)
 अह्रिडि अह्रीडौत्यादि मन्यन्ते ।

डान्ताः षट्सप्ततिर्मत्वाः ।

(डकारान्ता धातवः षट्सप्ततिसंख्यका ज्ञाताः)

—०—

ठान्तवर्गः ।

दुण्डान्वेषण इत्येको ठकारान्तः प्रकीर्तितः ।

१ । दुण्डान्वेषणे । (दुण्ड—भा० प०) ठाद्यन्तः पञ्चमस्वरी 'दन्धनोपधः,
 दयोगान्मूर्धन्यस्तेन दुग्धत इत्यादि । दुण्डति धनं लोकः ।

इत्येको ठकारान्तः प्रकीर्तितः ।

शान्तवर्गः ।

अष् रषिऽष् षड् प्राश् षट् दुज् गतावोष्प्रसारणे ।

१ । अष् रवे । (अष्—भा० प०) अश्ति । रवः शब्दः ।

१ । अष् यड् प्राणे । (अष्—दिवा० आ०) य, ड—अश्वते जनो जीवतीत्यर्थः ।

२ । षट् दुज् गतौ । (षट्—तना० उ०) द, ज—ऋणोति, अर्णोति, ऋणते अर्णते । उ—अर्णित्वा ऋत्वा । (इमपक्षे सेमचुधकुषक्लिमेति कित्त्वे निषेधे गुणः, इमोऽभावपक्षे वनतनेति अमूलोपः) ।

३ । ओष् असारणे । (ओष्—भा० प०) ऋ—मा भवान् ओष्ण- षत् । ज्ञापकज्ञापिता विभयो अक्षयमनुसरन्तीति न्यायादस्य ऋदनुबन्धो ज्ञापयति, जगडि परे धातूनामादौ ऋसः पश्चाद्वित्त्वमिति । आदौ द्वित्वे दीर्घोपधाया असम्भवादेव ऋसाभावे ऋदनुबन्धो व्यर्थः स्यात् । अटगतावित्या- दीनान्तु मा भवान् अटिटदित्यादि बोध्यम् । असारणमपनयनम् । ओष्णति धनं चौरः ।

कण्ण् अर्त्तस्वरे कण्म गतौ कण्क निमीलने ।

४ । कण्ण् अर्त्तस्वरे । (कण्—भा० प०) ऋ—अचीकणत् अचकाणत् । (भ्राजभ्रासभासिति वा ऋसः) । कणति भीतः ।

४ । कण्म गतौ । (कण्—भा० प०) म—कणयति ।

४ । कण्क निमीलने । (कण्—चु० प०) निमीलन पद्ममभिश्चक्षुष आव- रणम् । क—काणयति चक्षुः, पद्मभिरावृतं स्वादित्यर्थः ।

कुण्ण् शोपकरणे क्ण् च शब्दे कूण् कड् सङ्कुचि ।

५ । कुण्ण् शोपकरणे । (कुण्—तुदा० प०) उपकरणं दानादिना पोष- षम् । श—कुणति दीनं दयालुः । क्रीणिता ।

६ । क्ण् च शब्दे । (क्ण्—भा० प०) वकारयुक्तः । क्णति वीणा । अकारात् कुण्ण् च (शब्दार्थकः) (अक्षाणिषुचुरतोत्साहाः । यातुधाना इति शेष इति भट्टिः । ८ । ११) ।

७ । कूण् कड् सङ्कुचि । (कूण्—चु० पा०) पठस्वरी । क, ड—कूण- यते चक्षुः, सङ्कुचिन्त्वादित्यर्थः । पद्ममकरौत्सेवे ।

क्षणाच्चिण् दुञ्बधे घण् घृण् दुञ्दीप्तौ घृणघिण् घृणिङ् ।

ग्रहणे घुण्ङ घुणश् घूर्णञ्श् भ्रमणे चण् ।

शब्दे चण्मि गतौ हिंसे चण्म दाने शि चुण् छिदि ।

८ । क्षण दुञ् बधे । } (क्षण—तना० उ०) (क्षिण—तना० उ०)

९ । क्षिण दुञ् बधे । } द, ज—क्षणोति क्षणुते । क्षिणोति क्षिणुते ।

उ—क्षणित्वा, क्षत्वा । क्षेणित्वा क्षित्वा ।

१० । घण दुञ् दीप्तौ । } (घण—तना० उ०) (घृण—तना० उ०)

११ । घृण दुञ् दीप्तौ । } द, ज—घणोति घणुते । घृणोति, घणोति, घणुते, घर्णुते । (नोप्युङोण्वान्वृत इत्यनेन वैकल्पिकगुणनिषेधः) । उ—घणित्वा घत्वा । घर्णित्वा घृत्वा ।

११ । घृणिङ् ग्रहणे । } (घृण्—भा० षा०) (घिण्—भा० षा०)

१२ । घिणिङ् ग्रहणे । } (घृण्—भा० षा०) चयः क्रमात् सप्तमद्वितीय-

१३ । घुणिङ् ग्रहणे । } पञ्चमस्वरिणः । इ—घृण्यते, घिण्यते, घुण्यते ।

ङ—घृण्यते, घिण्यते, घुण्यते । जरीघृण्यते, जेघिण्यते, जोघुण्यते ।

१३ । घुण्ङ भ्रमणे । } (घुण्—भा० षा०) (घुण्—तुदा० प०)

१३ । घुणश् भ्रमणे । } (घूर्ण—तुदा० उ०) ङ—घोणते । श—

१४ । घूर्णञ्श् भ्रमणे । } घुणति, घोणिता । ज—घूर्णति घूर्णते ।

जुघूर्णं चक्रम् । श—घूर्णन्ती घूर्णती । अत्र भ्रान्तैर्मध्यमः क्लृप्तादौ पठ्यते, तद्वेद्यमन्येषामसम्पत्तत्वात्, तथात्वे परस्थितानुबन्धस्य पूर्वेण सम्बन्धापत्तेश्च ।

१५ । चण् शब्दे । (चण्—भा० प०) चणति ।

१५ । चण्मि गतौ हिंसे । (चण्—भा० प०) मि—चणयति, चाणयति ।

१५ । चण्म दाने । (चण्—भा० प०) चणयति ।

१६ । शि चुण् छिदि । (चुण्—तुदा० प०) शि—चुणति, अचुणीत्, चुचोण ।

चूर्णक् पेपे चूण तूणक् सङ्कीचेक् तूण्ङ पूरणे ।

१७ । चूर्णक् पेपे । (चूर्ण—चु० प०) एतदाद्याश्चत्वारः षष्ठस्वरिणः पेपचूर्णीकरणम् । क—चूर्णयति तण्डुलान् त्रिला ।

१८। चूणक् सङ्कोचे । } (चूण—चु० प०) (तूण—चु० प०) द्वौ

१९। तूणक् सङ्कोचे । } क्रमात्तालव्यदन्यवर्गाद्यादी । क—चूणयति,
तूणयति चञ्च, सङ्कचितं स्यादित्यर्थः ।

१९। क तूण्ड पूरणे । (तूण—चु० आ०) क, ङ—तूणयते ।

ढष् दुञ् भक्षेतुण् श जैह्नोऽ दुण् श जैह्नोऽ बधे गतौ ।

२०। ढष् दुञ् भक्षे । (ढष्—तना० उ०) द, ज—ढषोति, तर्षोति,
ढषुते, तर्षुते । ष—तर्षित्वा ढत्वा ।

२१। तुण्श जैह्नोऽ । (तुण—तुदा० प०) जैह्नमिह कुटिलीकरणम् ।
श—तुणति ढषं वायुः । तोषिता ।

२२। दृण्श जैह्नोऽ बधे गतौ । (दृण्—तुदा० प०) दन्धवर्गं ढतीयादिः ।
श—दृणति । दुद्रोषिषति । जैह्नं कुटिलीकरणम् । “दृणति प्रहृतो
यस्य दिक्षुखेषु रिपुव्रज” इति हलायुधः । २४०। दृणति गच्छति पला-
यते इत्यर्थः ।

धण ध्वण भ्रण ध्वाने पणङ् व्यवहृतौ स्तुतौ ।

२३। धण ध्वाने । } (धण—भा० प०) (ध्वण—भा० प०)

२४। ध्वण ध्वाने । } (भ्रण—भा० प०) शेषौ वकाररेफयुक्तौ

२५। भ्रण ध्वाने । } क्रमात् । धणति, ध्वणति, भ्रणति ष्टदङ्गः ।

२६। पणङ् व्यवहृतौ स्तुतौ । (पण—भा० आ०) व्यवहारे, ङ—
पणते पणायति पणायते । आयान्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः । “प्राणाना-
मपणिष्टासौ” इति भट्टिः । ८। १२१। अत्र कर्मणि षष्ठी । (पणैर्व्यवहारे
इति षष्ठ्यर्थं परसूत्रम् । तत्र व्यवहारे क्रयविक्रयलक्षणं द्यूतक्रियायाञ्चेति तद्वै-
कायां भरतः ।) स्तुतौ तु पणायति पणायते विष्णुं धीरः । अरे तु हयोरर्थयो-
रेव आयस्याप्राप्तिपक्षे आत्मनेपदमेव । अपणिष्ट, पणे, पणिता, पणिषीष्ट,
पणिष्यते, अपणिष्यत । (“न चोपलेभे वणिजां पणायाम्” इति भट्टिः । ३। २७) ।

पेणृ पेषे गतौ श्लेषे पुणश् धर्मे पृणश् ढपि ।

२७। पेणृ पेषे गतौ श्लेषे । (पेण—भा० प०) ऋ—अपिपेणत् । पिपे-
णतुः । पेषसूचीकरणम् ।

२८ । पुणश् धर्मः । (पुण—तुदा० प०) शुभक्रियायामित्यन्धे । श—
पुणति शुभं लोकः । पोषिता ।

२९ । पृणश् ढपि । (पृण—तुदा० प०) ढपि ढसीकरणे । श—धन्निं
पृणति यो द्विजः । परिष्ठा ।

पूणक् सङ्घाते फण ण निस्नेहे फण् मिण गती ।

३० । पूणक् सङ्घाते । (पूण—चु० प०) षष्ठस्वरी । क—पूणयति धान्धं
लोकः, राशीकरोतीत्यर्थः । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

३१ । फण ण निस्नेहे । (फण—भा० प०) ण—फेणतुः, पफणतुः ।
निस्नेहोऽनायासेनोत्पत्तिः । फणति वाञ्छितं श्रीमताम्, अनायासेनोत्पद्यते
इत्यर्थः । अस्यैव अप्रन्तस्य निष्ठायां फण्टम् । “अनायासकृतं फण्टम्” इत्यमरः ।

३१ । फण मिण गती । (फण—भा० प०) मि—फणयति, फण-
यति । ण—फेणतुः, पफणतुः ।

ब्रणवण भ्रण शब्द ऋभण् चभ्रूण् कङ्काशाविशङ्कयोः ।

३२ । ब्रण शब्दे ।

३३ । वण शब्दे ।

३४ । भ्रण शब्दे ।

३५ । ऋ भण् च ।

(भण—भा० प०) ऋ—अधीभणत्, अभाभणत् ।
चकारात् शब्दे । स चेह व्यक्तवाक्यम् । “श्रीजयदेवि ज्ञतहरिसिखे भणति
परमरक्षणायम्” ।

३६ । भ्रूण् कङ्काशाविशङ्कयोः । (भ्रूण—चु० भा०) रेफयुक्तः षष्ठ-
स्वरी । क, ङ—भ्रूणयते भद्रं लोकः, प्रत्याशाविषयं करीतीत्यर्थः । (भ्रूणः,
“भ्रूण आशंसायां चुरादेर्घञ्” इति अमरटीका) । भ्रूण्यते स्त्री वा पुमान्
वेत्याश्रयतेऽसावित्यर्थो वा ।

मण् कूजेश् मुण् प्रतिज्ञाने मृणश् चिंसे रश्मम् गती ।

३७ । मण् कूजे । (मण—भा० प०) मणति । कूजे अण्यत्तशब्दे ।

३८ । श् मुण् प्रतिज्ञाने । (मुण्—तुदा० प०) श्—मुणति व्रतं लोकः,
प्रतिजानीते इत्यर्थः । मोषिता ।

३८ । ऋणश्चिंसे । (ऋण—तुदा० प०) पवर्गशेषादिः । श—ऋणति ।
मर्षिता । युञ्जे—“ऋणति वारणान्” इति हलायुधः । (१०५) ।

४० । रणम् गतौ । (रण—भा० प०) म—रणयति ।

रण् ब्रण् रुल्यु वण् च वृण् दुञ् भञ्जे वेणुञ् निशामने ।

वादित्रादान-गमन-ज्ञान-चिन्तासु वंशक ।

वर्णे शोणुगतेऽस्मिन् शण् श्रण् म दाने श्रणक् तथा ।

४० । रण् रति । } (रण—भा० प०) (ब्रण—भा० प०) पूर्वो-

४१ । ब्रण् रति । } रेफादिः शेषो रेफयुक्तवकारादिः । रणति ।

ब्रणति । रति शब्दे ।

४२ । ऋ वण् च । (वण्—भा० प०) ऋ—अवीवणत्, अववाणत् ।
चकारात् रति ।

४३ । वृण् दुञ् भञ्जे । (वृण—तना० उ०) द, ज—वृणोति, वर्णोति,
वृणते, वर्णते । उ—वर्णित्वा, वृत्वा ।

४४ । वेणुञ् निशामने वादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु । (वेण—भा०
उ०) ऋ—अविवेणत् । अ—वेणति, वेणते । विवेणे । निशामनं चाक्षुष-
ज्ञानम् । वादित्रं मुरजादि, तस्यादानं ग्रहणं वादित्रादानम् । केचित्तु वादित्रं
वादित्रविषया क्रिया इत्येकोऽर्थ इत्याहुः ।

४५ । वर्णक वर्णे । (वर्ण—चु० प०) वर्णयति । अयं कैश्चिन्न मन्यते
(वर्णत्का इत्यदन्तचुरादिनैव सिद्धेः) ।

४६ । शोणु गतेऽस्मिन् । (शोण—भा० प०) ऋ—अशुशोणत् । अस्मिन्
वर्णे । वर्णस्त्रेह रत्नवर्णीभावः । शोणति सूर्यः सख्यायाम् ।

४७ । शण्म दाने । } (शण—भा० प०) (अण—भा० प०) शेषो

४८ । अण्म दाने । } रेफयुक्तः । म—शणयति, अणयति । “विश्र-
णन्ति च तेऽप्यस्मै सत्यवाचः सदाश्रियः” इति हलायुधः । (१७०) ।

४८ । अणक् तथा । (अण—चु० प०) रेफयुक्तः । क—आणयति ।
तथा दाने । स्वमतेऽस्य अग्रङ्गि ऋस्वविकल्पेऽप्यष्टमस्वरानुबन्धाभावः केषाञ्चि-

दनुरोधात् । “विश्राण्यति यः श्रीमान् विप्रेभ्यो विपुलं वसु” इति
हलायुधः । (१७०) ।

श्रोण श्लोणृतु सङ्घाते णान्ताः पञ्चाशदीरिताः ।

४८ । श्रोणृ सङ्घाते । } (श्रोण—भा० प०) (श्लोण—भा० प०) द्वौ
५० । श्लोणृ सङ्घाते । } तालव्यादी, क्रमाद्रेफान्त.खट्वतीययुक्तौ च ।

ऋ—अशश्रोणत्, अशश्लोणत् । सङ्घातो राशोकरश्चम् ।

णान्ताः पञ्चाशदीरिताः ।

(पञ्चाशत्संख्यका णकारान्ता धातवः कथिताः) ।

—०—

तान्तवर्गः ।

अत् सातत्यगतेऽतीति बन्धे ऋत् स्पर्द्धनैश्ययोः ।

घृणागल्योः क्ततो ध्व वेष्टे क्ततो श प ष्छिदि कृतक् ।

संशब्दे कित् संशयेच्छावासारोग्ये लिं कित् मती ।

१ । अत् सातत्यगते । (अत्—भा० प०) सातत्यगतं नैरन्तर्य्येण अमर्षं
प्रापणञ्च । अतति वायुः । अतति सूर्यो गगनं, सततं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

१ । अति बन्धे । } (अन्त—भा० प०) (ईन्त—भा० प०) शेषो
२ । ईति बन्धे । } दीर्घादिः । इ—अन्त्यते । ईन्त्यते ।

३ । ऋत् स्पर्द्धनैश्ययोः घृणागल्योः । (ऋत्—भा० प०) घृणा दया ।
ऋतीयते जनः, स्पर्द्धते, ईंशरो भवति, कश्चिद्दह्यते, गच्छति वित्यर्थः । अरि तु
ईयङोऽप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । आर्त्तीत् आनर्त्त इत्यादि ।

४ । क्ततो ध्व वेष्टे । (क्तत—रूधा० प०) ईं—क्ततः । ध—कणत्ति । चकर्त्त ।

४ । क्ततो श प ष्छिदि । (क्तत—तुदा० प०) ईं—क्ततः । श, प—
कान्तति । चकर्त्त । नृत्कृतृदित्यादिना वेमत्वादेव निष्ठाया अनिमत्वे सिद्धे
अस्य पूर्वस्य च ईदनुबन्धो नेम् डीश्रीत्यस्य व्यभिचारसूचनार्थः । तेन धातुञ्ज
जवे ऋजीत्यादीनां “धाविताः पान्यसार्था” इत्यादि सिद्धमिति रमानाथः ।

मनितं कृतितमित्यादि सिद्धमिति क्रमदीश्वरः । केचित्तु धावनं धावः सोऽस्य जातो धावित इत्यादि समाधाय ईदित्करणमाभ्यां यञ्जुकि निष्ठार्या इमनिषेधार्थं, तेन चरीकृत्तमित्याहुः । “विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृत्तिकेतकि-दन्तुरिताशे” इति जयदेवोक्तं निकृन्तन्तं करोतीति शत्रन्तात् औ नन्द्यादित्वा-दनप्रत्ययं साध्यम् । “यं कृणत्ति गुणग्रामः कृन्तत्यरिशिरांसि य” इत्युभयत्र हलायुधः । (१२२) ।

५ । कृतक संग्रह्ये । (कृत—सु० प०) दीर्घी । क—“कीर्त्तयन्ति च गोष्ठीषु यद्गुणानसुरोगणाः” इति हलायुधः । १२२ । कीर्त्तादेशस्य नित्यत्वेऽपि कृत-पाठः कीर्त्तादेशस्य क्वचित् व्यभिचारसूचनार्थः, तेन अचीकृतदित्यादि सिद्धम् । (अचिकीर्त्तदित्यपि, तेन “अप्रथद्गुणान् भ्रातुरचिकीर्त्तञ्च विक्रमम्” इति भट्टिः । १५ । ७२) ।

६ । कित् संग्रहेच्छावासारोग्ये । (कित्—भा० प०) विचिकित्सति मनः, संग्रहे इत्यर्थः । आरोग्ये—चिकित्सत्यातुरं वैद्यः । इच्छानिवासयोस्तु केतति इति वोपदेवः । तत्र तिवादयो न प्रयुज्यन्ते इति रमानाथः । “इति न वनिता मेतां हन्तुं मनो विचिकित्सते” इति तु अन्तर्भूतअर्थतया कर्म-कर्त्तरि सगशून्यग्रन्थेत्यादिना यको निषेधे सिद्धम् ।

६ । लिङ्कित् मत्तौ । (कित्—द्वा० प०) र—वैदिकः । लि—चिकेत्ति ।

चतेञ् याचे चिती ज्ञाने चितकङ् च चितिक् स्मृतौ ।

७ । चतेञ् याचे । (चत—भा० उ०) ए—अचतीत् । अ—चतति चतते ।

८ । चिती ज्ञाने । (चित—भा० प०) ई—चित् । ज्ञानमिह जागरणं ज्ञानञ्च । “अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्येकः स चेतति” इति हलायुधः । १२६ । “चिचेत रामस्तत्कृच्छ्रम्” इति भट्टिः । १४ । ६२ । (कृच्छ्रं नागपाशबन्धन-रूपं, चिचेत ज्ञातवान्) ।

८ । चितकङ् च । (चित—सु० षा०) क, ङ—चेतयते । चकारात् ज्ञाने । “तवोपशायिका यावद्राक्षस्यसेतयन्ति न” इति भट्टौ । (८ । १२३) गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम् । चेतनं चेतस्तं करोतीति औ वा साध्यम् । (कादम्बरौरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयमिति कादम्बर्या उत्तरषण्डप्रारम्भे ग्रन्थकदुक्तिः) ।

८ । चित्तिक् सृती । (चित्त—भा० प०) इ, क—चित्तयति विष्णुं सुधीः ।

चृत् कि सन्दीपने चृत् श हिंसि ग्रन्थे चृत च्युतिर् ।

क्षरणे जुत् ज्युत्ङ् द्युत्यां ज्युतिर्चाथ द्युत्लङ्ङपि ।

९ । चृत् कि सन्दीपने । (चृत्—चु० भा० प०) कि—चर्त्तयति, चर्त्तति ।

९ । चृत् श हिंसि ग्रन्थे । (चृत्—तुदा० प०) श—चृतति । चर्त्तिता ।

ग्रन्थो ग्रन्थनम् ।

१० । चुतिर क्षरणे । } (चुत—भा० प०) (च्युत—भा० प०) शेषो-

११ । च्युतिर क्षरणे । } ऽन्तःस्थादियुक्तः । इर्—अचुतत्, अचोतीत् ।

अच्युतत्, अच्योतीत् । क्षर इह आसेचनम् । चोतति, च्योतति वृत्तमग्नी यज्वा ।

१२ । जुत्ङ् द्युत्याम् । } (जुत—भा० आ०) (ज्युत—भा० आ०)

१३ । ज्युत्ङ् द्युत्याम् । } शेषाद्यास्त्रयोऽन्तःस्थादि युक्ताः । ऋ—अजु-

जोतत्, अजुज्योतत् । ङ—जोतते, ज्योतते चन्द्रः ।

१३ । ज्युतिर्च । (ज्युत—भा० प०) इर्—अज्युतत्, अज्योतीत् ।

चकारात् द्युत्याम् ।

१४ । अथ द्युत् लङ्ङपि । (द्युत—भा० आ०) ल—अद्युतत् । ङ—

द्योतते । दिद्युते । अपि शब्दात् द्युत्याम् ।

नृत्य नर्त्ते पत्य डैश्ये पत्लज् गत्याञ्च पुस्तक् ।

बन्धे बुस्तक् च नाट्याट्योर्मुस्त क संहत्तौ ।

१५ । नृत्य नर्त्ते । (नृत्—दिवा० प०) य—नृत्यति नर्त्तकः ।

१६ । पत्य डैश्ये । (पत—दिवा० आ०) य, ङ—पत्यते । ऐश्वरी-

श्वरीभावः ।

१६ । पत् लज् गत्याञ्च । (पत—भा० प०) ल—अपतत् । ज—पातः

पतः (दुनीभूज्जलाद्येति विभाषया णप्रत्ययः ।) गतिरिह पतनम् । पतति पत्रं

डच्चात् । चकारादैश्ये च ।

१७ । पुस्तक बन्धे । (पुस्त—चु० प०) एतदाद्यास्त्रयः पञ्चमक्षरिषो

दन्धसोपधाः । क—पुस्तयति ।

१८ । बुस्तक् च नाहत्याहृत्योः । (बुस्त—बु० प०) नाहृतिरनादरः ।
क—बुस्तयति खलं लोकः । बुस्तयति धीरं सुधीः । चकारात् पुस्तक च
(नाहत्याहृत्यर्थकः) ।

१९ । सुस्त क सहती । (सुस्त—बु० प०) पवर्गशीषादिः । क—सुस्तयति ।

यत् क खेदोपस्करयोर्निरः प्रत्यर्पणे यतीङ् ।

यत्ने युट् दीप्तौ वृत् कच वृत् ङुव्लृ वर्त्तने ।

२० । यत्न खेदोपस्करयोः । (यत्—बु० प०) खेद इह ताडनम् । क—
यातयति पुत्रं पिता, ताडयतीत्यर्थः । यातयति गृहं गृहिणी, उपस्करोतीत्यर्थः ।

निरः प्रत्यर्पणे । (निरुपसर्गात् यातिधातुः प्रत्यर्पणेऽर्थे प्रयुज्यते इत्यर्थः) ।
प्रत्यर्पणं परिवर्त्तः । “निर्यातयति धान्येन माषं लोकः,” धान्यं गृहीत्वा माषं
ददातीत्यर्थः ।

२० । यतीङ् यत्ने । (यत्—भा० आ०) ई—यत्तः । ङ—यतते
पठितुं शिष्यः ।

२१ । युट् दीप्तौ । (युत्—भा० आ०) ऋ—अयुयोत् । ङ—योतते ।

२२ । वृत्क च । (वृत्—बु० प०) क—वर्त्तयति । चकारात् दीप्तौ ।

२२ । वृत् ङुव्लृ वर्त्तने । (वृत्—भा० आ०) ङ—वर्त्तते । ङ—
वर्त्तित्वा वृत्त्वा । व—वर्त्त्यति, विवृत्सति । (वृत्तानेम् पे स्वसनोर्वात्वमे
इत्युक्तेः । मे—वर्त्तिष्यते । मादन्यत्र विवर्त्तिषा विवृत्सा) । लृ—अवृत्तत् ।

वृत् वावृत्पुङ् सम्भक्तौ वरणे वस्तकङ् बधे ।

२२ । वृत् पुङ् सम्भक्तौ वरणे । } (वृत्—दिवा० आ०) (वावृत्—

२३ । वावृत् पुङ् सम्भक्तौ वरणे । } दिवा० आ०) य, ङ—वृत्त्यते,
वावृत्त्यते । ङ—वर्त्तित्वा, वृत्त्वा, वावर्त्तित्वा, वावृत्त्वा । सम्भक्तिः सेवनम् ।

२४ । वस्त कङ् बधे । (वस्त—बु० (आ०)) दन्त्यसोपधः । क, ङ—
वस्तयते । गतिर्हिंसायाचनेष्विति केचित् ।

लृश्रिताङ् शौक्तोश्च्युत्स्युतिर् स्यात् चरे शस्तपस्तिलुर् ।

स्वप्ने ष्वर्त्तस्वर्त्तक् गत्यां तङ्गे तास्त्रिंशदेकतः ।

२५ । लृश्रिताङ् श्रौक्तेः । (श्रित—भा० आ०) वकारयुक्तः । लृ—
अश्रितत् । आ—श्रितितं श्रित्तं तेन, प्रश्रितितः प्रश्रित्तः सः । ङ—श्रेतते
प्रासादः । “अजसमश्रुभिः श्रन्सूत्राणां धीतमिवाधिकम् । यद्यग्रः श्रेतते
दिशु” इति हलायुधः । (२३६) ।

२६ । श्रुतिर स्यात् क्षरे । } (श्रुत—भा० प०) (श्रुत—भा० प०)

२७ । श्रुतिर स्यात् क्षरे । } द्वौ तालव्यवर्गाद्ययुक्ततालव्यादी, शेषो-

ऽन्तःस्यादियुक्तश्च । नकारजावनुस्वारपञ्चमावित्यादिनियमैऽप्यनयोस्तालव्या-
दित्वं, तद्वचनस्य व्यभिचारसूचनार्थम् । तेन चुलुम्पलोपे इत्यादीनामोष्ठ्यवर्ग-
शेषोपधत्वं सङ्गच्छते । तेन क्षिपि संयोगान्तलोपे चुलुम् इत्यादि सिद्धम् । किन्तु
द्वौ दन्त्यादी इति धातुप्रदीपक्रमदीश्वरी । तन्मते घृतं श्रुततीति घृतश्रुत्,
तमाचष्टे इति औ जीमंशेति डिच्वाटिलोपे हसालोप इति यलोपे घृतश्रुतीति
पुनः क्षिपि जेलोपे घृतस्क् इति स्थिते संयोगादेः सस्य लोपे घृतक् इति ।
इद्—अश्रुतत् अश्रुतीत्, अश्रुतत् अश्रुतीत् । क्षर इह आसिचनं क्षरणश्च ।
“रक्तमश्रुतीषुः क्षुत्साः” इति भट्टिः । १५ । ५१ । (कपयः क्षुत्साः क्षुत्सिताः
सन्तो रक्तं क्षरन्तिस्म इत्यर्थः) । इदं कवचमश्रुतीतीदिति । “निश्रुतन्ते सुतनु
कवरीविन्द्वो यावदेते” इति मालत्यां गणकृतानित्यत्वात् ।

२८ । श्रुतिर स्यात् क्षरे । } (श्रुत—भा० प०) (श्रुत—भा० प०)

२९ । श्रुतिर स्यात् क्षरे । } प०) द्वौ क्रमात्तालव्यमूर्धन्यादी, दन्त्यसो-

पधी च । इ—शंस्यते, संस्यते । समध्यपाठेऽपि नस्योपान्धत्वाभावादेव लोपा-
सम्भवे इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः । लु—शंसि संसि । र—वैदिकः ।

३० । श्रुतिर स्यात् क्षरे । } (श्रुत—भा० प०) (श्रुत—भा० प०)

३१ । श्रुतिर स्यात् क्षरे । } द्वौ क्रमात् वकारयुक्तमूर्धन्यदन्त्यादी ।

तद्धो दुःखेन जीवनम् । क—श्रुतयति जनो, गच्छति, दुःखेन जीवति
वेत्यर्थः । सिष्वत्तयिषति, सिष्वत्तयिषति ।

तास्त्रिंशदेकतः ।

एकत एकेन सहैत्यर्थः ।

(तास्तकारान्ता धातव एकत्रिंशत्संख्यका इत्यर्थः) ।

धान्तवर्गः ।

कथेज् निष्पचने क्रथ्क प्रतिहर्षेऽथ कि क्रथ ।

क्रथ क्रथ क्रथ्म वधे कुथि क्लेशे च कुथ् य तु ।

पूतित्वे कत्यङ् श्लाघे कुन्य क्रुन्यग् श्लिषि क्लिषि ।

१। कथेज् निष्पचने । (कथ—भा० प०) वकारयुक्तः । ए—अक्षयीत् ।

ज—जाथः, कथः । कथयति वैद्य औषधं, निष्पचतीत्यर्थः ।

२। क्रथ्क प्रतिहर्षे । (क्रथ—चु० प०) रेफयुक्तः । प्रतिहर्षः पुनः पुनः हृष्टीकरणम् । क—क्राथयति शिशुं लोकः, पुनः पुनः हर्षयतीत्यर्थः ।

२। अथ कि क्रथ वधे ।

१। क्रथम वधे ।

१। क्रथम वधे ।

४। क्रथम वधे ।

(क्रथ—चु० भा० प०) (क्रथ—भा० प०)

(क्रथ—भा० प०) (क्रथ—भा० प०)

हावाद्यौ रेफयुक्तौ । पुनः पाठात् पूर्वो न

मित् । शेषौ क्रमादन्तःस्थितौयदन्त्यवर्ग-

शेषयुक्तौ । कि—क्राथयति क्रथयति । म—क्रथयति, क्रथयति, क्रथयति ।

५। कुथि क्लेशे च । (कुन्य—भा० प०) पञ्चमस्वरी । इ—कुन्यते । क्लेशो दुःखानुभवः । “श्रीतार्त्तश्च न कुन्यति” इति हलायुधः । (१२४ ।) यस्य राष्ट्रे जन इति शेषः । चकारात् वधे ।

५। कुथ्य तु पूतित्वे । (कुथ—दिवा० प०) पूतित्वं दुर्गन्धीभावः । य—कुथ्यति मीनो दुर्गन्धःस्यादित्यर्थः । चुकोथ । “यस्य राष्ट्रे धनाद्यो वा मृत कोऽपि न कुथ्यति” इति हलायुधः । (१२४ ।) न कुथ्यति न पूतिगन्ध-मावहतीत्यर्थः ।

६। कत्यङ् श्लाघे । (कत्य—भा० आ०) दन्त्यवर्गाद्योपधः । श्लाघः प्रशंसनम् । ङ—कत्यते गुणिन गुणी ।

७। कुन्यग् श्लिषि क्लिषि ।

८। कुन्यग् श्लिषि क्लिषि ।

(कुन्य—क्रा० प०) (कुन्य—क्रा०

प०) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ, शेषो रेफयुक्तः ।

क्लिषि दुःखानुभवे । ग—कुथ्राति न बुभुक्षार्त्त इति हलायुधः । १२४ । क्रुथ्राति ।

यथिङ्, जैह्वी ग् कि यन्थ् दर्भे गाय नाथृङ्द्वाशिषोः ।

पिप्लेऽर्थनि पुथ्य हिंसे पुथि कुग्थे पुथक् त्विषि ।

८ । पथिङ् ज्ञेद्ये । (ग्रन्थ—भा० आ०) रैफयुक्तः । जेन्नामिह कुटिली-
भावः कुटिलीकरणञ्च । इ—ग्रन्थते । ङ—ग्रन्थते काष्ठं, कुटिलं स्वादि-
त्वर्थः । ग्रन्थते लतां वायुः, कुटिलीकरोतीत्यर्थः ।

१० । मकि ग्रन्थ दर्भे । (ग्रन्थ—क्रा० चु० भा० प०) रैफयुक्तः । दर्भे
ग्रन्थनम् । म—ग्रन्थाति मालां मालिकः । कि—ग्रन्थयति, ग्रन्थति । “ग्रन्थि-
सुदप्रथयितु हृदयेषि” इति (१० । ६३) माघप्रयोगश्चिन्त्यः ।

११ । षाथृङ् दवाशिषोरैश्येऽर्थने । } (षाथ—भा० आ०) (नाथ—

१२ । नाथृङ् दवाशिषोरैश्येऽर्थने । } भा० आ०) षीपदेशविषी

वर्जनेऽप्याद्यस्य पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् । शेषो दन्त्यादिः । ऋ—अननाथत् ।
ङ—प्रणायते, प्रनाथते । दव उपतापः, आशीरिष्टार्थाञ्जनम् । डिस्त्रोप्यञ्च
अपथाशीर्नत्यनुकारे इति नियमादाशिषोऽन्यत्र परस्मैपदम्, नाथति शब्दु बली
उपतापयतीत्यर्थः । नाथते श्रियं लोक आशंसते इत्यर्थः । नाथति धेनी
ईश्वरः स्वादित्वर्थः । नाथति भूमिं नृपं विप्रः, याचते इत्यर्थः । “मार्मचैरथ
तव प्रयोजन नाथ(ध)से किमु पति न भूधत” इति भारवौ (१३ । ५८) योचन-
मध्याशसाविशेषः । आशिषि नित्यमात्मनेपदमन्यत्र विभाषयेति केचिद् ।

१३ । पुथ्य हिंसे । (पुथ—दिवा० प०) थ—पुथ्यति । पुपोथ ।

१३ । पुथि कुग्थे । (पुग्थ—भा० प०) पञ्चमस्त्री । इ—पुग्थरी ।
अन्त स्वप्रथमादिरयमित्येके । पुग्थति । कुग्थो बधक्लीषी ।

१३ । पुथक् त्विषि । (पुथ—चु० प०) क—पोथयति । त्विषि द्वीती ।

पथेज् गत्यां पथिक च प्रोथृञ् पर्यापिषे पृथक् ।

क्षेपे प्रथक् च प्रथमष् ङ च ख्याती मिथृञ् बधे ।

मेधायां मेथृञ् सङ्के च मन्य कुग्थे ग मन्यं च ।

गाहेज् मथे च मथ माथ् लुथि कुग्थे व्यथञ्चङ् ।

दुःखे चाले भये वैथ विथृङ् यांचे श्रथर्म बधे ।

१४ । पथेज् गत्वाम् । (पथ—भा० प०) ए—अपधीत् । अ—पाथः, पथः ।

१४। पथिक् च । (पन्थ—पु० प०) इ, क—पन्थयति । चकारात् गत्वाम् । “कुशस्थलं पन्थयति” इति हलायुधः । (२३७) ।

१५। प्रोथृञ् पर्थ्यापणे । (प्रोथ—भ्वा० उ०) रेफयुक्तः । ऋ—अप्रोथत् । अ—प्रोथति प्रोथते । पर्थ्यापणं सामर्थ्यम् । “पुप्रोथास्मै न कश्चन” इति भट्टिः ।

१४। ८४। पर्थ्यापणं परिपूर्णतेति गोविन्दभट्टः ।

१६। पृथक् चोपे । (पृथ—चु० प०) क—पर्थयति गुडमौषधे जनः ।

१७। प्रथक् च । (प्रथ—चु० प०) रेफयुक्तः । क—प्राथयति । चकारात् चोपे ।

१७। प्रथ मषड् च ख्यातौ । (प्रथ—भ्वा० षा०) रेफयुक्तः । म—प्रथयति । ष—प्रथा । ड—प्रथते गुणो, प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः । चकारात् प्रथक् च ।

१८। मिथृञ् बधे मेधायाम् । (मिथ—भ्वा० उ०) ऋ—अमिमिथत् । अ—मिथति मिथते शास्त्रार्थं शिष्यः, धारयतीत्यर्थः । मिमिथतुः ।

१९। मेथृञ् सङ्गे च । (मेथ—भ्वा० उ०) अ—मेथति, मिथते धीरो शुचिना, संगच्छते इत्यर्थः । ऋ—अमिमिथत् । मिमिथतुः । चकारात् बधमेधयोश्च ।

२०। मन्य कुन्थे (गाह्णे) । (मन्य—भ्वा० प०) कुन्थः कैश्चिन्न मन्यते । मन्यति ।

२०। न मन्य च गाह्णे । (मन्य—क्रा० प०) गाह्णे विलोडनम् । ग—मथ्राति दधि वल्लवी । “सौमित्रिरमथ्राच्चतुरो हयान्” इति भट्टिः । १७। ४१ । “मथ्रामि कौरवशतं समरे न कोपात्” इति वेणी । इत्युभयत्र विनाशार्थः । चकारात् मन्य च (भ्वादिगणोभयमन्यधातुरपि गाह्यार्थक) ।

२१। ज मथे च । (मथ—भ्वा० प०) ज—माथ मथ । ए—अमथीत् । चकारात् गाह्णे । (सम्प्राप्तं मकरध्वजेन मथन स्वतो मदर्थे पुरेति रत्नावस्थां विनाशो गाह्यश्चेत्युभयार्थत्वम्) ।

२१। मथि कुन्थे । } (मन्य—भ्वा० प०) (मान्य—भ्वा० प०)

२२। माथि कुन्थे । } (लुन्य—भ्वा० प०) मध्यमो द्वितीयस्वरौ,

२३। लुथि कुन्थे । } शेषः पञ्चमस्वरौ । इ—मन्यते, मान्यते,

लुन्यते । कुन्थो बधक्लोपी ।

२४। व्यथपड् दुःखे चाले भये । (व्यथ—भ्वा० षा०) दुःखं दुःखानु-

भवः, चालः कम्पः । ष—व्यथा । म—व्यथयति । ङ—व्यथते लोकः, दुःखमनु-
भवति, कम्पते, विभेति वेत्यर्थः । केचित्तु दुःखभयचालनयोरिति पठित्वा
भयिन चालनं भयचालनमित्याहुः । दुःखभयचालने इति पठित्वा दुःखभययो-
श्चालनमुत्पादनमिति गोविन्दभट्टः ।

२५ । वेथृङ् याचे । } (वेथ—भा० षा०) (विद्य—भा० षा०) ङ—

२६ । विथृङ् याचे । } अविवेथत् । ङ—वेथते, विवेथे, विविथे ।

२७ । अथम् बधे । (अथ—भा० षा०) एतदाद्याः सर्वे शान्ता रक्षयुक्त-
तालव्याद्याः । म—अथयति ।

अन्य् कि दर्भे बधे अन्यग् मोक्षे प्रतिहृषि अथक् ।

यत्ने प्रतिहृषि अथक् बन्धे मोक्षे बधे अथिङ् ।

शैथिल्येऽमी थकारान्ता अष्टाविंशतिरौरिताः ।

२८ । अन्य कि दर्भे बधे । (अन्य—पु० भा० प०) कि—अन्ययति
अन्यति । दर्भो ग्रन्थनम् ।

२८ । अन्यग् मोक्षे प्रतिहृषि । (अन्य—क्रा० प०) म—अन्याति बन्धं
गोपः, सुञ्चतीत्यर्थः । अन्याति शिशु लोकः, पुनः पुनर्हर्षयतीत्यर्थः ।

२७ क । अथक् यत्ने प्रतिहृषि । (अथ—पु० प०) क—आथयति
पठितुं शिष्य, यतते इत्यर्थः । आथयति शिशुं लोक, पुनः पुनर्हर्षयतीत्यर्थः ।

२७ ख । अथ कि बन्धे मोक्षे बधे । (अथ—पु० भा० प०) कि—
आथयति, अथयति । “आप्यं आथयति स्फुटार्थमधुरं गद्यञ्च पद्यं सदा । भावा-
लङ्कृतिपेशल अथयति स्पष्टाक्षरं नाटकम् । अन्याति प्रथितावदातचरितः शास्त्रं
विचित्रञ्च यः ॥” इति हलमयुधोक्तं अथयतीति अथयत्क दीर्घस्ये इत्यदन्तस्य
रूपम् । अनेकार्थत्वाद्बध्नातीत्यर्थः ।

२७ ग । अथिङ् शैथिल्ये । (अन्य—भा० षा०) शैथिल्यमिह शिथिली-
भावस्तात्पर्यञ्च । इ—अन्ययते । ङ—अन्ययते वस्त्रं, शिथिलं स्यादित्यर्थः ।
अन्यने वस्त्रं लोक, शिथिलं करोतीत्यर्थः ।

अमी थकारान्ता अष्टाविंशतिरौरिताः ।

सुगमम् ।

द्वन्द्ववर्गः ।

अदलौ भक्षेऽदि बन्धेऽर्दं यातनागतियाचने ।

१ । अदलौ भक्षे । (अद—अदा० प०) ल—अस्ति । औ—अत्ता । गणज्ञातमनित्यमिति न्यायात् अथ स्थितौ अदतीत्यपीति वररुचिः ।

१ । अदि बन्धे । (अन्द—भा० प०) इ—अन्यते । अन्दति ।

२ । अर्दं यातनागतियाचने । (अर्द—भा० प०) यातना ताडनम् । अर्दतिः पिता पुत्रम् । अरहणं नार्दति चातकोऽपीति रघु । ५।१७ । न याचतीत्यर्थः ।

अर्दञ् बधेऽर्दक् च इदि परमैश्वर्य्यं उन्द धी ।

क्लेद उर्दञ्चिति क्रौडाखादे क्लदि तु रोदने ।

आह्वानेऽथ क्लद् षमङ् च वैक्लव्यविकलत्वयोः ।

२ । अर्दञ् बधे । (अर्द—भा० उ०) ञ—अर्दति, अर्दते । रक्षःसङ्घाणि चतुर्दशार्दीदिति । अयमात्मनेपदीत्यन्ये ।

२ । अर्दक् च । (अर्द—बु० प०) क—अर्दयति । चकारात् बधे । अयमात्मनेपदीत्येके ।

३ । इदि परमैश्वर्य्ये । (इन्द—भा० प०) ञ्स्वादि । इ—इन्यते । इन्दति इन्दः ।

४ । उन्द धी क्लेदे । (उन्द—रुधा० प०) ञ्स्वादि । क्लेद आर्द्राभावः । ध—उनत्ति वस्त्रं पयसा । ई—उन्नः उत्तः (ञ्जीघ्रात्तोन्दनुदविन्दोवेति विभाषया क्लस्य नः) उन्दिदिति ।

५ । उर्दञ्चिति क्रौडाखादे । (उर्द—भा० आ०) ञ्स्वी, रेफमध्यः । दीर्घस्य नित्यत्वात् (व्यनक्तयौको धोर्घ इति नियमादिति भावः) दीर्घादिति कश्चित् । मिति परिमाणम् । ङ—ऊर्दते कनकं वणिकम् ।

६ । क्लदि तु रोदने आह्वाने । (क्लन्द—भा० प०) इ—क्लन्यते ।

६ । अथ क्लदुषम ङ् च वैक्लव्यविकलत्वयोः । (क्लद—भा० आ०) वैक्लव्य-विह्वलीभावः । ष—क्लदा । म—क्लदयति । ङ—क्लदते रोगार्त्तं । चकारात् क्लदि च (एतद्वयार्थकः) ।

विलोः लरी ता, वक्रन्दक् शब्दसातत्य लृ च्चिदाः ।

७ जि मोचे जेह इच्छिद् याचा जि च्चिद कूजने ।

विलो लरी ती । ती क्कदिक्कदभडौ । (विलो विगतो लो लकारो ययो स्तथोक्तौ) अन्तःस्वरतीयरहितौ च स्याताम् । (तेन क्कन्द क्कद इतिवत् क्कन्द क्कद-इत्यपि) ।

७ । कदि तु रोदने आह्वाने । (कन्द—भा० प०) इ—कन्दते ।

७ । अथ कद् षमङ् च वैकल्यविकलत्वयोः (कद—भा० आ०) ष—कदा । म—कदयति । ङ—कदते । चकारात् कदि च । (एतदुभयार्थकः) ।

ती द्वी (क्कदिक्कदभडौ) लरी च स्याताम् । लखाने रेफो ययो लौ लरी । (तेन क्कन्द क्कद इतिवत् क्कन्द क्कद इत्यपि) ।

८ । कदि तु रोदने आह्वाने । (कन्द—भा० प०) इ—कन्दते । ततोः ऽक्कन्दौहशमीवः । क्कन्दन्ति भर्तारमिवाभिपन्नम् ।

८ । अथ कद् षमङ् च वैकल्यविकलत्वयोः (कद—भा० आ०) ष—कदा । म—कदयति । ङ—कदते । चकारात् कदि च (एतदुभयार्थकः) एतं कदि क्कदि वैकल्ये इति भादावात्मनेपदिनौ मानुबन्धौ दुर्गसिंहादिभिः पठ्येते । कन्दते, कन्दते, अकन्दि अकान्दि, अकन्दि अकान्दि । एतौ बहुवाचसमतत्वादानेनोपेक्षितौ ।

९ । आकन्दक् शब्दसातत्ये । (आकन्द—बु० प०) अ उपसर्गः । रेफयुक्तोऽयम् । क—आकन्दयति । शब्दसातत्यं निरन्तरशब्दक्रिया । (आकन्दयति यन्त्रम्) ।

१० । ल् च्चिदा ङ जि मोचे जेहे । (च्चिद—भा० आ०) एतदाद्याभस्यो वकारयुक्तधायाः । ल्—अच्छिदत् । आ—च्छेदितं च्चिच्छं तेन, प्रच्छेदितः प्रच्छिषः सः । ङ—च्छेदनी तिलस्त्रीकं, मुञ्चतीत्यर्थः । जि—च्छिच्छेदिसि । जेहेः स्निग्धीभावः ।

१० । इर् च्चिद् या च् । (च्चिद—दिवा० प०) इर्—अच्छिदत् अक्षुदीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गसिंहः । य—च्छिद्यति । आ—च्छेदितं च्चिषं तेन, प्रच्छिषः प्रच्छेदितः सः । चकारात् मोचे ल्जेहे ।

१० । आञि च्चिद कूजने । (च्चिद—भा० प०) आ—च्चेदितं च्चिष्यं तेन, प्रच्चेदितं प्रच्विष्यः सः । जि—च्विष्योऽस्ति । मूर्धन्यवर्गद्वतीयान्तोऽयमित्येके (च्चिड इत्यर्थः) ।

क्लृद् क्लिदिञ् ङ रुदि क्लियूङ्क्तेदे अ्धौ च्चुदिर्च्चुदि ।

६क । क्लदि अ ङ रुदि । } (क्लन्द—भा० उ०) (क्लिन्द—भा०
११ । क्लिदि अ ङ रुदि । } उ०) ङावन्तःस्थद्वतीययुक्तौ । इ—क्लन्थते,

क्लिन्थते । अ—क्लन्दति क्लन्थते, क्लिन्दति क्लिन्थते । ङ—क्लन्दते क्लिन्दते । रुदि रोदने ।

११ । क्लियूङ्क्तेदे । (क्लिद—दिवा० प०) अन्तःस्थद्वतीययुक्तः । क्लेद आर्दीभावः । य—क्लियति वस्त्रं पयसा । ज—क्लेदिष्यति क्लेस्यति । इर—अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गसिंहः ।

१२ । अधौ च्चुदिर् च्चुदि । च्चुद—रधा० उ०) अ, ध—चुणक्ति चुन्ते । षी—षीत्ता । इर्—अचुदत् अचौक्तीत् । च्चुदि चूर्णीकरणे ।

कुर्द कूर्दङ् क्रीडायां कर्द स्यात् कुन्मिते रवे ।

१३ । कुर्दङ् क्रीडायाम् । } (कुर्द—भा० आ०) (कूर्द—भा० आ०)

१४ । कूर्दङ् क्रीडायाम् । } द्वौ क्रमात् पञ्चमषष्ठरिणौ । दीर्घणः

पृथक्पाठनामर्थ्यात् पूर्वस्य व्यञ्जयतीति दीर्घा न स्यात् । ङ—कुर्दति, कूर्दते ।

१५ । कर्द स्यात् कुन्मिते रवे । (कर्द—भा० प०) एकोऽयः । कर्दति काकः । रमानाथस्तु कौत्रे कर्दतीति भट्टमङ्गदर्शनात् उदरसम्बन्धिशब्द एवास्त्र प्रयोग इति मन्वानः कर्दति शिशुः (कुद्वौ शब्दायते इत्यर्थः) इत्युदाहरणम् । (कर्दति उदरमित्यपि) ।

खद स्थैर्ये बधे खाद भक्षणो खुर्दं खूर्द ङ ।

क्रीडायां खर्द दशने खिदङ्ख्यौ दैन्यकेश्खिदौप् ।

परिघाते गर्द कि तु रवे गुर्दक् निकेतने ।

१६ । खद स्थैर्ये बधे । (खद—भा० प०) खदति (खदिरः) ।

१० । खाह भक्षणे । (खाह—भा० प०) ऋ—अचखाहत् ।

१८ । खूर्दं ङ क्रीडायाम् । } (खूर्दं—भा० आ०) (खूर्दं—भा०

१९ । खूर्दं ङ क्रीडायाम् । } आ०) ही क्रमात् पञ्चमषष्ठस्वरिणौ ।

दीर्घिणः पृथक्पाठात् पूर्वस्य व्यञ्जयतीति न दीर्घ । ङ—खूर्दते खूर्दते ।

२० । खर्दं दशने । (खर्दं—भा० प०) दशनं दन्तकरणकक्रिया । खर्दति मूलकं लोकः । केचित्तु दन्दशुके इति पठित्वा दग्दशुको दन्दशुकाकर्तृकक्रियेत्याहुः ।

२१ । खिदङ् ध्यो दैन्यके । (खिद—रुधा० दिवा० आ०) दैन्यकमुप-
तप्तीभावः । ङ, ध—“खिन्ते तेष्वेव यैर्द्रव्यं दीयमानं न गृह्यते” इति हला-
युधः । ६८ । ङ, य—“स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः” इति शाङ्क-
न्तले । षी—खेत्ता ।

२१ । श खिदौ प परिघाते । (खिद—तुदा० प०) श, प—खिन्दति दुष्टं राजा । षी—खेत्ता ।

२२ । गर्दं कि तु रवे । (गर्दं—चु० भा० प०) कि—गर्दयति, गर्दति ।
रवः शब्दः ।

२३ । गुर्दक् निकेतने । (गुर्दं—चु० प०) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्य न
दीर्घः । क—गुर्दयति । निकेतनं निवासः ।

गुर्दङ् च कूर्दं, ती दीर्घी, गद् भाषे गुर्दङ् खेलने ।

२३ । गुर्दङ् च कूर्दं । (गुर्दं—भा० आ०) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-
दस्यापि न दीर्घः । ङ—गुर्दते । कूर्दं क्रीडा । चकारात् गुर्दक् च (क्रीडार्थकः) ।
ती दीर्घी । ती गुर्दकगुर्दङ्गी (धातू) दीर्घी दीर्घवन्ती ।

२४ । गूर्दक् निकेतने । (गूर्दं—चु० प०) क—गूर्दयति ।

२४ । गूर्दङ् च कूर्दं । (गूर्दं—भा० आ०) ङ—गूर्दते । चकारात्
गूर्दक् च (कूर्दार्थकः) ।

२५ । गद् भाषे । (गद्—भा० प०) गदति । भाष कथनम् । वाक्क
कतिविध सञ्जगद्विरे इति गणकता नित्यत्वादात्मनेपदम् ।

२६ । गुदङ् खेलने । (गुदं—भा० आ०) ङ—गोदते ।

चदेञ् याचे चदि ज्ञादे दीप्तौ चृद्क् नुदि छिदिर् ।

धौञ् छेदे कृद् कि सन्दीपे कृदुञ् धिर्देवने त्विषि ।

२७। चदेञ् याचे । (चद—भा० उ०) ए—अचदीत् । अ—चदति चदते ।

२७। चदि ज्ञादे दीप्तौ । (चन्द—भा० ५०) इ—चन्वते । ज्ञादौ हर्षः ।

२८। चुदक् नुदि । (चुद—चु० प०) नुदि प्रेरणे । चोदयति वाणं वीरः ।

२९। छिदिर् धौञ् छेदे । (छिद—रुधा० उ०) छेदो द्विधाकरणम् ।

इर्—अच्छिदत् अच्छेत्सीत् । ध, अ—छिनत्ति छिन्ते दात्रेण लोकः ।
धी—हेता ।

३०। कृद् कि सन्दीपे । (कृद्—चु० भा० प०) सन्दीपो दीप्तीकरणम् ।
कि—हृदयति हृदति दीपं लोकः ।

३०। कृदुञ् धिर्देवने त्विषि । (कृद्—रुधा० उ०) उ—हृदित्वा कृत्ता ।
ज, ध—कृषति कृन्ते । इर्—अच्छिदत् अच्छिदीत् । देवनं जिगीषेच्छाव्यव-
हारस्तुतियुतिकान्तिगतय इति केचित् । स्वमते तु देवञ्च देवने इत्यस्य निष्पा-
दनाद्देवनं क्रीडनमेव । अन्यथा त्विषो ग्रहणमनर्थकं स्यात् । त्विषि दीप्तौ ।

हृदक् च वमने हृद् किञ् संहतौ स मिदूर्जने ।

३१। हृदक् च वमने । (हृद—चु० प०) वमनं वान्तिः । क—हृदय-
त्वन्नं लोकः । चकारात् कृदुञ्धिर् च ।

३२। हृद् किञ् संहतौ । (हृद—चु० भा० उ०) कि, अ—
हृदयति हृदयते, हृदति हृदते दिग्ं मेघः, आच्छादयतीत्यर्थः ।

स मिदूर्जने । स 'हृद किञ्' ऊर्जने जीवनबलयोर्मित् स्यात् (मानु-
बन्धो भवेदित्यर्थः) । म—हृदयति पुत्रं पिता, जीवयति बलवन्तं करोति
वेत्यर्थः ।

षर्दं शब्दे षद् न्निष्टोत्तौ षदक् भासि जौ षुदश् ।

प्रेरणे षेद् णिट् सन्निधौ षिदि च कुत्सने ।

३३। षर्दं शब्दे । (षर्द—भा० प०) षोपदेशविधौ वर्जनेऽप्यस्य षर्दं
पठः षोषादिदुर्गोषात् । प्रषर्दति ।

३४। षद् न्निष्टोत्तौ । (षद्—भा० प०) न्निष्टोत्तरव्यञ्जनशब्दः ।
नदति षण्टा ।

- ३४ । षद् वा भासि । (षद्—बु० प०) क—भादयति । भासि दीप्ती ।
 ३५ । औ षुदम् प्रेरणे । (षुद—तुदा० उ०) ज, य—नुदति नुदते
 शरं योधः । औ—नोत्ता ।
 ३६ । षेदृञ् सन्निधौ । } (षेद—भा० उ०) (षिद—भा० उ०)
 ३७ । षिदृञ् सन्निधौ । } सन्निधिः सन्निकर्षः । ऋ—अग्निदत् ।
 ज—नेदति नेदते दयालुं दीनः । निनेदुः निनिदुः ।
 ३७ । षिदि च क्लृप्ते । (निन्द—भा० प०) त्रिसन्निन्दनिष्ठां षोड-
 देशकलं चिन्त्यं, षत्वविकल्पने स्वरूपग्रहणात् । केचित्तु कृति विकल्पमिच्छन्ति,
 त्यादौ तूपसर्गादसमासे उपसर्गात् समासे नित्यमित्यर्थः । यथा प्रणिन्दकः प्रणि-
 न्दकः । प्रणिन्दति । भट्टी तु त्यादावपि विकल्पो दृश्यते । इ—चिन्त्यते ।
 निन्दति दुष्टं लोकः । चकारात् षेदृषिदृञ् च (क्लृप्तार्थकः) ।

तर्दं हिंसे तदुञ् धिर्नादरे च तुद औश् व्यथे ।

- ३८ । तर्दं हिंसे । (तर्द—भा० प०) तर्दति ।
 ३९ । तदुञ् धिर्नादरे च । (तद—रुधा० उ०) उ—तर्दित्वा तदत्वा ।
 ध, ज—दृषति दृन्ते । इर्—अददत् अतर्दीत् । चकाराद्धिंसे च ।
 ४० । तुद औश् व्यथे । (तुद—तुदा० उ०) ज, य—तुदति तुदते ।
 औ—नोत्ता । व्यथ इह अग्लस्य रूपम् । “तुतोद गदया चारिम्” इति भट्टिः ।
 १४ । ८१ । विधुन्तुदः ।

चदि चेष्टे ददङ् दाने धृतौ टु नदि संवधि ।

- ४१ । चदि चेष्टे । (त्रन्द—भा० प०) तवर्गाद्यादिः । इ—न्यते ।
 तत्रन्द । तुदि चेति दामोदरः । (दामोदरमते तुन्दधातुरधि) तुन्दं अडरम् ।
 ४२ । ददङ् दाने धृतौ । (दद—भा० षा०) उ—ददते ।
 ४३ । टु नदि संवधि । (नन्द—भा० प०) टु—नन्दधुः । इ—न्यते ।
 संवधि आनन्दयुक्तभावे । “ननन्द पारिप्लवनेत्रया ऋपः” इति द्रुः । १ । ११ ।
 “नन्दये च कुम्भं पुंसाम्” इति तु गणकृतानिश्चत्वात् ।

नर्दं शब्दे पर्दङ्कूपानोत्सर्गे पद् यङौ मत्तौ ।

- ४४ । नर्दं शब्दे । (नर्द—भा० प०) नर्दति ।

४५ । पर्दङ् अपानोत्सर्गं । (पर्द—भा० आ०) ङ—पर्दते वृद्धः ।

४६ । पद् यङी गतो । (पद्—दिवा० आ०) य, ङ—पद्यते । षी—पत्ता ।

पद्, वद्, ख्यैर्य्ये विदि त्वं श्रे बुद्, बुन्दिर्जु निशामने ।

४६ । पद् ख्यैर्य्ये । } (पद्—भा० प०) (वद्—भा० प०) पदति,

४७ । वद् ख्यैर्य्ये । } वदति पर्वतः । अवादीत् अबदीत् । “हसादेः सेम”

इत्थादिना वा वृद्धिः, व्रजवदेत्यत्र दन्त्यादिवदोपग्रहणात् ।

४८ । विदि तु भ्रशे । (विन्द—भा० प०) इ—विन्द्यते । भ्रंशे भ्रवयवे ।
विन्दुरिति शब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमेवायं धातुर्मन्तव्यो नत्वस्यान्वय प्रयोग इति
धातुपारायणम् ।

४९ । बुदिर्जु निशामने । } (बुद्—भा० उ०) (बुन्द—भा० उ०)

५० । बुदिर्जु निशामने । } द्वी पञ्चमस्वरिणौ । इर्—अबुदत् अबो-
दीत्, अबुन्दत् अबुन्दीत् । अ—बोदति बोदते, बुन्दति बुन्दते । उ—बोदित्वा
बुद्ध्वा, बुन्दित्वा बुद्ध्वा । निशामनमालोचनम्, प्रणिधानमिति केचित् ।
“सप्तंसे श्ररबन्धेन दिव्येनेति ऋबुन्द स” इति भट्टिः । १४ । ७२ । शेषस्तालव्य-
वर्गाद्यादिरित्येके (बुन्द इत्यर्थः) ।

भदिक् शुभे भदिङ् मोदप्रीत्योश्च ज् धौ भिदिभिदि ।

५१ । भदिक् शुभे । (भन्द—बु० प०) इ, क—भन्दयति । शुभं शुभक्रिया ।

५१ । भदिङ् मोदप्रीत्योश्च । (भन्द—भा० आ०) मोदो हर्षः । प्रीतिः
प्रीतीकरणम् । अकारात् शुभे च । इ—भन्द्यते । ङ—भन्दते पण्डितः सदा ।

५२ । अ धौ भिदिभिदि । (भिद—रुधा० उ०) भित् कियदवयव-
विदारणम् । अ, ध—भिनत्ति भिन्ते कूलं नदी । षी—भेत्ता । इर्—अभि-
दत् अभैत्सीत् ।

मदिङ् स्वपने जाङ्गे मदे मोदे स्तुतौ गतौ ।

५३ । (मन्द—भा० आ०) इ—मन्द्यते । ङ—मन्दते जनः, स्वपिति,
जङ्गोभवति, माद्यति, मोदते, स्तुति, गच्छति वेत्यर्थः ।

मदौभिर्यञि हर्षे स मिङ्ग्व्ये म्लेपने मदक् ।

ऊ ढ्रसियोगे ऋद्मषुड चोदे मिदि मिदक् झिहि ।

५३ । मदीभिर्यञि ह्वे । (मद्—दिवा० प०) ई, जि—मत्तोऽस्ति । भ, य—माद्यति । इद्—अमदत् अमादीत् अमदीत् । अच्चाञित्वं ऊ इति दुर्गसिद्धः ।

स मिह्वे ग्लेपने । (स पूर्वोक्तो मद्धातुर्गञ्वे ग्लेपने चार्थे मित्, घटादि-भंवतोत्थर्थः) । गञ्वोऽहङ्कारः, ग्लेपनं दैन्यम् । म—मदयति शत्रुं शूरः ।

५३ । मद्क् ऊ ढ्रसियोगे । (मद्—सु० आ०) क, ऊ—मनो माद-यते यस्य शास्त्राभ्यासरसायणादिति हलायुधः । २३ ।

५४ । ऋद् मषुड चोदे । (ऋद्—भा० आ०) रेफयुक्तः । चोदश्चूर्णी-करणम् । म—मदयति । ष—मदा । ड—मदते काननं दन्ती ।

५५ । मिदिक् झिहि । } (मिद्—सु० प) (मिद्—सु० प०)

५५ । मिदक् झिहि । } झिहि झिग्धीभावे । इ, क—मिन्दयति मेदयति वर्त्तिका तैलेन ।

इमिद् या ल् मिदा जिङ् च मिद् मेदञ् बधमेधयोः ।

५५ । इमिद् या च । } (मिद्—दिवा० प०) (मिद्—भा०

५५ । ल् मिदा जि ङ् च । } आ०) अत्र न परिषाञ्च मध्यम इति

नियमेऽपि पूर्वस्य इरिहिधानात् लकारः परस्यैव । पूर्वोदपि नित्यं ऊ इति दुर्गः । इद्—अमिदत् अमेदीत् । य—मेद्यति । आ—मेदितं मित्रं तेन,

प्रमित्रः प्रमेदितः सः । “इतिव्यायामशीलोऽसौ महाकायो न मेद्यति” इति हलायुधः । १३६ । (न मेद्यति न खेदजलार्दीभवतीत्यर्थः) ल्—अमिदत् ।

आ—पूर्ववत् । (आकारानुबन्धफलं पूर्ववर्त्तिधातुवदित्यर्थः) जि—मिन्नोऽस्ति । ऊ—मेदते । चकारात् झिहि । किञ्चित् किल न मेदते इति हलायुधः । १३६ ।

५५ । मिदञ् बधमेधयोः । } (मिद्—भा० उ०) (मेद्—भा० उ०)

५६ । मेदञ् बधमेधयोः । } ऋ—अमिमेदत् । ज—मेदति मेदते शास्त्रार्थं, धारयतीत्यर्थः । मिमिदुः । मिमेदुः ।

मुदक् संसर्गे जि मुदङ् हर्षे मृद्ग क्षुदि लघिर् ।

रुद् रोदै रद् उत्खाति वदिङ् नुत्यभिवादयोः ।

५७। मुदक् संसर्गं । (मुद—बु० प०) क—मोदयति घृतेनात्वं लोकाः ।

५७। जि मुदङ् हर्षे । (मुद—भा० आ०) हर्षं चित्तोत्साहः । जि—
मुदितोऽस्ति । ङ—मोदते धनौ ।

५८। रुद्ग रुदि । (रुद—क्रा० प०) ग—रुक्नाति । ममर्दं । रुदि
चूर्णीकरणे ।

५९। लघिर् रुद् रोदे । (रुद—अदा० प०) रोदीऽभ्युविमोचनम् । ल,
घ—रोदिति लोकः शोकात् । इर्—अरुदत् अरोदीत् । “अरोदीद्राक्षसानीक-
मरुदश्चमुजांपतिः” इति भट्टिः । १७। ४८) रोदिभ्यनाथमात्मानमिति भट्टौ
आह्वानविशिष्टरोदनक्रियाव्याप्यत्वात् सकर्मकत्वमिति जयमङ्गल टीका ।

६०। रद् उत्खाति । (रद्—भा० प०) रेफादिः । उत्खातमुत्खनन-
मिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं शूकरः ।

६१। वदिङ् नुत्यभिवादयोः । (वन्द—भा० आ०) अभिवादो नम-
स्कारः । इ—वन्दते । ङ—वन्दते गुरुं लोकः, स्तीति नमस्करोति वेत्यर्थः ।

वदै वाचि वदक् वाचि सन्देशे च वदञ् ङपि ।

६१। वदै वाचि । (वद—भा० प०) ऐ—उद्यात् । वदति ।

६१। वदक् वाचि सन्देशे च । (वद—बु० प०) क—वादयति ।
सन्देशो वचनविशेषः । अयमात्मनेपदीत्येके ।

६१। वद ङङपि । (वद—भा० उ०) ज्—वदति वदते । ङ—वदते ।
अयमात्मनेपदीत्यन्ये । अपिशब्दात् वाक्सन्देशयोः ।

विद् ङ्कञ् चेतनाख्यानवासवादे विद् लृश् पञौ ।

लाभे धौ विद् ङ मीमांसे विद्द्यूङ् भावे विदल् मतौ ।

६२। विदङ् कञ् चेतनाख्यानवासवादे । (विद—बु० उ०) चेतना
ज्ञानम्, वादः स्वीर्यम् । ङ—वेदयते शास्त्रं धीरः, जानातीत्यर्थः । वेदयते
स्वार्थं लोकः, आख्यातीत्यर्थः । वेदयते तीर्थे साधुर्वसतीत्यर्थः । वेदयते वृक्षः,
स्थिरः स्यादित्यर्थः । ज्—वेदयति वेदयते । केचित्तु वादं न पठन्ति, चेतना-

स्नाने च वेदनेति पठित्वा वेदयते विषः, व्यथते इत्यर्थं इत्युदाहरन्ति । अस्मात् परस्मैपदमन्यमाना “जितां सपत्नेन निवेदयिष्यत” इत्यत्र निवेदनं करोतीति औ समादधते ।

६२ । विद् ङ शपञौ लाभे । (विद्—तुदा० उ०) वृ—अभिदत् । श, प, अ—विन्दति विन्दते । औ—वेत्ता ।

६२ । धी विद् ङ मीमांसे । (विद्—रुधा० आ०) मीमांसो विद्या-रणम् । ध, ङ—विन्दते शास्त्रं धीरः । औ—वेत्ता ।

६२ । विद्यौ ङ भावे । (विद्—दिवा० आ०) भावः सत्ता, सा चेद् विद्यमानतैव । य, ङ—विद्यते विष्णुः । औ—वेत्ता ।

६२ । विदल् मतौ । (विद्—अदा० प०) ल—वेत्ति ।

शब्दक् शब्दज्ञातौ सोपसर्गस्त्वाविष्कृतौ मतः ।

६३ । शब्दक् शब्दज्ञतौ । (शब्द—चु० प०) क—शब्दयति । सोपसर्ग-स्त्वाविष्कृतौ मतः ।

(उपसर्गसहितः शब्दधातुराविष्कारार्थक इत्यर्थः) प्रशब्दयति गभीरमर्थं शिष्यः, स्फुटं करोतीत्यर्थः ।

श्विदिङ् शौक्तेऽथ शद् लृजौ शाते आङ् शदौ गतौ ।

६४ । श्विदिङ् शौक्तेः । (श्विन्द—भा० आ०) वकारयुक्तः । इ—श्विन्दते । ङ—श्विन्दते पुण्डरीकम् ।

६५ । अथ शद् लृजौ शाते । (शद्—भा० प०) लृ—अशदत् । ज—शदः शदः । औ—शत्यति । शातः पतनं पातनञ्च । शीयते पत्रं वृक्षात्, शीयते पत्रं वृक्षात् वायु । “शदोऽपि मम्” इत्यनेन शब्दविषये आत्मनेपदम् । केचिदिमं तुदादौ च पठित्वा तस्मामर्थ्यात् आत्मनेपदानित्यत्वे शब्दप्रत्यये शीयन्ती शीयती इत्युदाहरन्ति ।

६५ । आङ् शदौ गतौ । (आ—शद० भा० प०) तात्पर्यादिः । आशीयते । औ—आशास्तीत् ।

आङ् षदक् च षद् लृजौश् विषादे शरथे गतौ ।

६६ । षड् षदक् च । (षाषद—बु० प०) क—आसायति । षकारात् गती ।

६६ । षट् लृजौश्च विषादे शरणे गती । (षद—तुदा० प०) लृ—अस-
दत् । ज—साद, सदः । औ—असास्वीत् । श—सीदन्ती सीदती । विषाद
आकुलीभावः । सीदति राधा रासगृहे । शरणं हिंसा ।

षूदङ् निरासे षूदक् त्वाश्रुतिहृत्योश्च जि ध्विदा ।

ङ्लृ मोहस्नेहमोक्षे लृ औ ध्विद्या जि खिदि ष्वदक् ।

स्वादे छेदे ष्वद खर्दं स्वादङ् प्रीतिलिङोः स्पदिङ् ।

वृषत्कम्पे ख्वद मषङ् विदारे स्यन्दू ङ् वलृ सुतौ ।

६७ । षूदङ् निरासे । (षूद—भा० आ०) षठ्स्वरी । ड—सूदते ।
निरासो निक्षेपः । षूद क्षणने इति प्राञ्च । क्षणनमवदारणं, हिंसोपलक्ष-
मिति रमानाथ ।

६७ । षूदक् त्वाश्रुतिहृत्योश्च । (षूद—बु० प०) षठ्स्वरी । आश्रुति-
रङ्गीकारः । क—सूदयति धनं विप्राय दातुं दाता । रमानाथस्तु आस्रवण
इति दन्त्यसकारं पठित्वा सूदयति मदिरा भाण्डात्, चरतीत्यर्थ इत्याह ।
षकारान्निरासे । (हत्यर्थे यथा—मधुसूदनः) ।

६८ । जि ध्विदा ङ्लृ मोहस्नेहमोक्षे । (ध्विद—भा० आ०) एतदाद्या
वकारयुक्ता, षट् । जि—खिन्नोऽस्ति । आ—खेदितं खिन्नं तेन, प्रखेदितः
प्रखिन्न सः । ङ—खेदते तिलस्त्रैलं, मुञ्चतीत्यर्थः । लृ—अखिदत् । खे हः
खिन्धीभावः ।

६८ । लृ औ ध्विद्या जि खिदि । (ध्विद—दिवा० प०) लृ—अखिदत् ।
औ—खेत्ता । य—खिद्यति । आ—पूर्ववत् । जि—खिन्नोऽस्ति । “खिदीति
मोहस्नेहमोक्षेषु” इति बोपदेवः । गात्रप्रक्षरणे इति प्राञ्चः । “खेदते किल
सर्वोऽपि वपुष्मानुष्णरश्मितः । न च खिद्यति तस्याङ्गं व्यायामार्दितमेदस”
इत्युभयत्र हलायुध । २१२ ।

६९ । ष्वदक् स्वादे छेदे । (ष्वद—बु० प०) स्वादो रसोपादानम् । क—
स्नादयति क्षीरं लोकाः ।

- ६८ । खदङ् प्रीतिलिङ्घोः । } (खद—भा० आ०) (खर्द—भा० आ०)
 ७० । खर्दङ् प्रीतिलिङ्घोः । } (खाद—भा० आ०) आद्यो मूर्धन्यादिः,
 ७१ । खादङ् प्रीतिलिङ्घोः । } शेषौ दन्त्यादी, मध्यमो रेफोपधः । प्रीति-

रिहानुरागविशेष । तत्र यस्यानुरागस्तस्य सम्प्रदानत्वम् । लिट् रसोपादानम् । ङ—“अपां हि त्प्राय न वारिधारा खादुः सुगन्धिः खदते तुषारा” इति शीघ्रर्षः । ३ । ८३ । “खर्दते विविधं खादु खादते च रसायणम्” इति हलायुधः । ११८ ।

७२ । खदिङ् ईषत्कर्म्ये । (खन्द—भा० आ०) इ—खन्दते । ङ—खन्दते चक्षुः । पस्यन्दे । “काशे खन्द कुशे खन्द खन्द त्वं शत्रुमस्तके” इत्यादौ गणकृतानित्यत्वात् परस्मैपदम् । पचादित्वादिनि खन्द इवाचरतीति कौ सिद्धिर्वा ।

७३ । खद मषङ् विदारे । (खद—भा० आ०) म—खदयति । सोपसर्गस्य तु “वा शमयम” इत्यादिना वा ङस्त्वः । प्रखदयति प्रख्वादयति । भवपरिवर्ज्यादुपसर्गात् परस्य घटादित्वं नास्तीति कातन्वाद्याः । तत्रैव भवस्थाने अप इति भीमः । प्रख्वादयति भवखदयति परिवखदयति । अपपरिभ्यां परस्य घटादित्वं नास्तीति जीमराः । अपख्वादयति परिख्वादयति प्रखदयति । ष—खदा । ङ—खदते । खद खदने इति प्राञ्चः । खदनं खैर्धमिति त्रिलोचनरामौ । पाटनमिति गोविन्दभट्टः । क्लेशोत्पादनमिति गोयीचन्द्रः । हिंसति रमानाथः ।

७४ । खन्दू डवस्त्व सुती । (खन्द—भा० आ०) अन्त.स्वादियुक्तः । ज—अखन्दिष्ट अखन्त । ङ—खन्दते । व—खन्त्स्यति, सिखन्त्स्यति । ख—अखदत् । सुतिः क्षरणम् । “प्रखन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपञ्चालोलगण्डखलम्” इत्यत्र गणकृतानित्यत्वं, पचादित्वादिनि प्रखन्द इवाचरतीति कौ शत्रुन्तं वा ।

स्कन्दिरौ शोषणे गत्यां स्कदि ङ् ऊप्लव उद्धृतौ ।

उत्प्लुत्य गत्यां ङ इदौ ग्वर्थे ह्लादी ङ मोदने ।

७५ । स्कन्दिरौ शोषणे गत्याम् । (स्कन्द—भा० प०) इर्—अस्कादत् अस्कान्त्सीत् । भी—स्कन्ता । चस्कन्द । स्कन्दति पङ् आतपेन ।

७६ । स्वादिङ् आप्लवउद्धृतौ उत्प्लुत्यगत्याम् । (स्कन्द—भा० आ०)

आद्यस्वरी । इ—स्कन्दते । उ—स्कन्दते । चिस्कन्दिते । पञ्चमस्वरीति
धातुपदीपरामी । “स्कन्दते स्कुन्दते चापि षड्भाष्यवर्णवाचिनः” इति भट्टमञ्जोऽपि ।
उस्कुन्दिते ।

७७ । उ हृदौ ग्वर्थे । (हृद—भा० आ०) ग्वर्थो विष्टोत्सर्गः । उ—
हृदते जनः । औ—हृत्ता ।

७८ । ह्लादीङ् मोदने । (ह्लाद—भा० आ०) अन्तःस्वहृतीययुक्त-
द्वितीयस्वरी । मोदनं हृष्टीकरणं हृष्टौभावश्च । ई—हृत् । (ह्लादेःस्वःज्ञौ
चेति ऋस्वः) उ—ह्लादते चन्दनं गात्रम् । “बलात् प्रह्लादते मनः” इति
किराति । ११ । ८ ।

ह्लादङ् च स्वन इत्येते दान्ताः स्युर्नवसप्ततिः ।

७९ । ह्लादङ् च स्वने । (ह्लाद—भा० आ०) रेफयुक्तद्वितीयस्वरी ।
उ—ह्लादते । चकारात् ह्लादीङ् च (शब्दार्थकः) “ह्लादते-स्निग्धगभीरं
ग्रहेशे वर्षुको घनः” इति हलायुधः । (२३८) ।

इत्येते दान्ताः स्युर्नवसप्ततिः ।

इति समाप्ती । एते दान्ता धातवो नवसप्ततिः एकोनाशीतिसंख्यकाः ।

—०—

धान्तवर्गः ।

इन्धी अिधङ् द्युताहृद्यु निर्वृद्धौ डेधच क्षुध् लृ ।

यौ क्षुधि क्रुध् लृयौ कोपे गुध् य वेष्टे गुधगू रुषि ।

१ । इन्धी अि धङ् द्युती । (इन्ध—इधा० आ०) ऋसादिः । ई, ऋ—
इष्टोऽस्ति । ध, उ—इन्धे ।

२ । ऋध् युनिर्वृष्टौ । (ऋध्—दिवा० रु० प०) य—ऋधति । उ—
अर्धित्वा ऋध्वा । न—ऋध्नोति । इर्—अर्धत् अर्धीत् । कश्चित्सृष्टी चायम्,
सौऽइं प्राग्भवतेव भूतजननीच्छ्रोमीति भवभूतिः । (मालतीमाधवे पञ्चमाह्ने
अधोरघण्टोत्तौ) अन्तर्भूतअर्थत्वादिदं सिद्धमिति केचित् । “ऋध्नोति धीः सदा
यस्य ऋधति त्रीच भूतले” इति हलायुधः । (२४६) ।

३ । उध् च । (एध्—भ्वा० आ०) उ—एधते । चकारात् वृषी ।

४ । सुध् लृथी सुधि । (सुध्—दिवा० प०) सुत् भक्षणेष्वा । य—
सुध्यति अन्नं वृभुञ्जित । औ—सोढा ।

५ । क्रुध् लृथी कोपे । (क्रुध्—दिवा० प०) लृ—अक्रुधत् । य—
क्रुध्यति लोकः शिशवे । औ—क्रोधा ।

६ । गुध् य वैष्टे । (गुध्—दिवा० प०) य—गुध्यति । जुगोध ।

६ । गुधग् हृषि । (गुध्—क्रा० प०) ग—गुध्नाति । जुगोध । (योऽस्मै
गुध्नाति तद्दुर्गं तत्क्षणादेव गुध्यतीत्युभयत्र हलायुधः । २६८) ।

गुधङ् क्रीडे गाध् उतु प्रतिष्ठायन्ययोर्गृधिर् ।

यु च लिप्से गर्ध कच गन्ध कङ् द्रुहि गाधृङ् ।

नाथे दधङ् ददे नाधृङ् नाथे बन्धौग बन्धक ।

बधक् बन्धे बधङ् निन्दे च बुन्धिर्जु निशामने ।

६ । गुधङ् क्रीडे । (गुध्—भ्वा० आ०) उ—गोधते ।

७ । गाध् उतु प्रतिष्ठायन्ययोः । (गाध्—भ्वा० आ०) प्रतिष्ठा
प्रस्थानम् । ऋ—अजगाधत् । उ—गाधितासे नभो भूय इति भट्टिः । २२ । २ ।
गाधते मालिकः सजः ।

८ । गृधिर् यु च लिप्से । (गृध्—दिवा० प०) इर्—अगृधत् अग-
र्धीत् । अस्मान्नित्यं उ इति दुर्गः । य—गृध्यति धनं लुब्धः । उ—गर्धित्वा
गृह्णा । चकारात् गाधृङ् च (लिप्सार्थकः) । (न गृध्यति परद्रव्यमिति
हलायुधः । २५४) ।

९ । गर्धक् च । (गर्ध्—सु० प०) क—गर्धयति । चकारात्लिप्से ।

१० । गन्ध कङ् द्रुहि । (गन्ध्—सु० आ०) क, उ—गन्धयते । द्रुहि
हिंसायाम् । गतिहिंसायाचनेष्विति कातन्त्राः ।

११ । णाधृङ् नाथे । (णाध्—भ्वा० आ०) णोपदेशविधावस्व वर्जने-
ऽपीह पाठः केषाञ्चिद्दुर्गोपात् । ऋ—अननाधत् । उ—नाधते । नाथो
दवाग्नीदैश्वर्यार्थनानि ।

१२ । दधङ् ददे । (दध्—भ्वा० आ०) उ—दधते । ददे दानं वृत्तोः ।

आदध्नादन्धकारे रतिमतिशयिनीमिति मयूरभट्टोक्तं गणकृतानित्यत्वादस्यैव
 ठीपरस्त्रीपदे साध्यमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु ङु धाञ्चि धारणे इत्यस्यैव स्यां
 साध्यम् ।

१३ । नाधुङ् नाथे । (नाध—भा० आ०) ऋ—अननाधत् । ङ—
 प्रनाधते । नाथो दवाशीरैश्चर्यार्थानानि ।

१४ । बन्धौ ग बन्धे । } (बन्ध—क्रा० प०) (बन्ध—सु० प०) (धध—
 १४ । बन्ध क् बन्धे । } सु० प०) औ—अवात्सीत् । ग—बध्नाति ।
 १५ । बध क् बन्धे । } क—बन्धयति । “वस्त्रान्तं शठ सुष्ठ सुष्ठ

शपथैः किं धूर्त्तं निर्वन्धसे” इति गणकृतानित्यतया अरभावे आत्मनेपदे च
 साध्यम् । क—बाधयति ।

१५ । बधङ् निन्दे च । (बध—भा० आ०) ङ—बीभक्षते खलं लोकः ।
 चकाराङ्बन्धे च । बधते । (निशानार्ज्वनिन्दास्त्रित्युक्तेर्निन्दार्थं क्विप्तिजेति
 सनि बीभक्षते, अन्यत्र बधते इत्याशयः) अत्र त्यादयो न प्रयुज्यन्ते इति रमा-
 नाथः । किन्तु “मा बधिष्ठा जटायु माम्” इति भट्टिप्रयोगः ।

१६ । बुन्धिर्जु निशामने । (बुन्ध—भा० उ०) पञ्चमस्वरौ । इर्—अबु-
 धत् अबुन्धीत् । ज—बुन्धति बुन्धते । उ—बुन्धित्वा बुद्धा । निशामनमालोचनं
 प्रसिद्धानमिति यावत् ।

बुन्धक् बन्धे बुधौ विज्ञापने बुध्यौङ् वेदने ।

१६ । बुन्धक् बन्धे । (बुन्ध—सु० प०) पञ्चमस्वरौ । क—बुन्धयति ।

१७ । बुधौ विज्ञापने । (बुध—भा० प०) औ—बोधा । बोधति
 शिष्यं गुरुः ।

१७ । बुध्यौङ् वेदने । (बुध—दिवा० आ०) य, ङ—बुध्यते शास्त्रं
 धीरः । औ—बोधा ।

बुधिर्जञ् चाथ बाधृङ् विहृती मेधृञ् मेधृवत् ।

१७ । बुधिर्जञ् च । (बुध—भा० उ०) इर्—अबुधत् अबोधीत् । ज—
 बोधः बुधः । ज—बोधति बोधते । चकारात् वेदने ।

१८। अथ बाध् विहती। (बाध—भा० चा०) ऋ—अवबाधत्।
 ङ—जनं न सत्वेऽधिको बबाधे इति रघुः।

१९। मेधृज मेधृवत्। (मेध—भा० उ०) ऋ—अमिमेधत्। ज—
 मेधति मेधते। मेधृवत् बधमेधासङ्गेष्वित्यर्थः।

मृधुञ् क्लिदि युध्यौङ् युञ्चे रध्यु लृ ङिसने ।

पाकेऽनौ रुध् ङ्यौ कामे रुधिर्धीं जिञ्ज आहृती ।

२०। मृधुञ् क्लिदि। (मृध—भा० उ०) ङ—मर्धित्वा मृहा। ज—
 मर्धति मर्धते। क्लिदि आर्द्रभावे।

२१। युध्यौ ङ् युञ्चे। (युध—दिवा० चा०) य, ङ—युध्यते। षी—
 योहा। सम्मुखस्थितयोर्द्वयोः सांग्रामिकरीत्या परस्परामिभवेच्छा युद्धम्।
 युध्यते योधः। कदाचिदेकस्य सहभावविवक्षायां युध्यते योधः परेण। कदा-
 चिद्वननेऽपि, युध्यते चौरं राजा, हन्तीत्यर्थः। यो भक्तपिण्डस्य कृते न युध्ये-
 दिति, अस्मान्नावे क्विपि तमिच्छतीति क्वे, तं करोतीति कण्डूदित्वात् क्वे
 वा साध्यम्।

२२। रध्यु लृ ङिसने पाके। (रध—दिवा० प०) य—रध्यति। ज—
 रधिष्यति रध्यति। लृ—अरन्धत्।

२३। अनौ रुध् ङ्यौ कामे। (अनु+रुध्—दिवा० चा०) अनावित्युप-
 पदे सप्तमी। (सप्तमी च परे वाच्ये गम्ये चोपपदे क्वचिदित्युक्तेः) ङ्, य—
 अनुरुध्यते धन लोकं। षी—अनुरोहा।

२३। रुधिर्धीं जिञ्ज आहृती। (रुध—रुधा० उ०) इर्—अरुधत्
 अरोक्षीत्। ध, अ—रुणद्धि रुन्धे। षी—रोहा। जि—रुहोऽस्ति।

राध्नौ सिद्धौ वध् हृती व्यध्यौ ताङ् विधश् विधौ ।

२४। राध् नयौ सिद्धौ। (राध—स्वा० दिवा० प०) रेफादिः। न—
 राध्नोति। य—राध्यति। षी—अराक्षीत्। सिद्धिरिह स्वादिपक्षे निष्पा-
 दना, दिवादिपक्षे निष्पत्तिः। “अन्नं राध्नोति विप्राणां यः” इति हलायुधः।
 ११४। निष्पादयतीत्यर्थः। “सकलं राध्यति त्रिया” इति हलायुधः। ११४।
 निष्पन्नं स्वादित्यर्थः। सिद्धिरन्तर्भूतअर्थत्वादुभयत्रैव निष्पादनेति गोविन्दभट्टः

२५ । वध हती । (वध—भा० प०) वकारादिः । वधति ।

२६ । व्यधी ताडे । (व्यध—दिवा० प०) य—विधति ऋगं व्याध ।
धी—अव्यासीत् । केचित्तु द्विभूतस्य अनिकारीभूतयकारस्य च व्यधेर्वकारो
वर्धः, अन्यत्र दस्य इति मन्वानाः सनि विभ्यत्सतीत्याहुः ।

२७ । विधश् विधी । (विध—तुदा० प०) विधिर्विधानम् । श—विधति
वेधा जगत् । अनेकार्थत्वाच्छिद्रकरणेऽप्ययम् । “वेधितच्छिद्रिती विधे”
इत्यमरः । कर्णविधः ।

वृधक् दीप्तौ वृधुङ् वलृ वृधौ वाधृङ् बाधृवत् ।

२८ । वृधक् दीप्तौ । (वृध—चु० प०) क—वर्धयति ।

२८ । वृधुङ् वलृ वृधौ । (वृध—भा० आ०) उ—वर्धित्वा वृद्धा । उ—
वर्धते जन । व—वर्धयति विवृत्सति । लृ—अवृधत् ।

२९ । वाधृङ् बाधृवत् । (वाध—भा० आ०) ऋ—अववाधत् । उ—
वाधते । बाधृवत् विहृती ।

वर्धक् पूर्तिच्छिदोः शुन्धक् शुध्वौ शुन्धञ् च शृध् वल् लृ उ ।

पर्धे शृधुञ् क्लेदने लृ शुध् यौ शौचे षिधू शिवे ।

शास्त्रे षिध् षिधु गत्यामु षिध्यौ षाधौन्य साध् यनौ ।

सिध्वौ स्पृध्वे उ सङ्घर्षे सप्तविंशच्च धान्तिमाः ।

३० । वर्धक् पूर्तिच्छिदोः । (वर्ध—चु० प०) क—वर्धयति । वृधक्
दीप्तावित्यत्रैव पूर्तिच्छिदोश्चेतिपाठादिष्टसिद्धावस्य पाठशुरादिभ्यो ञेरनित्यतां
बोधयति, तेन कदाचित् ञेरप्राप्तौ यगादौ वृधक् इत्यस्य वृध्यते इत्यादि, अस्य
तु वर्धते इत्यादीति भेदः । “वर्धयत्यद्विवीराणां क्रन्त्वा मूर्धानमाह्वे” इति
हलायुधः । ८० । वर्धयति क्लिनतीत्यर्थः ।

३१ । शुन्धक् शुध्वौ । (शुन्ध—चु० प०) पञ्चमस्वरौ । क—शुन्धयति ।
अयमात्मनेपदीत्येके ।

३१ । शुन्धञ् च । (शुन्ध—भा० उ०) पञ्चमस्वरौ । चकारात् शुध्वौ ।
सा चेह शुध्वीभावः शुध्वीकरणञ्च । ज—शुन्धति शुन्धते जलेन लोकः । यो गा

शुन्धति सत्येन शुन्धते तपसा तनुम् । धियं शुन्धयति ज्ञानादित्युभयत्र हला-
युधः । ३० । गां वाचम् ।

३२ । शृध् वृलृङ् पदे । (शृध्—भा० आ०) व—शर्ष्यति शिशृक्षति ।
लृ—अशृधत् । ङ—शर्षते । उ—शर्षित्वा शृङ्गा । पर्हाङ्पानोत्सर्गः । शृधु प्रह-
सने इति चुरादिपरस्मैपदी धातुरन्यैर्न मन्यते । प्रहसनं विद्रव इति गोविन्द-
भट्टः । शर्षयति वृध्वं कुक्षितशब्देन बाल इति रमानाथः ।

३२ । शृधुञ् क्लेदने । (शृध्—भा० उ०) उ—शर्षित्वा शृङ्गा । अ-
शर्षति शर्षते क्लेदनमार्द्राभावः ।

३३ । लृ शृध् यौ शीचे । (शृध्—दिवा० प०) तालव्यादिः । लृ—अशृ-
धत् । य—शुध्यति लोकः स्नानात् । शी—शीघ्रा । रजसा शुध्यते नारीत्यञ्
शुध्यतीति क्षिपि शुधं करोतीति जी कर्मणि यकि रूपम् ।

३४ । शिधू शिवे शास्त्रे । (शिध्—भा० प०) मूर्धन्यादिः । ऊ—असे-
धीत् असैक्षीत् । शिवं मङ्गलम्, तन्नाकर्मकः । सिद्धो वर्षसन्नाम्नाय इति
कातन्त्रस्याव्यसूत्रम् । शास्त्रमनुशासनम् । सिधति शिष्यं गुरुः ।

३४ । शिध् गत्याम् । } (शिध्—भा० व०) (शिध्—भा० ङावेट्,
३४ । शिधु गत्याम् । } प०) सिधति । उ—सिधित्वा सिद्धा । निष्ठायां
पूर्वस्य सिधितः, शेषस्य ङावेट्कत्वान्नेम् डीम्नीत्यनेन इमो निषेधे सिद्ध
इति भेदः ।

३५ । षाधौ न्य सिधौ । } (षाध्—खा० दिवा० प०) (साध्—दिवा०
३६ । साध् यनौ सिधौ । } खा० प०) शेषो दन्त्यादिः । शी—सिधा-
क्षति । न—साध्नोति । य—साध्यति । शेषपक्षे शी—सिसाक्षति । सिद्धि-
निष्पत्तिः । साध्यति घटो निष्पन्नः स्यादित्यर्थः । सिद्धिर्निष्पादनेति गोविन्द-
भट्टः । साध्नोति साध्यति घटं कुलालः, निष्पादयतीत्यर्थः ।

३७ । स्पर्धु सङ्घर्षे । (स्पर्धु—भा० आ०) सङ्घर्षः परिभवेच्छा । उ-
स्पर्धते बलिनं बली । पस्पर्धे ।

सप्तत्रिंशच्च धान्तिशाः ।

धकारान्ता धातवः सप्तत्रिंशदस्यकाः ।

मान्तवर्गः ।

अनघ्लु प्राणनेऽन् यङ् च कनी जि प्रीगतिद्युतौ ।

१ । अनघ्लु प्राणने । (अन—अदा० प०) घ, लु—अनिति लोकः, जीवतीत्यर्थः ।

१ । अन् यङ् च । (अन—दिवा० आ०) य, ङ—अन्यते । चकारात् प्राणने । “अपमृत्युं परित्यज्य सुखं प्राणिति यत्पजा । न प्राण्यते पुरं तस्य प्रतिकूलं करोति यः” इत्युभयत्र हलायुधः । (१७२) ।

२ । कनी जि प्रीगतिद्युतौ । (कन—भा० प०) ई, जि—कान्तोऽस्ति । प्रीः प्रीतिः । (कनकशब्दव्युत्पत्तये कनी दीप्तौ बुन्नित्यमरटीका) ।

खनुञ् विदारि चन् शब्दे चन्म हिंसे जुनश् गतौ ।

३ । खनुञ् विदारि । (खन—भा० उ०) उ—खनित्वा खत्वा । अ—छपितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः । खनते ।

४ । चन् शब्दे । (चन—भा० प०) चनति ।

४ । चन् म हिंसे । (चन—भा० घटादि, प०) म—चनयति ।

५ । जुनश् गतौ । (जुन—तुदा० प०) श—जुनति । जोनिता ।

जनौ म्य ङ जनौ जन्मलिर्च तन् दुञ् विसृती ।

६ । जनौम्यङ् जनौ । (जन—दिवा० आ०) ई—जातः । म—जनयति । य, ङ—जायते । जनिर्जन्म । प्रादुर्भावे इति प्राञ्च । प्रादुर्भावः स्फुटीभावः, प्राकाश्ये प्रादुराविःस्यादित्यमरात् । वीजादङ्गुरो जायते, पत्रकाण्डादिभेदेन प्रकाशते इत्यर्थः । प्रादुर्भावोऽसदुत्पत्तिरिति केचित् । घटो जायते ।

६ । जन् मलिर्च । (जन—द्वा० प०) म—जनयति । लि—जजन्ति । र—वैदिकः । चकाराज्जनौ ।

७ । तन् दुञ् विसृती । (तन—तना० उ०) द, अ—तनोति तनुते बुष्णं सुधी । उ—तनित्वा तत्वा ।

तनुक्युपकृतौ श्रद्धाघाते शब्दोपतापयोः ।

उपसर्गाहैर्घके दान् आर्जवे छिदि मि ध्वन ।

धन् रवे धन् लि धान्ये पन् डीङ् वन् ऊट् दयाचने ।

७। तनु क्युपकृतौ अघाघाते शब्दोपतापयोः । (तन—बु० भ्वा० प०)
 उ—तनित्वा तत्त्वा । कि—तानयति तनति । उपकृतिरूपकारः, अघातो
 द्विसावर्जनं, सुनीतिरिति गोविन्दभट्टः ।

उपसर्गाद्वैधके । दैर्घकं दीर्घाकरणम् । (अयं सोपसर्गश्चेत् दीर्घाकरणेऽर्थे
 वर्त्तते इत्यर्थः) । “वितानयति यः कौत्तिं वितनत्यमलं यशः” इति हलायुधः । ८२ ।

८। दान आर्जवे छिदि । (दान—भ्वा० उ०) ऋचुरवक्रस्तस्य भाव
 आर्जवं ऋजूकरणम् । अ—दीदांसति दीदांसते काष्ठं वर्षिकः, ऋजूकरोती-
 त्वर्थः । ऋचुभाव इति विद्यानिवासः । दीदांसति साधुः, ऋचुः स्यादित्यर्थः ।
 “छेदे दानति दानते” इति वोपदेवः । तत्र तिवादयो नस्युरिति रमानाथः ।

९। मि ध्वन रवे । } (ध्वन—भ्वा० प०) (धन—भ्वा० प०) मि—

१०। धन रवे । } ध्वनयति ध्वानयति । धनति मृदङ्गः ।

१०। धंन लि धान्ये । (धन—द्वा० प०) धान्यमिह धान्यक्रिया ।
 र—वैदिकः । लि—दधन्ति भूमिर्धान्यसुत्यादयतौत्यर्थः ।

११। पन डीङ् । (पन—भ्वा० षा०) ईङ्ः स्तुतिः । पनायति पनायते
 विष्णुं सुधीः । आयात्तत्त्वादुभयपदमिति वोपदेवः । अरे तु आयस्याप्राप्ति-
 पक्षे आत्मनेपदमेव । उ—अपनिष्ट पेने पनिता इत्यादि ।

१२। वन ऊट् दयाचने । (वन—तना० षा०) उ, द—बनुते । उ—
 वनित्वा वत्त्वा ।

मान्ङ् विचारे मान्कि चार्चमन् च मन् कङ् च गर्वके ।

१३। मान ङ् विचारे । (मान—भ्वा० षा०) उ—मीमांसते शास्त्रं धीरः ।

१३। मान् कि चार्चं । (मान—बु० भ्वा० प०) कि—मानयति
 मानति । चकारात् मानङ् च (अर्चार्थकः) अस्मात् (पूर्वाक्तमानघातोः)
 अर्चायां तिवादयो न स्युरिति रमानीयः ।

१४। मन् च । (मन—भ्वा० प०) मनति । चकारादर्चं ।

१४। मन कङ् च गर्वके । (मन—बु० षा०) क, उ—मानयते ।
 गर्वकोऽहङ्कारः । मन स्वस्थने इति प्राचः । मानयते शत्रुं वक्षी, स्वभाती-
 त्वर्थ इति रमानाथः । चकारात् मन च (गर्वार्थकः) ।

मन् दड् बोधे मन्यौङ् च वन सम्भक्तिशब्दयोः ।

१४ । मन् दड् बोधे । (मन्—तना० भा०) द, ड्—मनुते ।

१५ । मन्यौङ् च । (मन्—दिवा० भा०) य, ङ्—मन्यते । षी—अमंस्त ।
चकारात् बोधे । (मनुते मनुतुल्योऽसौ प्रजामात्मजवत् प्रभुः । पिष्टवन्मन्यते
तच्च मान्यं जनपदः सदेत्युभयत्र हलायुधः । १५६ ।)

१५ । वन सम्भक्तिशब्दयोः । (वन—भ्वा० प०) वकारादिः । वनति ।
सम्भक्तिः सेवनम् ।

वनु म व्यापृतौ वन दुङ् याचे वन् कि तनुक्विवत् ।

१५ । वनु म व्यापृतौ । (वन—भ्वा० प०) ङ्—वनित्वा वत्वा । म—
प्रवनयति । मिस्वेऽप्यस्य जी ज्वलद्भवेत्यादिना केवलस्य विकल्पेन ऋस्वविधा-
नात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ऋस्वस्तेन वनयति वानयति । व्यापृतिर्यापारः ।
अयन्तु कर्मेवत् क्रियामाच इत्यन्ये । (गान्तवर्गे कर्मे क्रियास्विति कगधातुः
क्रियामात्रवाचौल्युक्तं, अयमपि तद्वदित्यर्थः) ।

१५ । वन दुङ् याचे । (वन—तना० भा०) द, ङ्—वनुते । ङ्—वनित्वा वत्वा ।

१५ । वन कि तनुक्विवत् । (वन—भु० भ्वा० प०) कि—वानयति वनति ।
तनुक्विवत्, उपकृतिश्चाघातशब्दोपतापिष्वित्यर्थः । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

शान्ज तेजे श्नश् गत्यां षन् सम्भक्तौ तु षन् दुज ।

दाने षन् स्तन्मि शब्दे खन् ण च ण खन् मि तसने ।

१७ । शान्ज तेजे । (शान—भ्वा० ङ०) तेजस्तीक्ष्णीकरणम् । ज—
श्रीशांसति श्रीशासते खङ्गं कर्मकारः ।

१७ । श्नश् गत्याम् । (श्न—तुदा० प०) तालव्यादिः । श—श्नति ।
शोनिता ।

१८ । षन् सम्भक्तौ तु । (षन्—भ्वा० प०) मूर्धन्यादिः । सम्भक्तिः
सेवनम् । सनति गुरुं लोकः । तुशब्दः पादपूरणार्थः ।

१८ । षन् दुज दाने । (षन्—तना० ङ०) द, ज—सनोति सनुते । ङ्—
सनित्वा सात्वा ।

१९। छन मि शब्दे । } (छन—भा० प०) (स्नन—भा० प०) द्वौ

२०। स्नन मि शब्दे । } क्रमान्पूर्वन्यदन्यादी । मि—स्ननयति स्नान-
यति । अतिछनत् । अतिस्ननत् ।

२१। स्नन ण च । (स्नन—भा० प०) वकारयुक्तः । ण—स्नेनतुः
सस्ननतुः । चकारात् शब्दे ।

२१। ण स्नन मि तंसने । (स्नन—भा० प० वा घटादिः) वकारयुक्तः ।
शब्दे इत्यनुवर्तते, तंसने भूषणे कर्त्तरि (सति) शब्देऽर्थे, भूषणकर्त्तृकशब्देऽय-
मित्यर्थः । ण—स्नेनतुः सस्ननतुर्नूपुरी । मि—स्ननयति स्नानयति कङ्कणं
बधूः । अन्यत्र स्नानयति घण्टां जनः ।

हन लौ गतौ बधे ऽघण् दिस्मान्ताञ्छेत्यष्ट विंशतिः ।

२२। हन लौ गतौ बधे । (हन—अदा० प०) ल—हन्ति । औ—हन्ता ।
ब्रणक्तमनित्यमिति न्यायात् कदाचित् शपस्थितौ हनतीत्यपीति वररुचिः ।
तेन सर्वा एवाहनत् पृथगिति चण्डी । उद्धतिं विना भाषाया गतौ नास्य
प्रयोगः । उद्धती—अप्रेसरैर्वाजिभिरुद्धतानीति रघौ उद्धतानि ऊर्ध्वं गता-
नीत्यर्थः । बधः प्राणवियोगफलकव्यापारः । जघान रावण रामः ।

अघणदिस्मान्ताश्च । (अघणाः) घणवर्जिता धे (दित्) इकारितो मूर्धन्य-
णान्ता (धातवः) तेऽपि दन्थनान्ताः स्युरित्यर्थः । यथा—

२३। ऋन दुज गतौ । } (ऋन—तना० उ०) (ऋन—तना० उ०)

२४। क्षन दुज बधे । } (क्षिन—तना० उ०) (छन—तना० उ०)

२५। क्षिन दुज बधे । } (छन—तना० उ०) (छन—तना० उ०)

२६। छन दुज दीप्ती । } इति षट् । रूपाणि पूर्ववत् । फलन्तु

२७। छन दुज भवे । } मूर्धन्यणान्तानां तिकि ऋण्टिः क्षण्टि-

२८। छन दुज भवे । } ऋित्यादि । यङ्लुकि चञ्चण्टीत्यादि । दन्थ-

नान्तानान्तु ऋर्नुभसीत्यस्य बलवत्त्वादादौ नस्यानुस्वारि 'अपे अम् नो' रित्यस्य
पुनर्नकारि सङ्गहतो विप्रतिषेधो यद्वाधितं तद्वाधितमिवीति न्यायात्स्वाभावे
तिकि ऋन्तिः क्षन्तिरित्यादौ, यङ्लुकि चञ्चन्तीत्यादौ च दन्थस्थितिरिति ।

इत्यष्ट विंशतिः ।

(इति इमे धातवः, अष्ट विंशतिः, अष्टेति पृथक्पदं अष्टसंख्यका विंशति-
संख्यकाश्च, समुदायेनाष्टाविंशतिरित्यर्थः । कोटीश्चतस्रो दशचेतिवत्) ।

पान्तवर्गः ।

आप् ल नौ कि व्यापने क्षिप् शञौ क्षिप्यौ नुदि क्षपिक् ।

शक्तौ कुप् क्य द्युतौ कुप्य इकीपि कुपि कि स्तृतौ ।

१ । आप् ल नौ कि व्यापने । (आप—स्वा० चु० भ्वा० प०) ल—
आपत् । न—आप्नोति कीर्त्तिर्ब्रह्माण्डम् । औ—आप्ता । कि—आपयति
आपति । स्वराज्यं प्राप्स्यते भवानिति गणकृतानित्यत्वात् ।

२ । क्षिप् शञौ नुदि । } (क्षिप—तुदा० उ०) (क्षिप—दिवा० प०)

२ । क्षिप्यौ नुदि । } नुदि प्रेरणे । श, ज—क्षिपति क्षिपते शरं
योधः । औ—क्षेप्ता । य—क्षिप्यति ।

३ । क्षपिक् शक्तौ । (क्षम्प—बु० प०) शक्तिरिह क्षमा । इ, क—
क्षम्पयति दुःखं मुनिः, सहते इत्यर्थः ।

४ । कुप् क्य द्युतौ । (कुप—बु० प०) क—कोपयति ।

४ । कुप्य इकीपि । (कुप—दिवा० प०) कोपो नेत्रलीहित्यादिहेतुष्वित्त-
विकारः । य—कुप्यति माता शिशवे । इद्—अकुपत् अकोपीत् । अस्मा-
न्नित्यं ऊ इति दुर्गः । कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्या हरीतकीति तु
कुप्यतीति कुप्, सा इवाचरतीति ङे साध्यम् ।

४ । कुपि कि स्तृतौ । (कुम्प—बु० भ्वा० प०) पञ्चमस्वरौ । इ—
कुम्पयते । कि—कुम्पयति कुम्पति । स्तृतिराच्छादनम् ।

ऋपश्च ऊ कृपायां ऊ केपृ गत्यां कपिङ्ङपि ।

चाले कृप् कि युतौ चित्रे कृपूङ् वल्ल च कल्पने ।

५ । ऋपश्च ऊ कृपायाम् । (ऋप—भ्वा० आ०) कृपा दया । ष—कृपा,
भीषिचिन्तीति ङे मनीषादित्वाद्देफस्य ऋकारः । म—ऋपयति । ङ—ऋपते
दयासुदीनम् ।

६ । ऊ केष्ट गत्याम् । (केप—भा० आ०) उ—केपते । चिकेपे । कृ—
अचिकेपत् ।

७ । कपिड्डपि चाले । (कम्प—भा० आ०) चालः कम्पनम् । इ—
कम्पते । उ—कम्पते वायुना वृक्षः । अपिशब्दात् केष्ट च (कम्पनार्थकः) ।

८ । कप कि युतौ चित्रे । (कप—चु० भा० प०) सप्तमस्वरौ । कि—
कल्पयति कल्पति । कपः क्लृपोऽकपादाविति क्लृपादेशः । (युतिर्मिषणम्,
कल्पयति दुग्धं जलेन । चित्रं चित्रकरणम्, कल्पयति प्रतिमां शिल्पी ।
“न कल्पयति मिष्यार्थं शिरः कल्पति विद्विषाम्” इति हलायुधः । ८३) ।

९ । कपूङ् वल्ल च कल्पने । (कप—भा० आ०) सप्तमस्वरौ । कल्पनं
सामर्थ्यम् । क—अकल्पिष्ट अक्लृप्त । उ—योऽर्थिनामीप्सितप्राप्ती कल्पते
कल्पवृक्षवदिति हलायुधः । ८३ । व—कल्पस्यति चिक्लृप्सति । लृ—अक्लृषत् ।
इते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पा प्रीतिं परां प्रभुरित्यनेकार्थत्वे अन्तर्भूतजार्थत्वात्
जनयितेत्यर्थः । चकारात् कपकि च ।

गुपू रच्चे गुपक् भासि गुपङ् गोपनकुत्सयोः ।

१ । गुपू रच्चे । (गुप—भा० प०) एतदाद्याश्चत्वारः पञ्चमस्वरिणः ।
गोपायति गोपायते । आयान्तत्वाद्गुभयपदमिति वीपदेवः । अरे तु आयस्वा-
प्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । अगोपीत् जुगोपेत्यादि । जुगोप गोरूपधरामिवोर्द्धी-
मिति रघुः । २ । ३ । क—गोपिष्यति गोप्सति ।

२ । गुपक् भासि । (गुप—चु० प०) क—गोपयति । भासि दीप्तौ ।
(धातूनामनेकार्थत्वात्साद्य गोपनार्थं बहुलप्रयोगः) ।

३ । गुपङ् गोपनकुत्सयो । (गुप—भा० आ०) गोपनमपङ्गवः । उ—
कङ्गणभनत्कारश्च किं गोपसे । अत्र त्यादयो न स्युरिति रमानाथः । कुत्सा
निष्ठा । सा जुगुप्साम्पचक्रोऽसूनिति भट्टिः । १४ । ५६ ।

गुप्य इव्याकुलत्वे ऊँ ग्लेपृ दैन्ये उ गेपृ च ।

कैपृवत् चपक्व कल्के चप् सान्धे चुप् शनैर्गतौ ।

१ । गुप्य इव्याकुलत्वे । (गुप—दिवा० प०) व्याकुलत्वं व्याकुलीभाक्-
कृत्करणश्च । य—धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्यजाते इति हलायुधः । ६ । १

गुह्यति गा वृष्टिः, आकुलीकरोतीत्यर्थं इति चतुर्भुज' । इट्—अगुपत् अगोपीत् ।
अस्मान्नित्यं ड इति दुर्गसिंहः ।

१० । ड ग्लेष्ट दैत्ये । (ग्लेप—भा० आ०) अन्तःस्थावृतीययुक्तः । ड—
ग्लेपते निर्धनः सदा । ऋ—अजिग्लेपत् ।

११ । ड गेष्ट च केष्टवत् । (गेप—भा० आ०) ड—गेषते । ऋ—
अजिगेपत् । चकारात् 'ड ग्लेष्ट च' केष्टवत् गतिकम्पनयोः ।

१२ । चपक्म कल्के । (चप—चु० प०) कल्कसूर्णीकरणम् । क, म—
अपयति तण्डुलान् शिला ।

१२ । चप् सान्त्वे । (चप—भा० प०) सान्त्वः प्रियवचनम्, उपशमो
वा । चपति पुत्रं माता ।

१३ । चुप् शनैर्गती । (चुप—भा० प०) चोपति खञ्जः । चोपति दुष्टं
राजा इति रमानाथ ।

चुलुम्प लोपे छपिक् सर्पे कृप् शौ स्पर्शे ज्ञपक् मतु ।

ज्ञप्तौ जप हृदञ्चारे जल्पच् वाचि टिपक् नुदि ।

१४ । चुलुम्प लोपे । (चुलुम्प—भा० प०) अन्तःस्थावृतीयमध्यः, पञ्चम-
स्वरद्वयी, ओष्ठवर्गशेषोपधश्चायम् । चुलुम्पति । यगादौ चुलुम्पते इत्यादि ।
न च 'नकारजावनुस्वारपञ्चमी' इति स्वरसादस्य नप्रकृतित्वे यगादौ तल्लोप
इति वाच्यम्, तर्हि नोपधस्त्वैव पठितुमुचितत्वात् । एवं सति अद्वादीनां नप्र-
कृतित्वेऽपि डमध्यपाठः कथमिति चेन्न, ते तु कस्यचिन्नते डमध्या एवेति
ज्ञापनाय डमध्याः पठिताः । न च तर्हि इदित्याठेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्यम्,
क्लिपि सयोगान्तलोपे चुलुन्, चुलुम्पाठे चुलुम् इति भेदात् । एवं सर्वत्र ।

१५ । छपिक् सर्पे । (छम्प—चु० प०) इ, क—छम्पयति । सर्पे गतिः ।

१६ । कृप् शौ स्पर्शे । (कृप—तुदा० प०) श—कृपति । शौ—क्रीडा ।

१७ । ज्ञपक् मतु ज्ञप्तौ । (ज्ञप—चु० प०) क, म—ज्ञपयति । "ज्ञप्ति-
मीरणांलोकनिग्रानस्तुतय । ज्ञाक्म इत्यनेनेवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाठश्चुरादिरुभय-
प्रदीति मते फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थं इति धातुप्रदीपः । वस्तुतस्तु ज्ञप्ति-
पदमस्त्वैव निष्पादितम् । तेन अनिर्दिष्टार्थत्वात् ज्ञप्तिरिह ज्ञानम् । अतएव

प्रश्नीय श्नीसे इत्यत्र अस्वैव समन्तस्य निष्पादितेन श्नीसशब्देन ज्ञातुमिच्छेति प्रतिपाद्यते । एवं ज्ञानपर्याये प्रतिपञ्चसिचेतना इत्यमरश्च ।

१८ । जप ह्रदुञ्चारे । (जप—भा० प०) जिह्वोष्ठग्रादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं ह्रदुञ्चारः । जपति मन्त्रं साधकः ।

१९ । जल्प च वाचि । (जल्प—भा० प०) अन्तस्थादतीषोपधः । जल्पति । चकारात् जप च ।

२० । टिपक् नुदि । (टिप—चु० प०) क—टिपयति । नुदि प्रेरणे ।

डिप शिक्व इर्चं डिपि डिप् डप् डपिक्डञ् संहतौ ।

२१ । डिप शिक्व इर्चं । (डिप—तुदा० चु० दिवा० प०) शि—डिपति, अडिपोत् । क—डेपयति । य—डिप्यति । इर्—अडिपत् अडेपोत् । तुदा-द्यन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति दिवादिपञ्चे गुणः । दिवादिपञ्चे पुषादित्वात्त्रित्वं ड इत्यन्ये । चकारात् नुदि ।

२१ । डिपि कडञ् संहतौ । (डिम्य—चु० उ०) (डिप—चु० उ०)

२१ । डिप कडञ् संहतौ । (डप—चु० उ०) (डिम्य—चु० उ०)

२२ । डप कडञ् संहतौ । मूर्धन्ववर्गद्वितीयाद्याः सर्व्वे । इ, क,

२२ । डपि कडञ् संहतौ । ड—डिम्ययते । अ—डिम्ययति डिम्य-

यते । क, ड—डेपयते । अ—डेपयति डेपयते । क, ड—डापयते । अ—डापयति डापयते । क, ड—डम्ययते । अ—डम्ययति डम्ययते । पुनः पाठान्मध्यमी नेदनुबन्धी । एते आत्मनेपदिम इत्यन्ये । संहतौराशीकरणम् ।

तप् डञ् दाहे तप कश्च तपौ तप्यौड् द्वैश्ययोः ।

२३ । तप् डञ् दाहे । (तप—भा० उ०) ड—तपते । अ—तपति तपते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । ,

२३ । तपक् च । (तप—चु० प०) क—तापयति । चकाराद्दाहे । अयमात्मनेपदीत्येके ।

२३ । तपौ द्वैश्ययोः । (तप—भा० प०) (तप—दिवा० भा०)

२३ । तप्यौड् द्वैश्ययोः । द्व उपतापः । तपति तनुनात्रि मदन-

स्वाम् । श्री—अताशीत् । य, ड—तप्यते धनी, ईश्वरः स्यादित्यर्थः । श्री—
अतप्त । दिवादिपक्षे ऐश्वर्य एव इत्यन्धे ।

त्रपू षमिड् ङ्गियि त्तिप ऊञ्चड् शुति तेपृड् ।

कम्पे च ढप् कि सन्दीपे ढप्न च प्रीणने जिलृ ।

ढप्यू च ढप् पश् च वुप तुप् बधे तुप् पश् क्लिशि ।

बधे तुपिक् त्वर्हने प्राक् चतुष्को नोपधो न पित् ।

२४ । ढपू षमिड् ङ्गियि । (ढप—भा० षा) ऊ—अत्रपिष्ट अत्रप्त ।
ष—त्रपा । मि—त्रपयति त्रापयति । ड—त्रपते । ङ्गियि लङ्गायाम् ।

२५ । त्तिप ऊ ङ्ग ड् शुति । (त्तिप—भा० षा०) ऊ—तेपिष्यते
तेप्यते । ङ्ग—अतितेपत् । ड—तेपते तितेपे । शुत् चरणम् ।

२६ । तेपृड् कम्पे च । (तेप—भा० षा०) ङ्ग—अतितेपत् । ड—
तेपते वृद्धः । तितेपे । चकारात् शुति च ।

२७ । ढप कि सन्दीपने । (ढप—बु० भा० ष०) कि—तर्पयति तर्पति ।

२७ । ढप्न च प्रीणने । (ढप—स्वा० ष०) प्रीणनं प्रीतीकरणम् । न—
ढप्नोति पितरं पुत्रः । ततर्ष । चकारात् ढपकि च (प्रीणनार्थकः) योऽग्नि-
चयं तर्पतीति हलायुध । १० ।

२७ । जिलृ ढप्यू च । (ढप—दिवा० ष०) जि—ढसोऽस्ति । लृ—
अढपत् । अस्य लिङित्त्वेऽपि कृष ऋश सृशेत्यादिना पक्षे सिः, तेन अताप्सीत्
अत्रापसीत् अतर्पीतित्यादि । य—ढप्यति । ऊ—तर्पिष्यति तर्प्यति । चका-
रात् प्रीणने । प्रीणनमिह प्रीतीभावः प्रीतीकरणञ्च । सन्दीपि ढप्यतु मधूनि
पिबन्निवायमिति श्रीहर्षः । पितृनत्ताप्सीन्मृपरक्ततोर्यैरिति भट्टिः । २ । ५२ ।

२७ । ढप पश् च । (ढप—तुदा० ष०) प, श—ढम्पति । ततर्ष ।
चकारात् प्रीणने ।

२८ । वुप बधे । } (वुप—भा० ष०) (तुप—भा० ष०) व्रीपति ।

२८ । तुप बधे । } तोपति ।

२८ । तुप पश् क्लिशि बधे । (तुप—तुदा० ष०) प, ङ्ग—तुम्पति । तुतोष ।

२८ । तुपिक् त्वर्हने । (तुम्प—बु० प०) पञ्चमस्वरौ । इ, क—तुम्प-
यति । अर्हन् बधः ।

प्राक् चतुष्को नोपधी न पित् । तुषिकः पूर्वं चत्वारो ये धातव स्ते
नकारोपधा भूत्वा पकारितो न स्वरित्त्वर्थः । यथा—

३० ।	ढन्प श प्रीणने ।	} (ढन्प—तुदा० प०) (तुन्प—भा० प०) (तुन्प—भा० प०) (तुन्प—तुदा० प०) इति । प्रीणनमिह प्रीतीभावः । श—ढपति लाभाज्ञोकः । तढम्प । चुम्पति । तुम्पति ।
३१ ।	तुन्प बधे ।	
३२ ।	तुन्प बधे ।	
३२ ।	तुन्प श क्लिषि बधे ।	

श—तुपति । तुतुम्प । तुप पश, तुन्प श क्लिषि बधे इत्येताभ्यां तुम्पति
तुपतीति रूपद्वयसिद्धौ तुन्प बधे इत्यस्य भ्वाद्दी पाठस्तु वेदे शवन्तस्य शान्तस्य
च उच्चारणभेदार्थः ।

दीपीष्य ऋ दीपने जि हृष्यु इर् हर्षगर्व्ययोः ।

३३ । दीपीष्य ऋ दीपने । (दीप—दिवा० आ०) दीपनमुक्त्वलोभावः ।
ई—दीप्तः । ङ, य—दीप्यते निशि चन्द्रमाः । ऋ—अदीदिपत् अदिदीपत् ।

३४ । जि हृष्यु इर् हर्षगर्व्ययोः । (हृप—दिवा० प०) जि—हृप्तोऽस्ति ।
य—हृप्यति । ज—दर्पिष्यति दर्प्यति (वद्रीऽकिदित्यनेन द्रप्स्यतीत्यपि) ।
इर्—अहृपत् अदर्पीत् अद्राप्सीत् अदाप्सीत् ।

हृप् कि सन्दीपने हृप्श वाधने हृम्प दिम्प ञङ् ।

क सङ्घाते धूप्क दीप्तौ धूप् तापे पुष्पा फुल्लने ।

३४ । हृप् कि सन्दीपने । (हृप्—बु० भा० प०) कि—दर्पयति दर्पति ।

३४ । हृप श वाधने । (हृप—तुदा० प०) श—हृपति, दर्पिता ।
वाधनं विहृतिः ।

३५ । हृम्प ञ ङ क सङ्घाते । (हृम्प—बु० उ०) (दिम्प—बु० उ०)

३६ । दिम्प ञ ङ क सङ्घाते । (ह्रवोष्ठप्रवर्गशेषोपधी, क्रमात् सम-
तृतीयस्वरिणौ च । अ, क—हृम्पयति हृम्पयते । दिम्पयति दिम्पयते ।
सङ्घातो राशीकरणम् । ङ—हृम्पयते दिम्पयते । एतौ कौञ्चिक मन्थेते ।

३७। धूपक् दीप्ती । (धूप—चु० प०) षष्ठस्वरौ । क—धूपयति ।

३७। धूप तापे । (धूप—भा० प०) षष्ठस्वरौ । धूपायति धूपायते ।
आयान्तत्वाद्दुभयपदमिति वोपदेव । अरेतु आयच्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव ।
अधूपीत् दुधूपेत्यादि । ताप सन्तप्तीकरणम् ।

३८। पुष्प फुल्लने । (पुष्प—दिवा० प०) पञ्चमस्वरौ, मूर्धन्योपधश्च ।
फुल्लन विकसनम् । य—पुष्पति कुन्दकोरक ।

ड मेपृ गत्यां युप् रुप्य इर्विमोहेऽथ रप् वदे ।

३९। ड मेपृ गत्याम् । (मेप—भा० आ०) ड—मेपते मिमेपे । ऋ—
अमिमेपत् ।

४०। युप्य इर्विमोहे । (युप—दिवा० प०) (रुप—दिवा० प०)

४१। रुप्य इर्विमोहे । } आद्योऽन्तःस्थाद्यादिः । विमोह आकुली-
करणम् । य—युप्यति, रुप्यति लोकं शोकः । इर्—अयुपत् अयोपीत् ।
अरुपत् अरोपीत् । आभ्यां नित्यं ड इति दुर्गः ।

४२। अथ रप् वदे । (रप—भा० प०) रपति । वदः कथनम् ।

ड रेपृ शब्दे लेपृड् च गमने जि लिपौ श्पञ् ।

लेपे लुपृश् मृञौ छेदे इर्लुप्य युपि ऋलप ।

भाषे व्यप्क क्षये विप्क क्षेपे टृड् वेप् चले वपीञ् ।

ड् मृगाडतन्तुवीजोप्राः शूर्पक् माने य श्पृशपौञ् ।

क्रोशे ध्वपौ घ्लु जि शये छिप छेपृ ड तु श्च्यति ।

४३। ड रेपृ शब्दे । (रेप—भा० आ०) ड—रेपते । रिरिपे । ऋ—
अरिरेपत् ।

४४। लेपृ ड च गमने । (लेप—भा० आ०) ऋ—अलिलेपत् । ड—
लेपते । लिलेपे । चकारात् डरेपृ च (गमनार्थकः) ।

४५। जि लिपौ श्पञ् लेपे । (लिप—तुदा० उ०) जि—लिप्तोऽस्ति ।
औ—लेसा । श, प, अ—लिम्पति लिम्पते चन्दनेन गात्रं सुखी ।

४६ । लुपृ शप्लजौ ङेदे । (लुप—तुदा० उ०) ङ—अलूलुपत् अलु-
श्लोपत् । श, प, ज—लुप्यति लुप्यते । ल—अलुपत् । शी—शोसा ।

४६ । इर्लप्य युपि । (लुप—दिवा० प०) इर्—अलुपत् अलोपीत् ।
अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । य—लुप्यति । युपि (इङ्) आकुलीभावे । “पातुं
लुप्यति लावण्यं नेचाञ्जलिपुटेर्नरः” इति वृत्तायुधः ॥ १७३ ॥

४७ । ङ लप भाषे । (लप—भा० प०) ङ—अलीलपत् अललापत् ।
भाषः कथनम् ।

४८ । व्यप क् क्षये । (व्यप—बु० प०) अन्तःस्थाव्ययुक्तः । क—व्यापयति ।

४९ । विप् क क्षेपे । (विप—बु० प०) क—वेपयति ।

५० । टुञ्जड् वेप चले । (वेप—भा० आ०) चलः कम्पनम् । ट—
वेपथुः । ङ—अविवेपत् । ड—वेपते वायुना वृक्षः ।

५१ । वपौञ् ङ् सुखतन्तुवीजोसरोः । (वप—भा० उ०) औ—वसा ।
अ—वपति वपते । ङु—उन्निमम् । ऐ—उप्यात् । सुखो लोमच्छेदः, वपति
मस्तकं नापितः । तन्तुवीजयोःसिः तन्तुवीजोसिः । वपति तन्त्रं तन्त्रवायः ।
यदि वपति क्लृषाणः क्षेत्रमासाद्य बीजमिति ।

५२ । शूर्पक् माने । (शूर्प—बु० प०) षष्ठस्वरी । क—शूर्पयति धान्यं गृह्णी ।

५३ । य शपौ अ क्रोशे । } (शप—दिवा० उ०) (शप—भा० उ०)

५३ । शपौ अ क्रोशे । } तालव्यादौ । य, ज—शप्यति शप्यते ।

औ—शसा, अशाशौत् । अ—शपति शपते । क्रोशो दिवादिपक्षे उक्तिविशेषः ।
निर्मलनमिति चतुर्भुजः । सहस्रशोऽसौ शपथानशप्यदिति भट्टिः । ३ । ३२ ।
भादिपक्षे गालिदानम् । शपतेर्जिञ्चेऽपि, शपथाशोः, त्वनुकार इति नियमात्
शपथे आत्मनेपदम्, अन्यत्र परस्मैपदम् । क्लृषाय शपते गोपी । प्रजेति त्वां
शशाप सा इति रघुः । १ । ७७ । सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि अरामीति तु
शरीरस्पर्शनाभावादिति पाणिनीयाः । केचित्तु शपथे नित्यमात्मनेपदमन्वत्र
विभाषयेत्याहुः, तेन “प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूधते” इति
साधः । १६ । २५ ।

५४ । खपौ ख्लुञ्जि शये । (खप—अदा० प०) वकारयुक्तमूर्धन्यादिः ।

औ—अस्नाप्लौत् । ख, लु—खपिति । जि—सुप्तोऽस्ति । शयः शयनम् ।

५५। छिष्टुड् चुरति । } (छिष्ट—भा० आ०) (छिष्ट—भा० आ०)
 ५६। छेष्टुड् चुरति । } ऋ—अतिष्टेपत् । ङ—संपते । तिष्टिपे,
 तेष्टेपे । चुरत् चरणम् ।

ष्टूप् कोच्छ्राये ष्टूप्य इर्चं षप् सम्बे सादयस्त्रयः ।

५७। ष्टूप् कोच्छ्राये । (ष्टूप—चु० प०) षष्ठस्वरी । उच्छ्रायो राशी-
 ारणम् । क—स्तूपयति धान्यं ऋषकः । तुष्टूपयिषति ।
 ५७। ष्टूप्य इर्चं । (ष्टूप—दिवा० प०) षष्ठस्वरी । य—स्तूप्यति । इर्-
 ष्तूपत् अस्तूपीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । अतुष्टूपत् । चकारादुच्छ्राये ।
 ५८। षप सम्बे । (षप—भा० प०) नूर्द्धन्यादि । सपति । असीषपत् ।
 सम्बः सम्बन्धः ।

सादयस्त्रयः । ष्टूपकादयस्त्रयो दन्धसादयश्च स्युरित्यर्थः ।

५९। स्तूप् कोच्छ्राये । (स्तूप—चु० प०) तुस्तूपयिषति ।

५९। स्तूप्य इर्चं । (स्तूप—दिवा० प०) अतुस्तूपत् ।

६०। सप सम्बे । (सप—भा० प०) असीसपत् ।

स्तेपक् क्षेपे लृ सृपौ गत्यां ऋपृङ् च क्लपक् ।

भाषणे स्युः पकारान्ताच्चतुःषष्टिस्तु धातवः ।

६१। स्तेपक् क्षेपे । (स्तेप—चु० प०) एकादशस्वरी । क—स्तेप-
 ति । तिस्तेपयिषति ।

६२। लृ सृपौ गत्याम् । (लृप—भा० प०) लृ—अलृपत् । अस्य लृदि-
 षेऽपि ऋष ऋश्च सृश्च इत्यादिना पक्षे सिः, तेन अस्माप्सीत् असाप्सीत् । औ-
 ासा सप्ता ।

६३। ऋपृङ् च । (ऋप—भा० आ०) रिकयुक्तः । ऋ—अजिङ्गेपत् ।
 ऋ—ङ्गेपते, जिङ्गेपे । चकारात् गत्याम् ।

६४। क्लपक् भाषणे । (क्लप—चु० प०) अन्तःस्यादृतीययुक्तः । क-
 ापयति । रिकयुक्तादिरयमित्येके । अन्तःस्यादृतीययुक्तः कण्ठप्रवर्गाद्यादि-
 रेति दुर्गसिंहादयः । क्लापयति अचिक्लपत् । भाषः कथनम् ।

स्युः पकारान्ताञ्चतुःषष्टिसु धातवः ।

(सुगमम्) ।

—०—

फ़ान्तवर्गः ।

ऋफ़श् दाने श्लाघहिंसानिन्दाजौ प् गुफ़ गुन्फ़श् ।

ग्रन्थेप् ढफ़ ढन्फ़श्चतुःषष्टिसु रिफ़् शर्फ़े रिन्फ़ पश् बधे ।

१ । ऋफ़ श दाने श्लाघहिंसानिन्दाजौ । (ऋफ़—तुदा० प०) षाजि-
र्युङ्गम् । श—ऋफ़ति जनो ददाति, श्लाघते, चिन्ति, निन्दति, युध्यते वेत्यर्थः ।
षानर्फ़ । हिंसायामेवेति केचित् ।

२ । प गुफ़ श ग्रन्थे । } (गुफ़—तुदा० प०) (गुन्फ़—तुदा० प०)

३ । गुन्फ़ श ग्रन्थे । } द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । प, श—गुम्फ़ति । श—
गुम्फ़ति मालां मालिकः । जुगोफ़ । जुगुम्फ़ ।

४ । प ढफ़ श उत्क्लेशे । } (ढफ़—तुदा० प०) (ढन्फ़—तुदा० प०)

५ । ढन्फ़ श उत्क्लेशे । } द्वौ दन्त्यवर्गद्वितीयादी, सप्तमस्वरिणौ च ।
प, श—ढम्फ़ति । श—ढम्फ़ति चौरं राजा, क्लिञ्चतीत्यर्थः । ददर्फ़, दढम्फ़ ।

६ । रिफ़श् अर्फ़े । (रिफ़—तुदा० प०) रेफ़ादिः । श—रिफ़ति ।
अर्फ़ो दानश्लाघहिंसानिन्दायुञ्जानि ।

७ । रिन्फ़ पश् बधे । (रिन्फ़—तुदा० प०) नोपधः । प, श—रिम्फ़ति ।
रिम्फ़ती रिम्फ़न्ती । सप्तमस्वरादिरयमिति केचित् । ऋम्फ़ति ।

रफ़िरफ़वर्फ़गत्याञ्च ढप्पोऽष्टौ दशपञ्च फ़ाः ।

८ । रफ़ि गत्याञ्च । } (रम्फ़—भ्वा० प०) (रफ़—भ्वा० प०) (वर्फ़े—

८ । रफ़ गत्याञ्च । } भ्वा० प०) हावाद्यौ रेफ़ादी, षोषो वकारादी-

९ । वर्फ़े गत्याञ्च । } रेफ़ोपधः । इ—रम्फ़ते । रफ़ति । वर्फ़ति ।

चकारात् बधे च ।

ढप्पोऽष्टौ । पूर्वचकारस्य वाक्यद्वयमध्यवर्तित्यादितद्वाक्येनापि सर्वत्र-

स्तेन ह्यप पश्येति प्रभृतयो ये अष्टौ पान्तास्ते च फान्ताः स्वस्तित्थं । (ह्यप्फ इति प्रथमाबहुवचनान्तं, बहुवचनं गणार्थं तेन सुचादिह्यपधातुमारभ्य अनोपधाबत्वारी नोपधाश्च चत्वार इत्यष्टावित्थं) । यथा—

१० । ह्यप पश्य प्रौषणे ।	} (ह्यप्—तुदा० प०) (ह्यप्—भा० प०) (तुफ—भा० प०) (तुफ—तुदा० प०) (ह्यन्फ—तुदा० प०) (ह्यन्फ—भा० प०) (तुन्फ—भा० प०) (तुन्फ—भा० प०) (तुन्फ—तुदा० प०) इति । प, श—ह्यम्फति । ततर्फं । त्रौफति । तीफति । प, श—तुम्फति । तुतोफ । श—ह्यफति । तह्यम्फ । ह्यम्फति । तुम्फति । श—तुफति । तुतुम्फ ।
११ । चुफ बधे ।	
१२ । तुफ बधे ।	
१२ । तुफ पश्य क्लि शि बधे ।	
१३ । ह्यन्फ श प्रौषणे ।	
१४ । तुन्फ बधे ।	
१५ । तुन्फ बधे ।	
१५ । तुन्फ श क्लिशि बधे ।	

दशपञ्च फाः । फान्ताः पञ्चदशेत्यर्थः ।

वान्तवर्गः ।

अर्बं हिसेऽम्ब च गतेऽबिड् शब्दे कबृङ् स्तुतौ ।

वर्णे क्षीबृङ् दर्पेङ् क्लीब्रधाष्ट्ये कुटुम्ब क ।

ङ धृत्यां कुबि कि स्तृत्यां कर्ब कम्ब खर्ब खम्ब ।

गर्ब गम्ब घर्ब घम्ब चर्ब चम्ब गतौ चुबि ।

कि चुम्बने ङब डिबि क नोदे स्यात्तुबि कि तु ।

अर्हे तर्ब तम्ब नर्ब नम्ब पर्ब पम्ब गतौ ।

१ । अर्बं हिसे । (अर्ब—भा० प०) अर्बति ।

२ । अम्बच गते । (अम्ब—भा० प०) औष्ठप्रवर्गशिषोपधः । अम्बक्ति चकारादर्बच (गत्यर्थकः) ।

३ । अबिङ् शब्दे । (अम्ब—भा० पा०) इ—अम्बयते । ङ—अम्बते अम्बां पुत्र इति अतुर्भुजः ।

४ । कबृङ् स्तुतौ वर्णे । (कम्ब—भा० पा०) वर्णः शक्तादिक्रिया । ऋ—अचकचत् । ङ—कबते कविर्विष्णुम् । कबते प्रतिमां चित्रकारः ।

५ । लोबुड् दर्पे । (लोब—भा० आ०) दर्पे मत्तौभावः । ऋ—अचि-
लोबत् । उ—लोबते मध्यपः । (अस्मात् लो निपातनात् लोब) ।

६ । उ लोब चधार्घ्यं । (लोब—भा० आ०) अन्त स्थलतीययुक्तः ।
अधार्घ्यमप्रगल्भीभावः । उ—शोकेन लोबते सर्व्व इति हलायुधः । ८५ ।
ऋ—अचिल्लोबत् ।

७ । कुटुम्ब कड धृत्वाम् । (कुटुम्ब—बु० आ०) पञ्चमस्वरद्वयीषोष्ठ्य-
वर्गशेषोपधः । क, उ—कुटुम्बयते । इमं कश्चिन्न मन्यते ।

८ । कुबि कि स्तृत्याम् । (कुम्ब—बु० भा० प०) पञ्चमस्वरौ । इ—
कुम्बयते । कि—कुम्बयति कुम्बति । स्तृतिराच्छादनम् ।

९ । कर्ब गत्याम् ।

(कर्ब—भा० प०) (कम्ब—भा० प०)

१० । कम्ब च ।

(चकारात् गत्याम्) । (खर्ब—भा० प०)

११ । खर्ब गती ।

(खम्ब—भा० प०) (गर्ब—भा० प०)

१२ । खम्ब गती ।

(गम्ब—भा० प०) (घर्ब—भा० प०)

१३ । गर्ब गती ।

(चकारात् गती) । (घम्ब—भा० प०)

१४ । गम्ब गती ।

(चर्ब—भा० प०) (चम्ब—भा० प०)

१५ । घर्ब च ।

दशैते (कर्बादयो दशैत्यर्थः) आद्यद्वितीय-

१६ । घम्ब गती ।

पञ्चमसप्तमनवमा रेफोपधाः, शेषा षोष्ठ्य-

१७ । चर्ब गती ।

वर्गशेषोपधाः । कर्बति, कम्बति, खर्बति,

१८ । चम्ब गती ।

खम्बति, गर्बति, गम्बति, घर्बति, घम्बति,

चर्बति, चम्बति ।

१९ । चुबि कि चुम्बने । (चुम्ब—बु० भा० प०) चुम्बनं सुखसंयोगः ।
इ—चुम्बयते । कि—चुम्बयति चुम्बति कान्ताधरं कामी । प्रियामुखं किम्पुरुष-
चुचुम्बे इति तु व्यतीहारे आत्मनेपदम् ।

२० । उबिक् नोदे ।

(उम्ब—बु० प०) (डिम्ब—बु० प०) द्वौ

२१ । डिबिक् नोदे ।

मूर्धन्यवर्गद्वितीयादी । इ, क—उम्बयति, डिम्ब-

यति । नोदः प्रेरणम् ।

२२ । तुवि कि तु अर्हे । (तुम्ब—चु० भ्वा० प०) तवर्गाद्यादिः पञ्चम-
स्वरौ । इ—तुम्बप्रते । कि—तुम्बयति तुम्बति । अर्हे बधः ।

२३ । तर्ब गतौ ।	}	(तर्ब—भ्वा० प०) (तम्ब—भ्वा० प०) (नर्ब—
२४ । तम्ब गतौ ।		भ्वा० प०) (नम्ब—भ्वा० प०) (पर्ब—भ्वा० प०)
२५ । नर्ब गतौ ।		(पम्ब—भ्वा० प०) आद्यद्वितीयपञ्चमा रेफोपधाः
२६ । नम्ब गतौ ।		शेषा ओष्ठप्रवर्गशेषोपधाः । तर्बति, तम्बति,
२७ । पर्ब गतौ ।		नर्बति, नम्बति, पर्बति, पम्बति ।
२८ । पम्ब गतौ ।		

पूर्वक् निकेतने वर्ब वम्ब मर्ब मम्ब रिबि ।

रबि गत्यां रबिङ् शब्दे लबिङ् संसने च कि ।

लुव्यर्हने शम्ब गतौ शर्ब हिंसे च शुल्ब क ।

माने सर्गे षर्ब षम्ब सर्ब सम्ब तु सर्पणे ।

२९ । पूर्वक् निकेतने । (पूर्व—चु० प०) षष्ठस्वरौ । निकेतनमिह
निमन्त्रणं निवासो वा । क—पूर्वयति द्विजान् भोक्तु गृह्णी । पूर्वयति तीर्थं साधु ।

३० । वर्ब गत्याम् ।	}	(वर्ब—भ्वा० प०) (वम्ब—भ्वा० प०)
३१ । वम्ब गत्याम् ।		(मर्ब—भ्वा० प०) (मम्ब—भ्वा० प०)
३२ । मर्ब गत्याम् ।		(रिम्ब—भ्वा० प०) (रम्ब—भ्वा० प०)
३३ । मम्ब गत्याम् ।		आद्यद्वितीयौ रेफोपधौ, द्वितीयचतुर्थाओष्ठप्र-
३४ । रिबि गत्याम् ।		वर्गशेषोपधौ । वर्बति, वम्बति, मर्बति,
३५ । रबि गत्याम् ।		मम्बति । इ—रिम्बप्रते । इ—रम्बप्रते ।
३६ । रबिङ् शब्दे ।	(रम्ब—भ्वा० षा०) इ—रम्बप्रते । ङ—रम्बते ।	
३७ । लबिङ् संसने च ।	(लम्ब—भ्वा० षा०) इ—लम्बप्रते । ङ—लम्बते ।	

संसनमिहावलम्बनमिति गोविन्दभट्टः । नमाद चरणाशुभस्तदपि मौनमाल-
म्बसे इति । अकारात् शब्दे च ।

३७ । किं लुब्धर्हने । (लुब्ध—चु० भ्वा० प०) पञ्चमस्वरौ । किं—लुब्ध-
यति लुब्धति । इ—लुब्धते । अर्हं नं बधः ।

३८ । शम्ब गतौ । (शम्ब—भ्वा० प०) श्रोष्ठप्रवर्गशेषोपधः । शम्बति ।

३९ । शर्बं ह्रिंसेच । (शर्ब—भ्वा० प०) शर्बति । चकारात् गतौ ।

४० । शुल्बक मने सर्गे । (शुल्ब—चु० प०) पञ्चमस्वरौ, तालव्यादि-
रन्तःस्थितयोपधः । सर्गः सृष्टिः । क—शुल्बयति वेधाः पृथिवीं, परिमाति
सृजति बेल्यर्थः ।

४१ । षर्ब सर्पणे ।

४२ । षम्ब सर्पणे ।

४३ । सर्ब सर्पणे ।

४४ । सम्ब सर्पणे ।

(षर्ब—भ्वा० प०) (षम्ब—भ्वा० प०) (सर्ब—
भ्वा० प०) (सम्ब—भ्वा० प०) हावाद्यौ मूर्ध-
न्यादी, शेषौ दन्त्यादी, द्वितीयचतुर्थावोष्ठप्रवर्ग-
शेषोपधौ । सम्बति, सम्बति । सिषर्वयिषति,
सिषम्बयिषति । सिषर्वयिषति, सिषम्बयिषति । (एतैर्जिसनन्तोदाहरणैः
षोपदेशाषोपदेशपाठफलं दर्शितम्) ।

सम्ब साम्ब क सम्ब न्धेऽपञ्चाः पञ्चाशदन्तवाः ।

४४ । सम्बक सम्बन्धे ।

४५ । साम्बक सम्बन्धे ।

(सम्ब—चु० प०) (साम्ब—चु० प०)
हावोष्ठप्रवर्गशेषोपधौ, शेषो द्वितीयस्वरौ ।

क—सम्बयति साम्बयति धनं लोकः, बध्नातीत्यर्थः । आद्यस्तालव्यादिरिति
धातुप्रदीपः, मूर्धन्यादिरप्येके ।

अपञ्चाः पञ्चाशदन्तवाः ।

(अन्तवाः अन्ते वो येषां ते बकारान्ता धातव इत्यर्थः) अपञ्चाः न विद्यन्ते
पञ्च यत्नेति संख्याया ङोऽबहोरिति ङः । (तादृशः पञ्चाशत्) पञ्चचत्वारिंशदित्यर्थः ।

भान्तवर्गः ।

अभिङ् ध्वनावुन्भ पुम् श पूर्त्तौ चुम् लृङ् सञ्जले । ।

१ । अभिङ् ध्वनी । (अभ्—भ्वा० आ०) इ—अभ्यते । ङ—अभ्यते ।

२ । उन्भ पश् पूर्त्ती । } (उन्भ—तुदा० प०) (उभ—तुदा० प०)
 ३ । उभ् श् पूर्त्ती । } द्वौ ऋसादी । प, श—उभति (ह्रसुङ्नी
 लोप इति नलोपे पुनर्मुचादित्वाद्युष्) । श—उभति कुम्भं जलेन लोकः ।
 उन्नामास । उवोभ ।

४ । द्नुभ् लृङ् सञ्चले । (द्नुभ—भा० षा०) लृ—अद्नुभत् । ङ—द्वोभते
 मानुजीविषु इति हलायुधः । ५६ ।

द्नुभ्यग् च गल्भङ् धृष्टत्वे चीभृङ् क्तये जभिक् नशि ।

४ । द्नुभ्यग् च । (द्नुभ—दिवा० ऋगा० प०) य—यः द्नुभ्यति रिपुष्वे-
 वेति हलायुधः । । ५६ । ग—द्नुभाति । पुद्वोभ । चकारात् सञ्चसने ।

५ । गल्भङ् धृष्टत्वे । (गल्भ—भा० षा०) भन्तःस्यद्वितीयोपधः । ङ—
 गल्भते लोकः, प्रगल्भ' स्यादित्यर्थः ।

६ । चीभृङ् क्तये । (चीभ—भा० षा०) क्तयः प्रशंसा । ऋ—अचि-
 चीभत् । ङ—चीभते गुणिनं गुणौ । भोष्ठप्रवर्गादिरयमित्येके । (पौभ इत्यर्थः) ।

७ । जभिक् नशि । (जभ—चु० प०) नशीति भन्तर्भूतव्यर्थत्वात्
 नष्टीकरणे । इ, क—जभयति पापं गङ्गा ।

जभि जभ् यभने जभ्ङ् जृभ्णे जभजृभिङ् चङ्गी ।

जृभ्च ङभ् ङिभिञक् सङ्गे णभ्यग् हिसेऽथ णम् तुभ्ल ।

ङ्च तुभ्यग् च कि दृभौ भये शौ दृभ् कि गुम्फने ।

७ । जभि यभने । } (जभ—भा० प०) (जभ—भा० प०) यभनं

७ । जभ यभने । } मैथुनम् । इ—जभ्रते । जभति, जभति युवा ।

७ । जभङ् जृभ्णे । (जभ—भा० षा०) जृभ्णे गात्रशैथिल्यमिति
 गोविन्दभट्टः । ङ—जभ्रते लोकः । नृण्जभोऽचीति अस्यैव नृण्, आत्मनेपद-
 प्रकरणे तत्सूत्रविधानसामर्थ्यात् ।

७ । जभि ङ्च । } (जभ्र—भा० षा०) (जृभ्र—भा० षा०) शेषः

८ । जृभि ङ्च । } सप्तमस्वरौ । इ—जभ्रते, जृभ्रते । चकारात्
 जृभ्णे । प्रत्युषकाले भुजनाङ्गानां मुखेषु काकः प्रतिजृभ्रतीवेति मण्डलता-
 विस्रत्वात् ।

८। डी जृम् च । (जृभ—भा० आ०) ड—जर्भते । ई—जृष्वः ।
चकारात् जृश्वे ।

९। उभि जक सङ्घे । } (उभ—चु० उ०) (डिभ—चु० उ०) द्वी
१०। डिभि जक सङ्घे । } मूर्द्धन्यवर्गद्वितीयादी । इ, ज, क—उभ-

यति उभयते । डिभयति डिभयते । एतावात्मनेपदिनाविति केचित् । सङ्घो
राशीकरणम् ।

११। णभ्य ग हिङ्घे । (णभ—दिवा० क्रा० प०) य—नभ्यति ।
न—नभाति ।

११। अथ णभ् लड च । } (णभ—भा० आ०) (तुभ—भा० आ०)
१२। तुभ् लड च । } ल—अनभत् । अतुभत् । ड—नभते ।

तोभते । चकाराद्धिसे ।

१२। तुभ्यग् च । (तुभ—दिवा० क्रा० प०) य—तुभ्यति । ग—
तुभाति । तुतोभ । चकाराद्धिसे ।

१३। कि दृभी भये । (दृभ—चु० भा० प०) कि—दर्भयति, दर्भति ।
ई—दृष्व । रामस्तु दृ भी इति धातुद्वय मत्वा दारयति दरति, भाययति
भयतोत्याह ।

१३। शी दृभ् कि गुम्फने । (दृभ—तुदा० चु० भा० प०) श—दृभति ।
ई—दृष्व । कि—दर्भयति, दर्भति । गुम्फनं ग्रन्थनम् ।

दन्भुन् दम्भे दन्भ दिन्भ कङ्क् सङ्घातेऽथ दिम् दभि ।

दभक् नोदे भर्भ हिसे यभी मैथुन ईरितः ।

१४। दन्भु न दम्भे । (दन्भ—स्वा० प०) दम्भः परवङ्गनाहृतुव्यापारः ।
उ—दम्भित्वा दम्भा । न—दम्भोति खलः, क्लयतीत्यर्थः ।

१४। दन्भ क ड सङ्घाते । } (दन्भ—चु० आ०) (दिन्भ—चु०

१५। दिन्भ क ड सङ्घाते । } आ०) क, ड—दन्भयते, दिन्भयते ।

सङ्घातो राशीकरणम् ।

- १६ । अथ दिभिक् नोदे । } (दिन्भ—च० प०) (दन्भ—चु० प०)
 १७ । दभिक् नोदे । } (दभ—चु० प०) इ, क—दिभ्यति,
 १७ । दभक् नोदे । } दभ्यति । क—दाभयति । नोदः प्रेरणम् ।
 १८ । भर्भं हिंसि । (भर्भ—भा० प०) रेफोपध । भर्भति ।
 १९ । यभौ मैथुन ईरित । (यभ—भा० प०) औ—अयासीत् ।
 यभति युवा ।

रभौङ् स्यात्तु रामस्ये रभिङ् शब्दे ङ रेभृ च ।

२० । रभौङ् स्यात्तु रामस्ये । (रभ—भा० आ०) रामस्यमुक्तुकीभावः ।
 निर्विचारप्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्टः । औ—रब्धा । ङ—रभते साधुः पुष्ये ।
 आङ्पूर्वोऽयमारभे । शास्त्रं पठितुमारभते शिष्यः ।

२० । रभिङ् शब्दे । (रभ—भा० आ०) इ—रभ्यते । ङ—रभते ।

२१ । ङ रेभृ च । (रेभ—भा० आ०) ङ—रेभते । रिरिभे । ऋ—
 अरिरेभत् । अकाकात् शब्दे ।

लभिङ् शब्दे लभ ङौ षङ् प्राप्ती श् लुभ विमोहने ।

२२ । लभिङ् शब्दे । (लभ—भा० आ०) इ—लभ्यते । ङ—लभते ।

२२ । लभ ङौषङ् प्राप्ती । (लभ—भा० आ०) ङु—लब्धिमम् । औ—
 लब्धा । ष—लभा । ङ—लभते । लभन्ति पुनरुत्थानमिति गणकृतानित्य-
 त्वात्, पचादित्वादिनि लभा इवाचरन्तीति कौ वा साध्यम् ।

२३ । श लुभ विमोहने । (लुभ—तुदा० प०) श—लुभत्यात्मनि कामे
 चेति इलायुधः । २६५ । लोभिता लोब्धा ।

लुभ्येर्गार्धेङ् वल्भ भुक्तौ शीभृ शल्भ ङ कत्यने ।

२३ । लुभ्येर्गार्धे । (लुभ—दिवा० प०) गार्धमाकाङ्क्षा । य—लुभ्यति
 धनं लुग्धः । इर्—अलुभत् अलोभीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः ।
 लोब्धा लोभिता ।

२४ । ङ वल्भ भुक्तौ । (वल्भ—भा० आ०) अन्तःस्थादृतीयोपधः ।
 भुक्तिर्भक्षणम् । ङ—वल्भते अन्नं लोकः ।

२५ । शीष्टड कत्यने । } (शीभ—भा० षा०) (शल्भ—भा० षा०)

२६ । शल्भड कत्यने । } शेषोऽन्तःस्वाढतीयोपधः । ऋ—अग्रिशीभत् ।

ड—शीभते, शल्भते । कत्यनं प्रशंसा ।

शुभ्लड् दीप्तौ शुभ्प शुन्भश् षुन्भ् च षिग्भु च हिंसने ।

२७ । शुभ् लड् दीप्तौ । (शुभ—भा० षा०) लृ—अशुभत् । ड—

शोभते । न शोभति सभामर्थ्य इति गणकृतानित्यत्वात्, पचादित्वादन शोभ ।
इवाचरतीति क्वी वा साध्यम् ।

२७ । शुभ पश दीप्तौ । } (शुभ—तुदा० प०) (शुन्भ—तुदा० प०)

२८ । शुन्भ श् दीप्तौ । } (षुन्भ—भा० प०) हावाद्यौ तालव्यादी, शेषो

२९ । षुग्भ च । } नृर्षन्त्यादिः । अयः पञ्चमस्वरिणः । प, श—

शुभति । शुशोभ । श—शुभति । शुशुभ । सुभति । चकारादीप्तौ । प्राचस्तु
भादौ च शुभ शुन्भ भासनहिंसनयोरिति पठन्ति ।

३० । षिग्भु च हिंसने । (षिन्भ—भा० प०) उ—सिञ्चित्वा सिद्ध्वा ।

चकारात् पूर्व्याश्च (पूर्व्यं त्रयो धातवोऽपि हिंसार्थका इत्यर्थः) ।

ष्टुमु ष्टभि स्तभिङ् स्तम्भे स्तभिङ् च स्तन्भुङ् स्मृतः ।

प्रमादे लृ स्तन्भुङ् विप्रडासे स्तिन्भ सृभ स्तिभु ।

हिंसे सुन्भ द्युतौ चैकोनचत्वारिंशदन्तभाः ।

३१ । ष्टुमु ङ स्तम्भे । } (ष्टुभ—भा० षा०) (ष्टुन्भ—भा० षा०)

३२ । ष्टभि ङ स्तम्भे । } (स्तम्भ—भा० षा०) शेषो दन्त्यादिः ।

३३ । स्तभि ङ स्तम्भे । } उ—स्तोभित्वा स्तुग्ध्वा । ड—स्तोभते । इ—

स्तम्भते । ड—स्तम्भते । इ—स्तम्भते । उ—स्तम्भते । तुष्टोभयिषति ।

तिष्टम्भयिषति । तिस्तम्भयिषति । इकारस्योभयत्र पाठात् पूर्व्यां नेदनुबन्धः ।

ननु आम्नेडितानुबन्धेऽप्यत्र कथं पूर्व्यां डिदितिषेत् सत्यम् । अत्र इकारस्य

पुनरुक्तिः पूर्व्येण सम्बन्धिनिषेधार्थैव, डितस्तु सर्व्वे, एक एवेत् पाठशलाहाध्य

इतिवत् । स्तम्भो जडोभावो जडीकरणश्च, स्तम्भौ स्थूणाजडीभाववित्यमरोक्तेः,

पीतेनावस्तधो जडीकृत इत्यर्थं इति क्रमदीश्वरोक्तेश्च । “शास्त्रेषु स्तोभते भूषो

लघुप्रकृतिको नरः” इति हलायुध । १२८ । स्तोभते वृषं शीतो वायुरिति चतु-
र्भुजः । स्तम्भ इह क्रियानिरोध इति भीमः । दोषवृद्धिरिति गोविन्दभट्टः ।
शेषयोः पञ्चे स्तम्भो वृद्धीकरणञ्च । स्तम्भते कवाटेन द्वारं लोकः ।

३४ । स्तम्भिड च । (स्तन्भ—भा० आ०) चकारात् स्तम्भे, स चेह
वृद्धीकरणम् । इ—स्तम्भते । ड—स्तम्भते कवाटेन द्वारं लोकः । चस्तम्भे ।

३५ । स्तम्भु ड स्मृतः प्रमादे । (स्तम्भ—भा० आ०) प्रमादोऽनवधानता ।
उ—स्तम्भित्वा स्तम्भु । ड—स्तम्भते धर्मं नीच ।

३५ । ल् स्तम्भु ड विश्वासे । (स्तन्भ—भा० आ० त्वां प०) विश्वासः
शङ्कारहित्वाभावः । ल्—स्तम्भत् । उ—स्तम्भित्वा स्तम्भु । ड—स्तम्भते पुत्रो
मातरि । तालञ्चादिरयमित्येके ।

३६ । स्तिन्भु हिंसे । } (स्तिन्भ—भा० प०) (स्तम्भ—भा० प०)
३७ । स्तम्भु हिंसे । } (स्तिम्भ—भा० प०) आद्यन्ती रेफयुक्तद्वितीय-
३८ । स्तिभु हिंसे । स्तरिणी, मध्यमः सप्तमस्वरौ । उ—स्तिम्भित्वा
स्तिम्भु । सभिंत्वा स्तम्भु । स्तेभित्वा स्तिम्भु । स्तिम्भति, सभिंति, स्तेभति ।

३९ । सुन्भ द्युती च । (सुन्भ—भा० प०) पञ्चमस्वरौ । सुन्भति ।
चकाराहिंसे च ।

एकीनचत्वारिंशदन्तभाः ।

(अन्ते भो येषां ते, भकारान्ता धातव इत्यर्थः ।)

—०—

मान्तवर्गः ।

अम् गतौ भजने शब्देऽमक् रोगे कमुकङ् स्पृहि ।

१ । अम् गतौ भजने शब्दे । (अम्—भा० प०) अमति । (अमन्ति
व्याधयोऽप्येनं न कदाचिद्भयादिवेति हलायुधः । १८०) ।

१ । अमक रोगे । (अम—चु० प०)^{१)}क—अमयति व्याधिर्लोकम् ।

२ । कमुकङ् स्पृहि । (कम—चु० आ०) उ—कमित्वा कान्त्वा । क,
ङ—कामयते । अन्यैर्भादौ पठ्यमानस्याप्यस्य कित्करणं कम ऋत इत्यादिना
विहितस्य जिडोच्चापनार्थं, तेन अरे जिडोऽप्राप्तिपक्षे अचकमत चकमे कमिते-
त्यादि । (निष्कृष्ट्मर्थं चमके कुवेरादिति रघु । ५ । २६) ।

ञि क्कस्य क्कमु भिर्गानौ क्रस्य क्रमु गतौ चमु ।

इर्भ्य मर्षे क्षमूङ् अिष् च कुस्म कङ् मतीक्षिते ।

कुस्मित्यौ गम्लृ गत्यां चम् नृचम् कृम् जम जिम् भ्रमु ।

भक्षे णमौ शब्दनत्योस्तिमृतीस्य क्लेदने तमु ।

इर्भ्य खेदेच्छयोर्दम्भ्य इर् शमे द्रम् गतौ भ्रमिर् ।

भ भ्रस्य भ्रमु जण् चालि भामङ् क्रोधे ऋ मीम गतौ ।

शब्दे यमौ उ विरतौ यमक्लि परिवेषणे ।

तदभावे रमुङ् जी क्रीडेण् जुटु वमुङ्गिरि ।

२ । जि क्कस्युभिर्गानौ । } (क्कम—दिवा० प०) (क्कम—भा० प०)

३ । क्कमुभिर्गानौ । } दावन्त'स्थावृतीययुक्तौ । जि—क्कान्तो-

ऽस्ति । य, भ—क्काम्यति । उ—क्कमित्वा क्काम्वा । भ—क्कामति । भादि-
पक्षेऽपि शमादित्वं, ष्टिबुक्कमाचम इति दीर्घज्ञापनार्थम् । इर्—अक्कमत् अक्क-
मीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः ।

४ । क्रस्यु गतौ । } (क्रम—दिवा० प०) (क्रम—भा० प०) य—

४ । क्रमु गतौ । } क्रस्यति । गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय

क्राम्यतीत्याह तु । तथाच—“इष्यते यन्नि दीर्घत्वं दाक्षिलक्षणावेदिभिः । तेन
क्राम्यति कौमारि चानीत्यस्योपलक्षणात्” इति । उ—क्रमित्वा क्राम्वा क्रन्वा
(क्रमो र्घो वेति वा दीर्घः) क्रामति । वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् संक्रमते
गुह्रित्यादौ सम्शब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् वागिरित्यात्मनेपदम् ।
वृत्त्युक्ताहृतायनेषूपसर्गान्तरपूर्वादिप्यात्मनेपदमिति शरणदेव । संक्रामयती-
त्यादि तु संक्रामन्त करोतीति श्वत्रन्तात् औ साध्यम् । अन्यथा अमन्तत्वात्
ङ्गस्यः स्यात् । “हरेर्यदक्रामि पदैककेन खम्” इति तु धातुपारायणमते चुरा-
दित्वविवक्षायां सिद्धम् । तन्मतं परिभाषायां लिखितम् । अथवा ‘आत्मा’
इति कर्मणोऽध्याहारि प्रेरणञौ साध्यम् । हरेरेकेन पदा आत्मा यत् खं क्रमया-
च्चक्रे इत्यर्थः ।

५ । चमु इभ्यं मर्षे । (चम—दिवा० प०) मर्षः सहनम् । उ—चमित्वा च्छान्त्वा । षष्ठस्वरानुबन्धोऽयमित्येके । इर्—अचमत् अचमीत् । अच्चा-
न्नित्त्वं ङ इति दुर्गः । भ, य—च्चाभ्यति दीर्षं साधुः ।

५ । चमू ङञिष च । (चम—भा० आ०) ज—अचमिष्ट अचंस्त ।
ङ—चमते । जि—चान्तोऽस्ति । ष—चमा । चकारामर्षे । (मनागनभ्या-
वृत्त्वा वा कामं चाम्यतु यः चमी । क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं चमेत क
इत्युभयत्र माघ. । २ । ४३) ।

६ । कुक्ष कङ मतीक्षिते कुक्षिति । (कुक्ष—बु० आ०) कुक्षोदन्धो-
पधः । मतीक्षितं बुद्धिपूर्वकदर्शनम् । कुक्षित् कुक्षितमीषदास्यम् । क, ङ—
कुक्षयते जनः, बुद्ध्या पश्यति, कुक्षितं क्षयते वेत्यर्थः । चुकुक्षयिषते ।

७ । औ गन्तु गत्याम् । (गम—भा० प०) औ—गन्ता । लृ—अगमत् ।
गतिरुत्तरदेशसंयोगफलकव्यापारः ।

८ । चम नरु भक्षे । (चम—स्वा० प०) (चम—भा० प०)

८ । चमु भक्षे । (छम—भा० प०) (जम—भा० प०) (जिम—

८ । छमु भक्षे । भा० प०) (भम—भा० प०) षडेते । न—

१० । जमु भक्षे । चक्षीति । र—वैदिकः । उ—चमित्वा चान्त्वा ।

११ । जिमु भक्षे । चमति । उ—छमित्वा च्छान्त्वा । जमित्वा

१२ । भमु भक्षे । जान्त्वा । जमित्वा जीन्त्वा । भमित्वा भान्त्वा ।

१३ । षमौ शब्दनत्योः । (षम—भा० प०) औ—गन्ता शब्दार्थो न

भाषायाम् । नतिरिह नमस्कारो नञीभावश्च । नमति गुरुं शिष्यः । नमन्ति
फलिनो वृक्षा । अमन्तत्वेऽप्यस्य ज्वलन्नुल्लेख्यादिना, औ केवलस्य ङस्त्रविधा-
नात् सोपसर्गस्येव नित्यं ङस्त्रः । नमयति, नामयति, प्रणमयति । श्वपुच्छ-
मषनामितं वधिरकर्णजापः कृत इत्यादौ अवनर्नं अवनामः षञ्, ततोऽवनामं
करोतीति औ रूपम् ।

१४ । तिम्य क्लेदने । } (तिम—दिवा० प०) (तीम—दिवा० प०)

१५ । तीम्य क्लेदने । } य—तिम्यति, तीम्यति । तितेम तितीम ।

क्लेदनमाद्रंभावः । (स्यात्तेमनन्तु निष्ठानमित्यमरे व्यञ्जनपर्यायः) ।

१६ । तमु इभ्यं खेदेच्छयोः । (तम—दिवा० प०) उ—तमित्वा ताम्वा । इर्—अतमत् अतमीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । भ, य—ताम्यति लोका उत्तमः न्यादित्यर्थः ।

१७ । दम् भ्यु इर् श्मे । (दम—दिवा० प०) भ, य—दाम्यति । उ—दमित्वा दाम्वा । इर्—अदमत् अदमीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । श्म' शान्तीभावः । दाम्यति मुनिः । श्म इति पदस्य अन्तस्यापि सम्भवे शान्ती-कारणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः । दमित्वाप्यरिसंघातानिति ।

१८ । द्रम् गती । (द्रम—भा० प०) दन्धवर्गद्वितीयादिः । द्रमति ।

१९ । भ्रमिभ्यु जण चाले ।

१९ । भ्रम्यु जण चाले ।

१९ । भ्रमु जण चाले ।

(भ्रम—दिवा० श्मादि', प०)
(भ्रम—दिवा० प०) (भ्रम—भा० प०) औष्ठवर्गचतुर्थाद्याः । इर्—

अभ्रमत् अभ्रमीत् । भ, य—भ्राम्यति । उ—भ्रमित्वा, भ्राम्वा । ज—भ्रमः भ्रामः । ज्वलादित्वात् णप्रत्ययेऽपि जनबध इत्यादिना ङस्त्वे भ्रम इत्येव, तेन ज्वलादावस्य पाठो निष्कल इति धातुप्रदीपादयः । वस्तुतस्तु यथा दृष्टतेर्मुहं घड् वेत्यनेन घडोऽप्राप्तिपक्षे होठोभावित्यनेन ङ एव, मुहादि-पाठसामर्थ्यात् दादेर्घ इत्यनेन घो न स्यात्, तथात्रापि ज्वलादिपाठात् जनबध इति ङस्त्वो न स्यात् । ण—भ्रमतुः बभ्रमतुः । य—भ्रम्यति । भ्रमति । चाल इह पादविहरणम् । न जाने को हेतुर्भ्रमति भुवने भिचुक इव । भ्रमुः शिलो-च्चयांस्तुङ्गानिति भट्टी (७ । ५५) गत्यर्थविवक्षया सकर्मकत्वम् ।

२० । भाम ङ क्रोधे । (भाम—भा० भा०) उ—भामते । (कोपना सैव भामिनीत्यमरः) ।

२१ । ऋ मीम् गती शब्दे । (मीम—भा० प०) ऋ—अमिमीमत् ।

२२ । यमी उ विरतौ । (यम—भा० प०) औ—यन्ता । उ—यमित्वा यत्वा । विरतिर्निवृत्तिः । यच्छति पापात् साधुः ।

२२ । यमक् मि परिवेषणे तदभावे । (यम—चु० प०) तदभावे अपरिवेषणे इत्यर्थः) यमयति यामयति । परिवेषणमन्नादेरुपसर्पणं, वेष्टन-मित्येके । विष्वङ्ख्याप्तावित्त्वस्य रूपमिति रमानाथः । केषित्तु परिवेषण एवायं मानुबन्ध । क, मि—यमयत्वं गृही, अन्यत्र नियामयति संभामयती-

त्यादीत्याहुः । अन्ये तु अपरिवेषण एवायं मानुबन्धः । नियमयसि विमार्ग-
प्रस्थितानात्तदण्ड इति शाकुन्तले । परिवेषणे तु यामयत्यन्नं द्विजाय गृही-
त्याहुः । अनेनोभयोर्मतयोः प्रामाणिकत्वादुभयत्र मानुबन्धः कृतः ।

२३ । रमु डजी क्रीडे । (रम—भा० आ०) ड—रमित्वा रत्वा । ड—
रमते । ज—रामः रमः । औ—रन्ता ।

२४ । णजुटु वमुङ्गिरि । (वम—भा० प०) वकारादिः । ण—वेमतुः
वमजुः । अन्ये तु एतत्कार्यविधायकसूत्रे फणादौ चेमं न पठन्तो “वेमुश्च
केचिद्गुधिरमित्यादिसिद्धये तत्सूत्रे दन्धवकारादिवर्जनस्यानित्यतां स्वीकु-
र्वन्ति । केचित् पुनर्वर्ग्यबरादिधात्वन्तरमप्यस्तीति प्रलपन्ति । ज—वामः
वमः । ड—वमित्वा वान्त्वा । टु—वमथुः । उङ्गिरि वान्तौ । वमत्यन्नमजीर्ण-
वान् । अमन्तत्वेऽप्यस्य जी ज्वलङ्गलेत्यादिना केवलस्य ऋस्वविकल्पनात् सोप-
सगस्यैव नित्यं ऋस्व । वमयति वामयति प्रवमयति ।

शमुभ्य इर् शमे शम्ड कजालोचे शमुभ्यञि ।

इर्तपःखेदयोः शीम षिस्य क्तेदे षम षम ।

वैक्लव्येऽथ क साम् सान्वे स्यमुष् श ध्वनने स्यम ।

जक् वितर्के हन्म गतौ त्रियुतास्त्रि शदन्तमाः ।

२५ । शमुभ्य इर् शमे । (शम—दिवा० प०) उ—शमित्वा शान्त्वा ।
भ, य—शाम्यति । इर्—अशमत् अशमीत् । अस्मान्नित्यं ड इति दुर्गः ।
शमः शान्तौभावः । शशाम वृष्ट्यापि विना द्वाग्निरिति रघुः । २ । १४ ।
शम इति पदस्य अग्नस्वापि सश्रवे शान्तोकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः । वरेण
शमितु लोकानलं दग्धं हि तत्तपः इति कुमारसम्भवम् । २ । ५६ । वचो
निश्रम्याधिपतिर्दिवीकसामित्यादावनेकार्थत्वात् श्रुत्वेत्यर्थः । वा शम यमेत्यत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादस्य औ नित्यं ऋस्वः । शमयति ।

२५ । शमडकजालोचे । (शम—सु० उ०) आलोचः प्रणिधानम् । वा
शमयमेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादस्य औ ऋस्वाभावः । ड, क—शामयते
कार्थं सुधीः । ज—शामयति शामयते । निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गतो
ममेति । अयमात्मनेपदीति केचित् ।

२६ । अमृभ् चि इत्तप्लिदयोः । (अम—दिवा० प०) ताक्षशाहिः ।
 उ—अमित्वा आन्वा । भ, य—अम्यति लोकस्तपः करोति खिद्यते विलुप्तः ।
 जि—आन्तोऽस्ति । इर्—अम्रमत् अम्रमीत् । अस्मान्नित्रं उ इति दुर्मः ।
 धुर्यान् विश्रामयेति स इति रघौ आमत्क मन्वे इत्यदन्तस्य रूपम् ।

२७ । छीम क्लेदे । } (छीम—दिवा० प०) (छिम—दिवा० प०)

२८ । छिम्य क्लेदे । } हौ मूर्धन्यादी । य—स्त्रीम्यति, क्षिम्यति ।
 तिछीम, तिछेम । तिछीमयिषति, तिछेमयिषति । क्लेद आर्द्रभावः ।

२९ । षम वैक्लव्ये । } (षम—भा० प०) (षम—भा० प०) वैक्लव्यं

३० । षम वैक्लव्ये । } विह्वलीभावः । समन्ति यद्वियोगिन सीमन्तिन्धः
 अरातुरा इति हलायुधः । २२३ । स्तमति । असीसमत्, अतिष्टमत् । (न च
 स्तमति शोकेनेति हलायुधः । २४५) ।

३१ । अथ क सामं सान्वे । (साम—बु० प०) दन्त्यादिर्द्वितीयस्वरौ ।
 सान्वः प्रियकरणम् । क—सामयति दीनं दानेन दाता । (यः सामयति
 सामन्नः स्निग्धैरालोकनैश्च ता इति हलायुधः । ताः सीमन्तिनोरित्यर्थः २२३ ।) ।

३२ । स्यमु षश ध्वनने । (स्यम—तुदा० प०) अन्तःस्थादियुक्तः । उ—
 स्वमित्वा स्यान्वा । ष—स्वेमतु सस्यमतुः । श—स्वसती स्यमन्ती ।

३२ । स्यम अक वितर्कं । (स्वम—बु० उ०) अन्तःस्थादियुक्तः । अस्व
 स्वार्थञ्चो ह्रस्वो न स्यात् प्रेरणञ्चो तु स्यादिति प्राञ्चः । स्वमते तु वाशमयमेदि-
 वाशब्दाद्वावस्थाप्यम् । अ, क—स्यामयति स्यामयते परगुणं सुधीः ।

३३ । ह्यम् गतौ । (ह्यम्—भा० प०) महयान्तः । ह्यति ।

त्रियुतास्त्रिंशदन्ताम् ।

(अन्ते मो येषां ते, मान्ता धातव इत्यर्थः, त्रियुतास्त्रिंशत् अयस्त्रिंशत्-
 संख्यका इत्यर्थः) ।

• — • —

यान्तवर्गः ।

अयङ् गतावीर्ष्यं ईर्ष्यं ईर्षं जयीङ् सीवने ।

१ । अयङ् गतौ । (अय—भा० प्रा०) उ—ए

२ । ईर्ष ईर्षे । } (ईर्ष—भा० प०) (ईर्ष—भा० प०) द्वी दीर्घादी
 ३ । ईर्ष ईर्षे । } रेफिणौ । ईर्ष इति शेषस्य घञि ह्रसाज्जोप इति
 यत्रापि सिद्धम् । ईर्षः पराभ्युदयासहिष्णुत्वम् । परदोषासहिष्णुत्वमिति केचित्
 (अक्षमित्यर्थः) । ईर्ष्यति ईर्ष्यति खलः साधवे । एतौ यद्वयान्तावित्येके ।

४ । जयीङ् सेवने । (जय—भा० षा०) दीर्घादिः । सेवनमिह सिष्यु-
 तन्तुसम्भतावित्यस्य रूपम् । ई—जतः । ङ—जयते पटं सौचिकः ।

ऋयीङ् दुर्गन्ध आर्द्रत्वे शब्दे ऋयायीङ् विधूनने ।

५ । ऋयीङ् दुर्गन्ध आर्द्रत्वे शब्दे । (ऋयू—भा० षा०) दन्त्यनकार-
 कुत्तो दीर्घा । तथा च “ऋयीस्त्रायतितेविदेवत्र इमे सेविष्य भेविस्त्रया” इति
 शार्दूलविक्लीङिते षण्डेऋरः । (ऋ इति दीर्घं विना शार्दूलविक्लीङितवृत्त-
 सङ्गति न स्यात्) । ई—ऋतः । ङ—ऋयते मस्त्रः, दुर्गन्धः आदित्यर्थः ।
 ऋयते वस्त्रमभसा ।

६ । ऋयायीङ् विधूनने । (ऋयाय—भा० षा०) षोष्ठ्यवर्गशेषयुक्ताच्चादिः ।
 वंधूनन इति विधूयन्तेऽसाविति कर्मणि घञि विधूनः सकम्पस्ततो विधून इवा-
 चरतीति ङौ क्तातेऽनटि रूपं कम्पनमित्यर्थः । अन्वया कम्पनप्रेरणमेवार्थं स्यात् ।
 ई—ऋातः । ङ—ऋयायते वृक्षः । चक्ष्मायि च महीति भट्टिः । १४ । २१ ।
 ऋयायते कम्पते त्वङ्गत्वेजतीर्त्तं च वेपते इति कम्पार्थे भट्टमस्रः ।

चुच्यौत्वभिषवे च्यीयुञ् संवृत्यादानयोश्चयङ् ।

गती चायुञ् निशामेऽर्द्धे चय् तयङ् गतिरक्षयोः ।

७ । चुच्यौत्वभिषवे । (चुच्य—भा० प०) तालव्यवर्गाद्योपधः । पञ्चम-
 स्वरौ । ई—चुक्तः । यद्वयान्तोऽयमित्येके । अभिषव ज्ञानं मन्वनं पौडनं
 सन्धानञ्च । (चु ज न सन्धाक्लेदपौडामन्वे इति निष्पादनात्) ।

८ । च्यीयुञ् संवृत्यादानयोः । (च्यीय—भा० उ०) चतुर्थस्वरौ । ऋ-
 षचिच्यीयत् । ञ—च्यीयति च्यीयते । (संवृतिराऽच्छादनम्) ।

९ । चय ङ गती । (चय—भा० षा०) ङ—चयते ।

१० । चायुञ् निशामेऽर्द्धे । (चायु—भा० उ०) ऋ—अचचायत् । अ-

चायति चायते । निगाम इह चाक्षुषज्ञानम् । तं पर्यन्तीयाः प्रमदाद्यथायिरे
इति माचः । १२ । ५१ ।

११ । णय ङ गतिरक्षयोः । } (णय—भा० षा०) (तय—भा०
१२ । तय ङ गतिरक्षयोः । } षा०) ङ—नयते । तयते ।

तायृङ् पालनसन्तत्योर्जिदयङ् ग्रहणे गतौ ।

बधे दानेऽवने दायृङ् दाने नय पयङ् गतौ ।

१३ । तायृङ् पालनसन्तत्योः । (ताय—भा० षा०) सन्ततिर्विस्तारः ।
ऋ—अततायत् । ङ—तायते विद्यां सुधीः ।

१४ । जि दवङ् ग्रहणे गतौ बधे दानेऽवने । (दव—भा० षा०) अवनं
पालनम् । जि—दयितोऽस्ति । ङ—दयते दीनं दयासुः । तेषां दयसि न
कस्मादित्यत्र कर्मणि षष्ठी ।

१५ । दायृङ् दाने । (दाय—भा० षा०) ऋ—अहदायत् । ङ—
दायते ।

१६ । नय ङ गतौ । } (नय—भा० षा०) (पय—भा० षा०)
१७ । पय ङ गतौ । } ङ—नयते । पयते ।

पूयीङ् दुर्गन्धशौर्षीरो प्यायीङ् वृद्धौ मयङ् गतौ ।

१८ । पूयीङ् दुर्गन्धशौर्षीः । (पूय—भा० षा०) षडस्त्री । ई—
पूतः । ङ—पूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्वादित्यर्थः । शौर्षिर्भेदनम् ।

१९ । षो प्यायीङ् वृद्धौ । (प्याय—भा० षा०) षो—पीनं मुच्यन्
उपसर्गात्तु प्रप्यानम् । अस्त्राङ्गेषु प्यानः पीनः स्नेहः । ङ—प्यायते ।

२० । मयङ् गतौ । (मय—भा० षा०) ङ—मयते ।

मव्य बन्धे रय् लय् वयङ् व्ययङ् गत्यां व्ययक् नुदि ।

२१ । मव्य बन्धे । (मव्य—भा० ष०) मव्यति चौरं राजा । यद्यान्तो
ऽयमित्येके ।

- २२ । रयङ् गत्वाम् । (रय—भा० ञा०) (लय—भा० ञा०)
 २३ । लयङ् गत्वाम् । (वय—भा० ञा०) (व्यय—भा० ञा०)
 २४ । वयङ् गत्वाम् । शेषोऽन्तःस्थादियुक्तः । (अत्र पूर्व्वे धातवो न
 २५ । व्ययञ् गत्वाम् । कथं आनुबन्धा इत्याशङ्गाह) धातुभेदे ङञो-
 रसङ्कर इति वीपदेवः । (धातुभेदे सति परोऽनुबन्धः पूर्व्वेषामिति नियमात्
 ङञान्वित्यनुबन्धावेकस्य धातोरन भवत इति भावः) । ङ—रयते, लयते, वयते ।
 ञ—व्ययति व्ययते ।

२५ । व्ययक् नुदि । (व्यय—चु० प०) अन्तःस्थादियुक्तः । क—व्याययति ॥
 नुदि प्रेरणे ।

शुच्यी त्वभिषवे षूर्ध्य ईर्षे सूच्यं त्वनादरे ।

ईर्षे स्फायोङ् संवृद्धौ ह्य ह्यं क्लमे गतौ ।

एकत्रिंशद् यकारान्ता धातवः परिकीर्त्तिताः ।

२६ । शुच्यी त्वभिषवे । (शुच्य—भा० प०) तालव्यादिः पञ्चमस्वरौ
 तालव्यवर्गाद्योपधः । ई—शुक्त । यद्वयान्तोऽयमित्येके । अभिषवः स्नातं
 मन्थनं पीडनं सन्धानञ्च ।

२७ । षूर्ध्य ईर्षे । (षूर्ध्य—भा० प०) मूर्द्धन्यादिर्दीर्घीरेफमध्यः । सूच्यति
 सुषूर्ध्यं । यद्वयान्तोऽयमित्येके । ईर्षार्थः प्रागुक्तः ।

२८ । सूच्यं त्वनादरे ईर्षे (सूच्यं—भा० प०) दन्त्यादिर्दीर्घीरेफमध्यः ।
 सूच्यति । सुसूच्यं ।

२९ । स्फायोङ् संवृद्धौ । (स्फाय—भा० ञा०) ई—स्फ्रीतः स्फात ।
 ङ—स्फायते । षस्फायि । स्फायन्निर्मोकसन्धीति गणकृतामित्यत्वात् । स्फायते
 स्फायः पक्वादित्वादन, स्फाय इवाचरतीति कौ शुत्रन्तं वा ।

३० । ह्य क्लमे गतौ । (ह्य—भा० प०) (ह्यं—भा० प०) शेषो

३१ । ह्यं क्लमे गतौ । रेफोपधः । ह्यति । ह्यति । क्लमो ग्लानिः ।

एकत्रिंशद् यकारान्ता धातवः परिकीर्त्तिताः । (सुममम्) ।

रान्तवर्गः ।

अभ्र गत्यामौङ्क् कम्पगत्योरीर्कि गतौ नुदि ।

१ । अभ्र गत्याम् । (अभ्र—भा० प०) षोडशवर्गचतुर्थोपधः । अभ्रति ।
(वनेष्वानभ्र निर्भय इति भट्टिः । ४ । ११ ।) ।

२ । ईडंल कम्पगत्योः । (ईर—अदा० आ०) दीर्घादिः । ऊ, ल—ईत्तौ
सता वायुना ।

३ । ईर्कि गतौ नुदि । (ईर—पु० भा० प०) कि—ईरयति ईरति ।
नुदि प्रेरणे ।

कार् कौटिल्ये कुरश् शब्दे चरञ सञ्चलने चुरश् ।

विलेखे खनने कुद्रिक् मिथ्योक्तौ खोर् ऋ खोटने ।

४ । कार् कौटिल्ये । (कार—भा० प०) षोडशवर्गशेषयुक्तः । कारति
खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः ।

५ । कुरश् शब्दे । (कुर—तुदा० प०) श—कुरति । कौरिता ।

६ । चरञ सञ्चलने । (चर—भा० प०) ज—चारः चरः । सञ्चलन-
मिह मोचनं सवणञ्च । आदौ सकर्मकः । स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं चरन्त
इति किराते । ७ । ८ । सवणेतु चरत्क्षतजहृत्तय इति । (अचारिषुः शरा-
आंसि तस्मिन् रचःपयोधरा इति भट्टिः । ९ । ८ । खादुक्त्वाः प्रचक्षरिति
भट्टिः । १४ । ९७ ।) ।

७ । चुरश् विलेखे खनने । (चुर—तुदा० प०) श—चुरति भूमिं
लोकः । चौरिता । चुरो लोमच्छेदनं ।

८ । कुद्रिक् मिथ्योक्तौ । (कुन्द्र—पु० प०) पञ्चमसूरी दन्त्यवर्गद्वितीयो-
पधः । इ, क—कुन्द्रयति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः । कुन्द्र इति पाठेनैवेष्टसिद्धौ
इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः । *

९ । खोर् ऋ खोटने । (खोर—भा० प०) ऋ—अपुखोरत् । खोरति खणः ।

खुरश् चोरच्छिदो गुर्डींश्च गूरुक्क उद्यमे ।

१० । खुरश् चोरच्छिदोः । (खुर—तुदा० प०) चोरो विलेखनम् । श-
चुरति भूमिं दणं वा लोकः । खोरिता ।

१० । गुडींश्रि उच्यते । } (गुर—तुदा० कुटा० आ०) (गुर—बु०
 ११ । गुरडक उच्यते । } आ०) ही क्रमात् क्खदीर्घिणी । ड, श्रि—
 गुरते, अगुरिष्ट । ई—गूर्णः । ड, क—भग्नेषु नोद्गुरयतेऽस्त्रमाहवे (य)
 इति हलायुधः । ५१ ।

गूरी यङ् बधे गत्वा गुद्रिक् कुन्द्रे घुरश् ध्वनौ ।

भौमार्थे घुर यङ्गी हिंसाज्यान्योश्चर् गमनेऽदने ।

आचारे चर्कं संगीत्यसंगीत्योश्चूर्ण्यौ दृष्टि ।

११ । गूरी यङ् बधे गत्वाम् । (गुर—दिवा० आ०) दीर्घी । तथा
 च—दीपि पूरि जनि गुरि धूरयः काशि वाशि पदि शूरि तूरयः । घूरि जूरि
 खिदि विद्यति क्लिशिचूरि श्रुध्यति मनो दिवादिष्विति रथोच्चतायां चण्डेश्वरः ।
 ई—गूर्णः । य, ड—गूर्ण्यते ।

१२ । गुद्रिक् कुन्द्रे । (गुन्द्र—बु० प०) पञ्चमस्वरौ दन्त्यवर्गद्वितीयोपधः ।
 कुन्द्रो मिथ्योक्तिः । ड, क—गुन्द्रयति नौचः मिथ्या वदतीत्यर्थः । गुन्द्र इति
 पाठेनैवेष्टसिद्धौ इदनुबन्धो वेदेषुच्चारणभेदार्थः ।

१३ । घुरश् ध्वनौ भौमार्थे । (घुर—तुदा० प०) भौमो भयानकरसः
 तस्यार्थो हेतुर्भौमार्थः, भौमार्थ इति ध्वनावित्यस्य विशेषणम् । श—घुरति
 व्याघ्रो मनुष्याणां भयजनकशब्दं करोतीत्यर्थः । अर्थद्वये तु शब्दं करोति भय-
 हेतुर्भवति वेत्यर्थः । घोरिता । घुर भौमार्त्तशब्दयोरिति प्राञ्चः । आर्त्तं
 इति शब्दविशेषणमिति रमानाद्यः । घुरत्यार्त्तं च कुरतीति शब्दानुवृत्तौ भङ्-
 मत्तः । (विभिक्षा लुघुर्घोरमिति भट्टि । १४ । ४०) ।

१४ । घूर्यङ्गी हिंसाज्यान्योः । (घूर—दिवा० आ०) दीर्घी । य, ड—
 घूर्यते । ई—घूर्णः । ज्यानिर्गतबहुवयोभावः ।

१५ । चर गमनेऽदने आचारे । (चर्—भा० प०) चरति ।

१५ । चर्कं संगीत्यसंगीत्योः । (चर—बु० प०) संगीतिः संग्रहः, असं-
 गीतिरसंग्रहः । क—विचारयति यो धर्ममिति हलायुधः । १२५ । चर
 असंग्रहे इति प्राञ्चः । कैचित्तु चर संग्रहे इति पठित्वा संग्रहे च विचारणा
 षादित्याहुः ।

१६। चूर्ड्यो दधि । (चूर—दिवा० घा०) दीर्घी । ऊ, य—चूर्ड्यते ।
वह्निरिन्धनम् । ई—चूर्णः ।

चुर्कि स्तो ये कृशि लोपे ज्वर्म रोगे ऊ जूर यौ ।

ज्यानी बधे त्सर छद्मगत्यां जि त्वरघमङ् स्यदे ।

१७। चुर कि स्तोये । (चुर—चु० भ्वा० प०) कि—चोरयति चोरति
धनं चौरः ।

१८। हूर शि लोपे (हूर—तु० प०) शि—हूरति, चञ्चुरीत्, चुञ्चोर ।
लोपश्छेदः ।

१९। ज्वर म रोगे । (ज्वर—भ्वा० प०) म—ज्वरयति । ज्वरति
जनी धातुवैषम्यात् ।

२०। ऊ जूर यो ज्यानी बधे । (जूर—दिवा० घा०) दीर्घी । ऊ, य—
जूर्ड्यते । ई—जूर्णः । ज्यानिर्गतबहुवयोभावः ।

२१। त्सर छद्मगत्याम् । (त्सर—भ्वा० प०) दन्त्यवर्गाद्यस्याधो दन्त्य-
सकारः । त्सरति घूर्त्तच्छलेन मच्छतीत्यर्थः । तत्सार ।

२२। जि त्वर घ मङ् स्यदे । (त्वर—भ्वा० घा०) जि—ज्वरतिः
तूर्षोऽस्ति । रुपाम ह्रस्वत्वरसंघुष्वास्त्रनिभ्यो निष्ठाया वैमत्येऽपि वेदेषुषास्त्र-
भेदार्यमेतस्त्रादनुबन्धमन्ये न मन्यन्ते । घ—त्वरः । म—त्वरयति । ऊ—
त्वरते । स्यद् इह शीघ्रमनुष्ठानम् । नानुनेतुमवलाः ऊ त्वरे इति । १९ । ३८ ।

तूर्यङी हिसे च तुर्लि वेगे तत्रिक् ऊ धारणे ।

२३। तूर्यङी हिसे च । (तूर—दिवा० घा०) दीर्घी । य, ऊ—तूर्यते ।
ई—तूर्णः । चकारात् स्यदे च ।

२४। तुर लिर वेगे । (तुर—द्वा० प०) ऋस्वी । लि—तुर्लित् । इ—
वैदिकः । वेगः शीघ्रगमनम् । *अदादिवर्जधातुभ्यः शपो विधानेनैवेष्टस्त्रिहो
अदादे शपं विधाय तद्भुक्कारणमस्य निष्ठायां भावादित्थे बोद्धुञ्जोऽप्यत इत्यनेन
गुणार्थमिति चतुर्भुजः । तेन तोरितं तुरितमिति, एवं रोदितं रुदिकमित्यादि ।

२५। तत्रि कङ् धारणे । (तन्त्र—चु० घा०) अदिमन्थवोस्तकारः ।
धारणं धरणम् । भाषायामस्य निस्सारणे प्रायःप्रयोगः । इ, क, ऊ—तन्त्रयति

तन्तून् तन्त्रवायः । तन्त्र इति पाठेनैवेष्टसिद्धौ इदमुक्त्यो वेदेषूच्चारणभेदाद्यः ।
तच्च कुटुम्बधारणे इति प्राञ्चः । हावेतौ धारणेऽर्थे वर्त्तते इति चान्द्राः ।
केचित्तु कुटुम्बधातुमन्वमानाः तत्रिधातुः कुटुम्बस्य धारणे पोषणेऽर्थे वर्त्तते
इत्याहुः ।

ऋ धोर गतिचातुर्ये धूरी यङ् बधे गतौ ।

१६ । ऋ धोर गतिचातुर्ये । (धोर—भा० प०) ऋ—अदुधोरत् । गतौ
चातुर्यं गतिचातुर्यम् । धोरन्त्याधोरणाक्रान्ता विनीता यस्य वरणा इति
हलायुधः । १३८ ।

२७ । धूरी यङ् बधे गतौ । (धूर—दिवा० आ०) दीर्घी । ई—धूर्णः ।
य, ङ—धूर्यते । (जात्या धुर्याश्च धूर्यन्ते साधुभिः साधुवाहिता इति
हलायुधः । १३८ ।) ।

पुर्ण्यगत्यां पूरी यङ् पूर्त्तौ पूरक् च बभ्रतु ।

मभ्र गत्यां मत्रि कङ् गुप्तोक्तौ मुर्ण वेष्टने ।

२८ । पुर्ण्य अगत्याम् । (पुर्—तुदा प०) पञ्चमस्वरी । अ—पुरति ज्येष्ठः,
कनिष्ठस्य अग्रे गच्छतीत्यर्थः । पोरिता ।

२९ । पूरी यङ् पूर्त्तौ । (पूर—दिवा० आ०) दीर्घी । पूर्त्तिरिह आप्या-
यनम् । ई—पूर्यः । य, ङ—पूर्यन्ते पितरस्तश्चेति हलायुधः । १५१ ।

३० । पूरक् च । (पूर—चु० प०) दीर्घी । चकारात् पूर्त्तौ । पूर्त्ति-
रिहापि आप्यायनम् । क—पितृन् पूरयति आद्ये ह्य्यैः कव्यैश्च यः सदेति
हलायुधः । १५१ ।

३१ । बभ्रतु गत्याम् । } (बभ्र—भा० प०) (मभ्र—भा० प०)

३२ । मभ्र गत्याम् । } हायोष्ठप्रवर्गचतुर्थोपधी । बभ्रति । मभ्रति ।

३३ । मत्रि कङ् गुप्तोक्तौ । (मन्त्र—चु० प०) दन्त्यवर्माद्योपधः । इ,
क, ङ—इति ध्रुवं मन्त्रयते नृपोऽयमिति सुरारिः । मन्त्र इतिपाठेनैवेष्टसिद्धौ
इदमुक्त्यो वेदेषूच्चारणभेदाद्यः ।

३४ । मुर्ण वेष्टने । (मुर्—तुदा० प०) पवर्गशेषादिः पञ्चमस्वरी ।
अ—सुरति वृत्तं जता । मोरिता ।

यत्रिक् सङ्कोचने वभ्र मत्यां प्रवभ्रक् विलि गतौ ।

तङ्के शूर् घूर् यडी स्तम्भे हिंसे घुर्सुर्ग भैश्ययोः ।

३४ । यत्रिक् सङ्कोचने । (यन्त्र—सु० प०) दन्त्ववर्गाद्योपधः । इ, क—यन्त्रयति मन्त्रेण सर्पं जाङ्गुलिकः (विषवैद्यः) । यन्त्र इति पाठेनैवेष्टसिद्धौ इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदायः ।

३५ । वभ्र मत्याम् । (वभ्र—भा० प०) वकारादिरोष्ठप्रवर्गचतुर्थोपधः । वभ्रति ।

३६ । श्वभ्रक् विलि गतौ तङ्के । (श्वभ्र—सु० प०) वकारयुक्तादि-रोष्ठप्रवर्गचतुर्थोपधः । विलं रन्ध्रकरणम् । क—श्वभ्रयति भाण्डं बालकः । तङ्क इति तकि दौस्थ्ये इत्यस्य रूपम् । श्वभ्रयति दीनः दुःखेन जीवतीत्यर्थः । तङ्क स्थाने तन्त्र इति पाठो हेयः ।

३७ । शूर् यडी स्तम्भे हिंसे । } (शूर्—दिवा० आ०) (घूर्—दिवा०

३८ । घूर् यडी स्तम्भे हिंसे । } आ०) द्वौ दीर्घिणौ क्रमात्तालम्ब-
मूर्धन्यादी च । य, ङ—शूर्यते, सूर्यते । ई—शूर्णः सूर्णः । शेषः कौञ्चिक
मन्यते । स्तम्भो जडीभावः ।

३९ । घुर् श भैश्ययोः । } (घुर्—तुदा० प०) (सुर्—तुदा० प०)

४० । सुर् श भैश्ययोः । } द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । शेषो दन्त्यादिः । श—
सुरति । सुषोर । सुसोर । भा दीप्तिः, ऐश्वर्यमैश्वर्यम् ।

स्फुरशि स्फूर्त्तौ चले स्फूर्श्च द्विचत्वारिंशदन्तराः ।

४१ । स्फुरशि स्फूर्त्तौ चले । (स्फुर—तुदा० प०) स्फूर्त्तिः प्रकाशः,
चलच्चलनम् । शि—स्फुरति, अस्फुरीत् चामरम् । पुस्फोर ।

४२ । स्फुर्श् च । (स्फुर्—तुदा० प०) आद्यस्वरी । श—स्फुरती
स्फुरन्ती पस्फार पिस्फुरिषति पास्फुर्यते । क्रमदीश्वरोऽप्येवम् । स्फुरणं
स्फुरणे इत्यमरोऽपि । चकारात् स्फूर्त्तिचलनयोः । अयं पञ्चमस्वरीति भ्रूमो
हेयः । तथात्वे पूर्वैवेष्टसिद्धावस्य वैयर्थ्यं स्यात् । न च कुटादित्वविकल्प-
नार्थमस्य पाठ इति वाच्यं पूर्वैव शि श इत्यनुबन्धइयपाठादपि तत्सिद्धेः ।

यत्वं संख्याया अप्यसङ्गतिः स्यात् । यत्तु अस्मिन् सत्यपि स्मारयतीति साधनाय
 जी स्फुरतेरिव उकारस्य आकारविधानं तदस्य सर्वसम्प्रतत्वाभावात् अतएव
 स्मर इत्येके इति रमानाथः ।

द्विचत्वारिंशदन्तराः । (सुगमम्) ।

लान्तवर्गः ।

अलञ् वारणपर्याप्तिभूषास्त्रिंशत् श शये गती ।

१ । अल ज वारणपर्याप्तिभूषासु । (अल—भा० उ०) ज—अलति
 अलते पापं गङ्गा, निवारयतीत्यर्थः । पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । पर्याप्तन्तु यथेष्टं
 स्यात् ढती शक्ते निवारणे इति विश्वप्रकाशात् । अलति चोटको धावितुं,
 समर्थः स्यादित्यर्थः । अलति हारो जनं भूषयतीत्यर्थः ।

२ । इल श शये गती । (इल—तुदा० प०) श—इलति । शयः शयनम् ।
 इल् कच् क्षेपे कलङ् संख्यारुतोः कल् किल् क्रुदौ किलश् ।

शौक्तेः क्रीडे कील बन्धे चलज चाले चये चलक् ।

शौचे कुलत्वावृत्तौ क्षील् निमेषे ङ् कल्ल कूजने ।

शब्देऽशब्दे कुलज् बन्धुसंहत्योः कौल कौलतु ।

क्षेल् खेल् चालगत्योः खल् चलजार्थे खील् खोटने ।

२ । इल कच क्षेपे । (इल—तु० प०) ङ्स्त्रादिः । क—एलयति ।
 चकारादिलश् च (क्षेपार्थकः) ।

३ । कलङ् संख्यारुतोः । (कल—भा० आ०) ङ—कलते दिवसं
 वृष्टः, गणयतीत्यर्थः । रुत् शब्दः । (निष्कलन्ते मुखाद्यस्य नाञ्जीलपरुषा गिर
 रति हलायुधः । ७०) ।

१ । कल क रुदौ । } (कल—तु० प०) (किल—तु० प०) क—
 कल क रुदौ । } कालयति । केलयति । रुदिरिति रुद जी ष
 णादिकविप्रत्यये रूपम् ।

४ । किलश शीक्षेत्र क्रीड़े । (किल—तुदा० प०) श—किलसति प्रासादः
त्रिशुर्वा । केलिता ।

५ । कील बन्धे, । (कील—भा० प०) चतुर्थस्वरी । कीलति ।

६ । चल ज चाले चये । (चल—भा० प०) ज—चालः चलः । चाल-
चलनं, चयश्चयनम् ।

६ । चलक शीचे । (चल—पु० प०) शीचमिह शुद्धीकरणम् । क—
चालयति पात्रं पयसा लोकः ।

७ । कूल तु आवृती । (कूल—भा० प०) षष्ठस्वरी । कूलति वार्टीं
प्राचीरः ।

८ । क्षील निमेषे । (क्षील—भा० प०) षोडशवर्गशेषयुक्तञ्चादि-
सुर्थस्वरी । निमेषः पद्मभिश्चक्षुष आवरणम् । क्षीलति चक्षुः पद्मभिरावृतं
स्यादित्यर्थः ।

९ । क कल कूजने शब्देऽशब्दे । (कल—भा० प्रा०) लङ्गयान्तः । क—
कलते लोकः, अव्यक्तशब्दं करोति, शब्दं न करोति वेत्यर्थः । कूजने इति
चान्द्रजौमराः । शब्दमात्रे इति केचित् । अशब्दे इति कालापाः ।

१० । कुल ज बन्धुसहयो । (कुल—भा० प०) ज—कीलः कुलः (पक्षे
इजुङ्त्वात् कप्रत्ययः) (बन्धुर्बन्धुः भावः) कीलति कुलीनः, सर्वेषां बन्धुः
स्यादिति चतुर्भुजः । संहतीराशीकरणम् । केचित्तु संहतिस्थाने संस्थानं
पठित्वा कीलति कुम्भान् कुलालः, गणयतीत्यर्थं इत्याहुः । संस्थानं पठित्वा
संस्थानमुपचय इति रामः । अन्ये तु बन्धुषु ज्ञातिषु वर्त्तमानोऽयमन्यत्रास्य न
प्रयोगः, गडि गण्डे इतिवदित्याहुः ।

११ । केल चालगत्योः । (केल—भा० प०) (केल—भा० प०)

१२ । खेल चालगत्योः । (खेल—भा० प०) (खेल—भा० प०)

१३ । खेल चालगत्योः । आद्यो वकारयुक्तः । द्वौ कवर्गप्रथमादौः ।

१४ । खेल चालगत्योः । तृतीयो वकारयुक्तः चार्त्तवर्ग-

द्वितीयादिः । च—अचिके लत्, अचिकेलत्, अचिकेनालः गलः । मू० चालः
कम्पः । खलः कौञ्चिक मन्थते ।

१५। खल् चलजार्थि । (खल—भा० प०) चलजार्थञ्चालचयी । चाल-
शेह खलनम् । खलति खलो धर्मात् ।

१६। खोल खोटेने । (खोल—भा० प०) ऋ—अधुखोलत् । खोलति खल्लः ।

गल् भच्चे गल्कड् च स्रावे चलज्गतौ मिञ्चले चलश् ।

विलासे क् चलभृती चिल्श् वासे चेल् चेल् केल्वत् ।

१७। गल भच्चे । (गल—भा० प०) गलति ।

१७। मल कड च स्रावे । (मल—भु० आ०) स्रावः चरणम् । क,
ङ—गालयते रक्तं चतस्र । चकारात् गल च । ख्य हाराकारा मलति
जलधारा कुवलयदिति ।

१८। चल ज गती । (चल—भा० प०) ज—चाल. चलः । चलति
गौर्वनम् । चलमानोऽनिल इति ताच्छीत्ये शतु शानः ।

मिञ्चले । पूर्वेषान्वयः । चलधातुः कम्पने मानुबन्धः स्यादित्यर्थः । चलति
लता वायुना । भ—चलयति लतां वायुः । चलयन् भृङ्गश्चस्तवालकानिति
रघुः । ८। ५३। चालयन् सकलां पृथ्वीमिति घञन्ताञ्चालं करोतीति औ
शचन्तम् । गत्यर्थस्य तु चालयति हस्तिन यन्ता ।

१९। चल श विलासे । (चल—तुदा० प०) श—चलती चलन्ती ।
विलासः क्रीडनम् ।

१९। क चल भृती । (चल—भु० प०) क—चालयति । दन्त्यवका-
रादिरयमिति दुर्गसिंहशुमरी । भृतिरिह पोषणम् ।

१९। चिल श वासे । (चिल—तुदा० प०) वास परिधानम् । श—
चिलति वस्त्रं लोकः, परिदधातीत्यर्थः । चलिता ।

२०। चेल् केल्वत् । } (चेल्—भा० प०) (चेल्—भा० प०) शेषो

२१। चेल् केल्वत् । } लङ्गयान्तः । ऋ—अचिचेल्त्, अचिचेल्त् ।

ख्य ऋदनुबन्धः कूडतेः कुटादित्ववन्निष्फलः, वेदेषूच्चारणभेदार्थो वा । शेषः
केल्वञ्चालगत्योः ।

चिञ्च शैथिल्ये च जुलक् पिप्पि ।

(जुल—भा० प०) पञ्चमस्वरी लङ्गयान्तः ।

एकीऽर्थः । कृतिग्रहणं अष्टार्थम् । चुलन्ति चाहनयनाच्च सह प्रियेति
इत्यायुधः । ४७ ।

२३ । चिक्क श्रैयिष्ये च । (चिक्क—भा० प०) ऋक्षी, लहयान्तः । चिक्कति ।
चेचिक्कते । चकारात् ङावक्तौ च ।

२४ । जलक पिषि । (जुल—पु० प०) क—जोलयति । पिषि चूर्णिकरणे ।

जलक् पिधाने जलज धान्ये ज्वल् जम् चलत्विषोः ।

२५ । जलक् पिधाने । (जल—पु० प०) क—जालयति चन्द्रं मेषः ।

२५ । जल ज धान्ये । (जल—भा० प०) ज—जालः जलः । धीयते
जीवोऽनेनेति धानं तस्य भावो धान्यं जीवनोपयोगिक्रिया । जलति लोकान्
जलं, जीवयतीत्यर्थः । धीयते आच्छाद्यतेऽनेनेति धानं तस्य भावो धान्यं
आच्छादनक्रिया । जलति जालेन मत्स्यान् जालिक इति वा । गोविन्दभट्टस्तु
धनस्य भावो धान्यं समृद्धिः । जलति धनी समृद्धः स्यादित्यर्थ इत्याह ।

२६ । ज्वल् जम् चलत्विषोः । (ज्वल—भा० प०) वकारयुक्तः । ज—ज्वालः
ज्वलः । म—प्रज्वलयति । मित्रेऽप्यस्य औ ज्वल इल ज्जलेत्यादिना केवलस्य
ऋस्रविकल्पनात् सोपसर्गस्येव नित्यं ऋस्रः । ज्वलयति ज्वालयति । त्विद्
दीप्ति । ज्वलति बङ्गिः ।

टल् ट्वल् ज विक्लवे नील वर्णेश् गिल् गहने णलज् ।

बन्धे तुल क्यन्मितौ तिल्ल तिल् गतौ तिल् कश् स्निहि ।

२७ । टल् ज विक्लवे । } (टल्—भा० प०) (ट्वल्—भा० प०) ज—

२८ । ट्वल् ज विक्लवे । } टालः टल । ट्वालः ट्वलः । विक्लवो

विक्लवीभावः ।

२९ । नील वर्णे । (नील—भा० प०) वर्णं इह कृष्णवर्णीभावस्तत्कर-
णञ्च । नीलति पत्रं तमालस्य । नीलति सूत्रं तन्मवायः ।

३० । श गिल गहने । (गिल—सुदा० प०) ऋक्षी । गहनं दुर्बोधः ।
श—निलति शास्त्रं जडधीः, दु खेन जानातीत्यर्थः ।

३१ । णल ज बन्धे । (णल—भा० प०) ज—नालः मलः । मलति केशं
लोकः, बध्नातीत्यर्थः । गन्धे इति केचित् । गन्धोऽदर्शनमिति गोविन्दभट्टः ।

३२ । तुल कि उञ्जितौ । (तुल—चु० भ्वा० प०) उञ्जितिः परिमाणम् ।
 कि—तोलयति तोलति काञ्चनं वणिक् । त्वदीयं सौम्यं तुङ्गिगिरिकन्धं
 तुलायितुमिति शङ्करोक्तं तुलां करोतीति औ साध्यम् ।

३३ । तिल गतौ । } (तिल—भ्वा० प०) (तिल—भ्वा० प०) आद्यौ

३४ । तिल गतौ । } लडयान्तः । द्वौ ऋस्त्रिनी । तिलति तेलति ।

३४ । तिल क श झिहि । (तिल—चु० तु० प०) झिक् झिग्धीभावः ।
 क—तेलयति । श—तिलति तैलेनाङ्गं । तितेल ।

तूल्काड् पूरणे तूल्क निष्कर्षे तल्कि प्रतिष्ठितौ ।

३५ । तूलकाड् पूरणे । (तूल—चु० आ०) षष्ठस्वरौ । क, ड—तूलयते ।

३५ । तूलक निष्कर्षे । (तूल—चु० प०) षष्ठस्वरौ । निष्कर्ष इयत्ता-
 परिच्छेदः । क—तूलयति काञ्चनं वणिक् ।

३६ । तल कि प्रतिष्ठितौ । (तल—चु० भ्वा० प०) कि—तालयति
 तलति व्रतं, सम्पूर्णं स्यादित्यर्थः ।

दुल्कोत्क्षेपे दल्मि भेदे दलक् भेदेऽथ पाल् पलक् ।

रक्षे पलज् पल्ल गतौ पेलृ चाले च पिल् ऋदि ।

३७ । दुल्कोत्क्षेपे । (दुल—चु० प०) दोलयति धूलिं वायुः ।

३८ । दल्मि भेदे । (दल—भ्वा० प०) मि—दलयत्यष्टौ कुल च्छामृत
 इति सुरारि । दालयति । भेदो विदारणम् । दलति काष्ठ कुठारः । क्वचि-
 द्विदीर्घाभावे विकसने चायम् । श्रीमद्राघववाहुदण्डविदलकोदण्डचण्डध्वनि-
 रिति महानाटकम् । दरविदलितमङ्गीवल्लिचञ्चत्परागेति जयदेव ।

३८ । दलक् भेदे । (दल—चु० प०) क—दालयति गात्रं वाणः ।

३९ । अथ पालक रक्षे । } (पाल—चु० प०) (पल—चु० प०) क—पाल-

४० । पलक रक्षे । } यति । ऋस्त्रिनेदृष्टसिद्धौ दीर्घिणोऽपि पाठः कानु-

बन्धानामिदनुबन्धवत् जेरनित्यतां बोधयति । तेन पालतीत्यपि सिद्धम् ।

४० । पल ज गतौ । } (पल—भ्वा० प०) (पल्ल—भ्वा० प०) शेषौ

४१ । पल्ल गतौ । } लडयान्तः । ज—पालः पलः । पलति । (पलन्ति

यद्विषो दिक्षु इति हलायुधः । २५९ । पलायन्ते इत्यर्थः) ।

४२ । पेळ् चालौ च । (पेळ्—भ्वा० प०) ऋ—अपिपेळत् । पिपेळतुः ।
चालः कम्प । चकारात् गतौ च ।

४३ । पिल क् तुदि । (पिल—बु० प०) क—पेलयति । तुदि प्रेरणे ।

पील रोधे पुल् श पुल् ज महत्त्वे पुलक उच्छ्रितौ ।

४४ । पील रोधे । (पील—भ्वा० प०) रोधः क्रियानिरोधः जडोभाव इत्यर्थः । पीलति पशुः ।

४५ । पुल श महत्त्वे । (पुल—तुदा० प०) (पुल—भ्वा० प०) द्वौ

४५ । पुल ज महत्त्वे । } पञ्चमस्वरिणौ । श—पुलति पुलिनं शरदि,
महत् स्यादित्यर्थः । पोलिता । ज—पोलः पुलः । पोलति ।

४५ । पुल क उच्छ्रितौ । (पुल—बु० प०) पञ्चमस्वरी । उच्छ्रितिरञ्जी-
भावः । क—पोलयति पर्वतः ।

पूल् कि स्यात् संहतौ फुल्ल विकासे जि फला भिदि ।

४६ । पूल् कि स्यात् संहतौ । (पूल्—बु० भ्वा० प०) षष्ठस्वरी । कि—
पूलयति पूलति । संहतीराशौकरणम् ।

४७ । फुल्ल विकासे । (फुल्ल—भ्वा० प०) ऋषी लहयान्तः । विकास इति कस ज गताविति दन्थ्यान्तस्य षञि रूपम्, विपूर्वत्वेन विकासनमित्यर्थः ।
फुल्लति मल्लीकलिका ।

४८ । जि फला भिदि । (फल—भ्वा० प०) जि—फुलतोऽस्ति । आ—
फलितं फुल्लं तेन, प्रफलितः प्रफुल्ल. सः । फलति काष्ठं कुठारः ।

फल निष्पत्तौ फल् ज गतौ फेलृ च क् बल्म जीवने ।

४८ । फल निष्पत्तौ । (फल—भ्वा० प०) इह नवशुक्कोमला मणीनां
रविकरसंवलिताः फलन्ति भासु इति भारविः । ५ । ३८ । (निष्पद्यन्ते
इत्यर्थः) । निष्पादनेऽपि वाल्मीकिः—फलति स्म यस्य चरितस्तोत्राय दिव्या
गिर इति ।

४८ । फल ज गतौ । (फल—भ्वा० ज्वलादिः, प०) ज—फालः फलः । फलति ।

४९ । फेलृ च । (फेलृ—भ्वा० प०) ऋ—अपिफेलत् । पिफेलतुः ।
चकाराद्गतौ ।

५० । क बल जीवने । (बल—चु० प०) क, म—बलयति । (जीवनं प्राणनम्) ।

बल्ज धान्यावरोधे च बल्ड दाने बधे ड् बलक् ।

च निरूपे बिल कश्च भेदने बुल्क मज्जने ।

५० । बलज धान्यावरोधे च । (बल—भा० प०) ज—बालः बल । धनस्य भावो धान्यं समृद्धिः, तस्यावरोधः प्रतिबन्धः । बलति पुण्यहीनं विधिः, पुण्यहीनस्य समृद्धिं प्रतिबध्नातीत्यर्थः । अयमर्थोऽन्यैर्न मन्यते । चकाराज्जीवने च । बलत्वमेन लोकाः ।

५० । बलड दाने बधे । (बल—भा० आ०) ड—बलते ।

५० । ड बल क च निरूपे । (बल—चु० आ०) ड, क—बालयते धर्मं धीरः । अयं कश्चिन्न मन्यते । चकारात् बलड च । (निरूपणार्थकः) ।

५१ । बिल कश्च भेदने । (बिल—चु० तुदा० प०) द्वितीयस्वरौ । क—बलयति । श—बिलति ।

५२ । बुल्क मज्जने । (बुल—चु० प०) पञ्चमस्वरौ । क—बलयति प्रस्तरः पयसि । तालव्यवर्गादिरयमिति केचित् । चोलः वस्त्रम् । निजां वीणां वाणीं निचुलयति चोलेन निभृतमिति शङ्कराचार्यः । अत्र निचुलयतीति अेरनित्यतायां जगृन्नाप्रोति क प्रत्यये निचुलां करोतीति औ साध्यम् । मन्नां करोतीत्यर्थः । तालव्यवर्गाद्यादिपञ्चे उच्छ्रायिऽप्ययम् ।

भलङ् भल्कङ् भिल्क बादिवङ्कङ् तु भल्डवत् ।

५३ । भल ड बादिवत् । } (भल—भा० आ०) (भल—चु० आ०)

५३ । भल क ड बादिवत् । } (भिल—चु० प०) ड—भलते । क, ड—

५४ । भिल क बादिवत् । } भलयते । क—भलयति । बादिवदिति—

(एते त्रयो धातवः पूर्वोक्ता बकारादयः बलङ्, ड बल क, बिल क श इतिवदर्थबोधका इत्यर्थः । ततश्चैते धातव इत्यं पठनीयाः । यथा—भलङ् दानबध-निरूपणेषु, भलक ड निरूपणेषु, भिलक भेदने इत्यर्थः ।

५५ । भल ड तु भलङवत् । (भल—भा० आ०) लहयान्तः । ड—भलते भलङवत् दानबधनिरूपणेष्वित्यर्थः ।

मल् मल्लङ् धृतौ मीलु निमेषे मिल यञ् झिषि ।

- ५६ । मल् ङ धृतौ । } (मल्—भा० आ०) (मल्ल—भा० आ०) शीघ्रो-
 ५७ । मल्ल ङ धृतौ । } लङ्गयान्तः । ङ—मल्लते, मल्लते । (धृतिर्धारणम्) ।
 ५८ । मीलु निमेषे । (मीलु—भा० प०) चतुर्थस्वरौ । ऋ—अमिमिलुङ् ।

मीलति चञ्चुः, पञ्चभिरावृतं स्वादित्यर्थः ।

५९ । मिल श अ झिषि । (मिल—तुदा० ङ०) झिषि सम्बन्धीभावे ।
 श, अ—मिलति मिलते लता वृक्षेण । अयं विभाषया कुटादिरिति कुलचन्द्रः ।
 तेन मिलित्यन्ति । महापातकिनः पञ्च मिलितव्यं न तैः सहेति । एवं व्याल-
 निलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरमिति जयदेवः ।

मुल् मूलक् रोपणे मूलञ् प्रतिष्ठायां ललक् ङ तु ।

ईप्सायां वेल्ल वेल् वेल्ल चालि वल् मि वल्लङ् ।

स्तृतौ विलश् च शल ङ चलने च शलञ् गतौ ।

- ६० । मुलक रोपणे । } (मुल—पु० प०) (मूल—पु० प०) द्वौ
 ६१ । मूलक रोपणे । } क्रमात् पञ्चमषष्ठस्वरिणौ । रोपणमारोपणम् ।
 क—मोलयति, मूलयति तर्कं लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोहणेति पठित्वा रोहणं
 जन्मोति व्याख्याति ।

६१ । मूल अ प्रतिष्ठायाम् । (मूल—भा० उ०) पवर्गशेषादिः षष्ठस्वरौ ।
 प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः । मूलति मूलते यश्च । अयं परस्मैपदौति
 केचित् ।

६२ । लल कङ् तु ईप्सायाम् । (लल—पु० आ०) क, ङ—लालयते ।
 ईप्सा आसुमिच्छा ।

- ६३ । वेल्ल चाले । } (वेल्ल—भा० प०) (वेल—भा० प०) (वैल्ल—
 ६४ । वेल्ल चाले । } भा० प०) अय एकादशस्वरिणः । चालो
 ६५ । वैल्लु चाले । } लङ्गयान्तः, शेष ऊञ्चतुर्थोपधः । ऋ—अविवेल्लत्
 अविचेल्लत् अविचेल्लत् । आद्यन्तयोः ऋदनुबन्धः कूडतेः कुटादिपाठवन्निष्कः,

वेदेषु चारणमिदार्थी शा । चालः सञ्चलनम् । उद्देश्यमुद्भवन्निकङ्कणभनत्कारः
 श्रुत्वा वाच्यतामिति । एते गतावित्येके । शेषः कौशिक मन्वते ।

६६ । वल मिड् स्तृती । (वल—भा० आ०) (वल्ल—भा० आ०)

६७ । वल्ल उ स्तृती । शेषो लहयान्तः । स्तृतिरिह संवरणम् ।

मि—वलयति वालयति । उ—वलते वल्लते धनं लोकः, संहृणोतीत्यर्थः ।
 (कुवलयं वलयन् मरुदाववाविति माघः । ६ । ३ ।)

६८ । विलश च । (विल—तुदा० प०) द्वितीयस्वरौ । चकारात् स्तृती ।
 स्तृतिराच्छादनम् । श—विलति वल्लं लोकः, परिदधातीत्यर्थः । वेलिता ।
 अयं कौशिक मन्वते ।

६९ । शल उ चलने च । (शल—भा० आ०) उ—शलते । चलनं
 कम्पः । चकारात् स्तृती, स्तृतिरिह संवरणम् ।

७० । शल ज गती । (शल—भा० प०) ज—शलः शलः ।

शल उक् श्लाघे शल प्रवल्ल प्रवल्ल वेगे ड् शालृ कत्यने ।

७१ । शल डक श्लाघे । (शल—पु० आ०) ड, क—शालयते पण्डितं धीरः ।

७२ । शल वेगे । (शल—भा० प०) (श्वल्ल—भा० प०) (श्वल—

७३ । श्वल्ल वेगे । भा० प०) शेषौ द्वौ वकारयुक्तादौ । मध्यमो लह-

७४ । श्वल वेगे । यान्तः । शलति श्वल्लति श्वलति । वेगः शीघ्रगतिः ।

७५ । उ शालृ कत्यने । (शाल—भा० आ०) कत्यनं प्रशसा । उ—
 शालते मुषिनं मुषी । ऋ—अशशालत् ।

शिल शुञ्छे जि शील स्यात् समाधौ श्मील् निमेषणे ।

७६ । शिल श् उञ्छे । (शिल—तुदा० प०) द्वितीयस्वरौ । उञ्छे उवृत्त-
 शस्यशेषापहरणम् । श—शलति धान्यं दीन । शेलिता ।

७७ । जि शील स्यात् समाधौ । (शील—भा० प०) चतुर्थस्वरौ ।
 जि—शीलितोऽस्ति । समाधिः सेवानुभावनं प्रवृत्तिर्ना । यः शीलति सदा
 धर्ममिति हलायुधः । २४५ ।

७८ । श्मील निमेषणे । (श्मील—भा० प०) शीघ्रवर्गशेषवृत्तः ।
 श्मीलति चक्षुः, प्रक्षमभिराहतं स्वादित्यर्षः ।

शूल रजायां शैल विल केलवत् छलज स्थितौ ।

७६ । शूल रजायाम् । (शूल—भा० प०) षष्ठस्वरौ । शूलति लोकं रोगः ।

७७ । शैल केलवत् । } (शैल—भा० प०) (विल—भा० प०) द्वौ

७८ । विल केलवत् । } क्रमात्तालव्यमूर्धन्यादी । ऋ—अग्निशैलत्,

असिषेलत् । केलवत् चालगत्योरित्यर्थः ।

७९ । छलज स्थितौ । (छल—भा० प०) ज—खालः खलः । खलति लोकस्त्रिष्ठतीत्यर्थः । तिष्ठालयिषति ।

षिल् शुक्ळे षल् गतौ स्थल् ज स्थाने खल् मि चये चले ।

८० । षिल् श उक्ळे । (षिल्—तुदा० प०) उक्ळ उद्धृतशस्यशेषापहरणम् । श—सिलति धान्यं दीनः । सेलिता ।

८१ । षल् गतौ । (षल्—भा० प०) मूर्धन्यादिः । सलति । सिपालयिषति ।

८२ । स्थल् ज स्थाने । (स्थल्—भा० प०) दन्त्यादिः । ज—खालः खलः । तिष्ठालयिषति । अयं नास्तीति केचित् ।

८३ । खल् मि चये चले । (खल्—भा० प०) मि—खल्लयति वचनं ते सर्वथा सुम्नु खेदमिति मालत्याम् । खलालयति । चखाल । चयः सञ्चयः । खलति पुष्पं मालिकं, सञ्चिनीतीत्यर्थः । चलः खलनम् । खलति पञ्च वृक्षस्य । दृढः प्रेमा भग्नः सदसिरिव सन्धिं न लभते लभेतापि प्रायः खलति खलु यत्रैरपि धृत इति ।

स्फुल् शि स्फूर्त्तौ च स्फल् श चाले च स्मौल् निमेषणे ।

८४ । स्फुल् शि स्फूर्त्तौ च । (स्फुल्—तुदा० प०) शि—स्फुलति, अस्फु-लीत्, पुस्फोल । स्फूर्त्तिः प्रकाशः । चकारात् चयचलयोश्च ।

८५ । स्फल् श चाले च । (स्फल्—तुदा० प०) आद्यस्वरौ । श—स्फलती स्फलन्ती । पस्फाल । पिस्फलिषति । पास्फल्यते । सुरहिपास्फालनकर्कशा-ङ्गुलाविति रघुः । ३ । ५५ । चालखलनम् । चकारात् स्फूर्त्तौ च । अयमपि पञ्चमस्वरौति भ्रमो हेयः । तथात्वे कामधेनौ स्फलती स्फलन्तीत्युदाहरणा-सङ्गतेः । न च तत्रापि पञ्चमस्वर एवेति वाच्यं तर्हि गुणस्थानिनां पुलति-प्रभृतीनामिव तिवदिरेवोदाहर्तुमुचितत्वात् । यत् अस्मिन् सत्त्वापि स्फुलतेरेव

घञि स्फाल इति निपातनं तत् स्फाल इत्यनिष्टपदमिवारणार्थम्, अस्मि सर्व-
सम्मतत्वाभावाच्च । अतएव स्फाल इत्येके इति रमानाथः ।

८६ । झील निमेषणे । (झील—भा० प०) ओष्ठप्रवर्गशेषयुक्तः ।
झीलति चञु, पञ्चमभिराहतं स्वादित्यर्थः ।

सैलृ क्ली झल झलम् चाले हुलज् हतौ छदि ।

८७ । सैलृ क्ली । (सैलृ—भा० प०) ऋ—असिसैलृत् । क्ली चालगन्थो ।

८८ । झलम् चाले । } (झल—भा० प०) (चाल—भा० प०) आद्योः

८९ । झलम् चाले । } षकारयुक्तः शेष ओष्ठप्रवर्गशेषयुक्तः । म—प्रञ्ज-
लयति । झलयति झालयति । झलयति झालयति (ज्वलज्वल झालेति वा
झलः) चालञ्जलनम् ।

९० । हुल ज हतौ छदि । (हुल—भा० प०) ज—होलः हुलः ।
छदीति छदकि ज संवृतावित्यस्य रूपं, संवरणे इत्यर्थः ।

हिलश् ह्रावकृतौ हल्ज विलेखे ला नवतिस्त्रिभिः ।

९१ । हिल श ह्रावकृतौ । (हिल—तुदा० प०) ढतीयस्वरौ । एकोऽर्थः ।
श—हिलति तरुष्या तरुणः ।

९२ । हल ज विलेखे । (हल—भा० प०) ज—हालः हलः । हलति
भूमिं कषकः ।

ला नवतिस्त्रिभिः । (लान्तास्त्रिनवतिसंख्यकाः) । अत्र संख्यायामेकै-
नास्तीति चिन्त्यम् ।

दान्तवर्गः ।

अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ दृप्तौ द्युतौ श्रुतौ ।

प्राप्तौ श्लेषेऽर्धने वेशे भावे वृद्धौ यडे बधे ।

सामर्थ्येऽवगमे कामे धृतावर्षे बधे इषि ।

व्याप्तिप्रीणनयोरुर्वी हिंसे न कृवि कृतौ च छ ।

कौटु सेवे कर्षं दर्पे क्लव क्लव भये क्षिव ।

क्षिव्यु क्षीव निरासे क्षीव् क्लव क्लौटुङ्क् वान्त्वत् ।

१ । क्लव रक्षे गती कान्ती प्रीती ब्रती द्युती श्रुती प्राप्ती श्लेषेऽर्थेन वेग्ये भावे वृत्तौ प्रहे बधे सामर्थ्येऽवगमे कामे धृती । (क्लव—भ्वा० प०) जनविंशति-रर्थाः । कान्तिरिच्छा, कमुङ्क् स्रुहीति योगार्थत्वात् । काम इति अग्रन्ता-दुपत्यत्तेरिच्छोत्पादना इति भेदः । द्युतिः-शोभा, श्रुतिराकर्षणम्, श्लेष आलि-ङ्गनम्, अर्थनं याच्छा, वेग्यः प्रवेग्यः, भावः सत्ता, प्रहृ आदानम्, सामर्थ्यं शक्तिः, अवगमो ज्ञानम्, धृतिर्धरणं, रक्षणे प्रसिद्धोऽयम् । प्रीती तु न मामवति सद्दीपा रत्नसूरपि भेदिनीति रघुः । १ । ६५ । केचित्तु ग्रहणस्थाने दहनं पठन्ति । अवति ।

२ । कर्षं बधे । (कर्षं—भ्वा० प०) कर्षति ।

३ । इवि व्याप्तिप्रोक्षणयोः । (इन्व—भ्वा० प०) इस्वादिः । इ—इन्व्यते । दन्त्यवकारपरत्वान्नानुस्वारः । प्रोक्षणं कैश्चिन्न मन्वते ।

४ । उर्वी क्षिसे । (उर्वी—भ्वा० प०) इस्वादिः । व्यनक्तयतीति दीर्घे ऊर्षति । क्षिपि राच्छ्रुलोप इति वलोपे ऊः उरौ उरः । एवं सर्वत्र । ई—ऊर्षः ।

५ । न क्लवि क्लती च । (क्लव्—स्वा० प०) सप्तमस्वरौ । न—क्लपोति (क्लविधिव्योः क्लधौश्रौ) इ—क्लवते । चकाराक्षिसे च ।

६ । क्लु केव सेवे । (केव—भ्वा० आ०) क्लु—केवते । क्लु—अचिकेवत् ।

७ । कर्षं दर्पे । (कर्षं—भ्वा० प०) कर्षति ।

८ । क्लवश्च क्ल भये । (क्लव—भ्वा० आ०) अन्तःस्थादृतीययुक्तः । ष—क्लवा । म—क्लवयति । क्लु—क्लवते । विक्रवन्ति दिवि ग्रहा इति तु पचा-दित्वादनि विक्रवा इवाचरन्तीति क्लौ साध्यम् ।

९ । क्षिवु निरासे । (क्षिव—भ्वा० प०) (क्षिव—दिवा० प०)

९ । क्षिव्यु निरासे । (क्षीव—भ्वा० प०) हावाद्यौ इस्त्रिगौ, शेषौ

१० । क्षीव निरासे । } दीर्घा । निरास इह फुत्कार इति भट्टमल्लः,

सुखेन श्लेषादेर्वमनमिति केचित् । पृथक्पाठात् पूर्वो भ्वादिः । क्षेवति । उ—क्षेवित्वा च्छ्रुत्वा । य—क्षीव्यति । उ—क्षेवित्वा च्छ्रुत्वा । क्षीवत्यत्रं श्लोकः । (फुत्कारोतीत्यर्थः) ।

१० । चीवृड् बान्तवत् । } (चीव—भा० धा०) (कव—भा० धा०)
 ११ । कड्ड बान्तवत् । } (क्लीव—भा० धा०) ऋ—अचिचीवत्,
 १२ । क्लोड्ड बान्तवत् । } अचकावत्, अचिक्लीवत् । ड—क्षीवते,
 (क्षीवते हर्षगर्वित इति हल्लायुधः । ८५) कवते, क्लीवते । बान्तवदिति
 चीवृड् दर्पे, कड्ड स्तुतौ वर्णे, क्लोड्ड अधार्च्य इत्यर्थः । (ओष्ठप्रवकारान्ता-
 नामेतत्क्षजातीयानां त्रयाणामिवार्था एषामपीत्यर्थः) ।

खवग् खच्वत् खर्व गर्ब् खेव् गेव् ग्लेवृड् सेव ई ।

गुर्वुद्यमे गर्व मदे चीवृज ग्रहसंवृतौ ।

१३ । खव ग खचवत् । (खव—क्रा० प०) खचवदिति भूतिपूर्त्वि-
 रत्यत्तौ । ग—खीनाति राजा, समृद्धः स्यादित्यर्थः । क्वोःश्रुटावित्यूट्, आदू-
 टोमिः । क्षिपि खीः खावो खावः । क्ली खीतिः । केचित्तु ध्वादित्वात् ऋस्वे
 खुनातौत्वाद्भुः । धातुपारायणस्तु ख्वातीत्युदाहरन्ति ।

१४ । खर्व गर्वे । (खर्व—भा० प०) खर्वति ।

१५ । खेवृड् सेवे । } (खेव—भा० धा०) (गेव—भा० धा०)

१६ । गेवृड् सेवे । } (ग्लेव—भा० धा०) शेषोऽन्तःस्यादृतीययुक्तः ।

१७ । ग्लेवृड् सेवे । } ऋ—अचिखेवत्, अजिगेवत्, अजिग्लेवत् ।

ड—खेवते, गेवते, ग्लेवते ।

१८ । ई गुर्वुद्यमे । (गुर्व—भा० प०) ऋसी । गूः गुरौ गुरः । ई—
 गूर्णः । गूर्वति पत्तः खड्गम् ।

१९ । गर्व मदे । (गर्व—भा० प०) मद इहाहङ्कारः । नीचो
 गर्वति सम्पदा ।

२० । चीवृज ग्रहसंवृतौ । (चीव—भा० उ०) चतुर्थस्वरी । ऋ—
 अचिचीवत् । ज—चीवति चीवते वल्कलं भिक्षुः, गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः ।
 (अर्थद्वयं, ग्रहो ग्रहणं, संवृतिराच्छादनम्) । १

चीवक् क्षीप्तौ चर्व क्तु भक्षे जुर्वी बधे जिवि ।

प्रीणने जीवञ्च प्राणे णिवि सेक्षिऽथ नीवतु ।

स्थौल्ये तीव च तुर्वी तु द्विसे तेवृड् देवने ।

२० । चीवन् दीप्ती । (चीव—भु० प०) चतुर्थस्वरौ । कि—चीवयति ।

२१ । चर्वं कितु भक्षे । (चर्वं—भु० भ्वा० प०) कि—चर्वयति चर्वति तण्डुलान् बालः ।

२२ । जुर्वी बधे । (जुर्वं—भ्वा० प०) ऋस्त्री । क्षिपि जूः जुरी जुरः । ई—जूर्णः ।

२३ । जिवि प्रीणने । (जिव्—भ्वा० प०) ऋस्त्री । इ—जिन्व्यते जिन्वति लोकः पितरम् ।

२४ । जीव ऋ प्राणे । (जीव—भ्वा० प०) चतुर्थस्वरौ । ऋ—अजीजि-
वत् अजिजीवत् । प्राणः प्राणधारणम् । जीवति लोक ।

२५ । णिवि सेके । (णिव्—भ्वा० प०) ऋस्त्री । इ—निन्व्यते निन्वति ।

२६ । नीव नीव तु स्थीब्धे । (नीव—भ्वा० प०) चतुर्थस्वरौ । नीवति
लोकः स्थूलः स्वादित्यर्थः ।

२७ । तीव च । (तीव—भ्वा० प०) चतुर्थस्वरौ । चकारात् स्थीब्धे ।

२८ । तुर्वी तु द्विंसे । (तुर्वं—भ्वा० प०) ऋस्त्री । क्षिपि तूः तुरी
तुरः । ई—तूर्णः ।

२९ । तेवृङ् देवने । (तेव—भ्वा० प०) देवनमिह क्रीडा । ऋ—अति-
तेवत् । ङ—तेवते कन्दुकैर्नित्यमिति । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः ।

धुर्वं दुर्वी बधे दिव्य जिगीषेच्छापण्डितौ ।

क्रीडागत्योर्दिवि प्रीतौ दिव कङ् परिक्वञ्जे ।

३० । धुर्वं बधे । } (धुर्वं—भ्वा० प०) (दुर्वं—भ्वा० प०) द्वौ ऋस्त्रिनौ ।

३१ । दुर्वी बधे । } क्षिपि धूः धुरी धुरः, दूः दुरी दुरः । ई—धूर्णः दूर्णः ।

३२ । दिव्य जिगीषेच्छापण्डितौ क्रीडागत्योः । (दिव—दिवा० प०)
य—दीव्यति । उ—देवित्वा द्यूत्वा । दीव्यमानं शितान् वाषानिति भट्टी
(५ । ८१) ताच्छीब्धे शतुः शानः । पश्चिर्भवहारः स्तुतिश्च । व्यवहारस्तु
क्रयश्चिक्रयश्चरूपः । द्युतावेवाकर्मकः । क्रीडायान्तु दीव्यतेः करणस्य त्रिष्वं
कर्मत्वम्, तत्र हतोया विभक्तिरेव विभाष्यते इति साम्प्रदायिकाः । तेन अद्या
दीव्यन्ते छात्रेणेति कर्मणि प्रत्ययः स्यात् । अद्यैर्दीव्यते छात्रेणेति भाषि प्रत्ययो

न स्वात् । अशैर्दवयते ह्यत्रेषु शुभरित्वात् अत्रान्तकर्तुः कर्मत्वं न स्वात् ।
तेनादुद्युषयद्रामं मृगेण मृगलोचनेति भट्टौ तु, तेनेति करणं दुद्युषेरेव न तु
दौष्यतेः । तेनाकर्म्मकत्वात् राममित्यत्रान्तकर्तुः कर्मत्वम् ।

३२ । दिवि प्रीती । (दिव्—भा० प०) इ—दिन्व्यते । प्रीतिरिह
प्रीतीकरणम् । दिन्वति लोकाः पितरम् ।

३२ । दिव कड परिकूजने । (दिव—बु० भा०) क, ड—परिदेवयते
कश्चित्तस्य राट्टे न दुःखित इति हलायुधः । ६० ।

क दिवर्हे देवुड तु देवने द्ध्व धाव ब्रजे ।

३२ । क दिवर्ह । (दिव—बु० प०) क—देवयति । अर्ह इह पीडन-
मिति मैत्रेयः । याचनं गमनं वेति रमानायः ।

३३ । देव उ तु देवने । (देव—भा० भा०) देवनमिह क्रीडा । ऋ—
अदिदेवत् । उ—देवते कन्दुकैर्नित्यमिति हलायुधः । ६० । देवनमिह रोदन-
मिति भट्टमल्लः ।

३४ । दिवि ब्रजे । } (दिव्—भा० प०) (दिव्—भा० प०) इ—दन्व्यते,

३५ । धवि ब्रजे । } धन्व्यते, ब्रजे गतिः ।

धिविन् प्रीती गती धुर्वीं हिंसे धावुञ् जवे मृजि ।

३६ । धिविन् प्रीती गती । (धिव्—स्त्रा० प०) प्रीतिरिह प्रीतीकर-
णम् । इ—धिन्व्यते । न—धिनोति ह्येव हिरेण्यरेतसमिति भारविः । ११२२ ।
गतिः कौशिक मन्वते ।

३७ । धुर्वीं हिंसे । (धुर्व—भा० प०) कृस्वी । क्षिपि धू धुरी धुरः ।
ई—धूर्णः । कितवेच वाच्ये धूर्त्त इति मनीषादित्वात्क्षिपातः ।

३८ । धावु ज जवे मृजि । (धाव—भा० उ०) उ—धावित्वा धौत्वा ।
ज—धावति धावते । जवः शीघ्रगतिः । यस्य रोषारुणा दृष्टिर्धावते यत्र
शात्रवे । पाशपाणिः पुनस्तत्र यमदूतोऽपि धावतीति हलायुधः । १२८ । मृट्
शुद्धीभावः शुद्धीकरणञ्च । धावति तान्त्रमन्त्रेण, शुध्यतीत्यर्थः । दधावात्त्रिस्त-
ञ्चुः सुधीवस्य विभीषण इति भट्टिः । १४१५० । अस्य जवे निष्ठाया अप्रयोगः ।
(यस्य धावितेति पदं तत् धावो धावनं स जातोऽस्य इति वाक्ये इतप्रत्यय-
साधितम्) ।

प्लवङ् गत्यां प्लेव पेह्र ङ सेवे पिवि सेचने ।

- ३८ । प्लव ङ गत्याम् । (प्लव—भा० आ०) अन्तःस्थादृतीययुक्तः । ङ—प्लवते ।
 ४० । प्लेव ङ सेवे । } (प्लेव—भा० आ०) (पेव—भा० आ०)
 ४१ । पेह्र ङ सेवे । } आद्योऽन्तःस्थादृतीययुक्तः । ङ—अपिप्लेवत्,
 अपिपेवत् । ङ—प्लेवते, पेवते ।

४२ । पिवि सेचने । (पिन्व—भा० प०) तृतीयस्वरी । इ—पिन्वते ।

पीव स्थौल्ये पर्व पुर्व पूर्त्तौ पूर्वक् निकेतने ।

४३ । पीव स्थौल्ये । (पीव—भा० प०) चतुर्थस्वरी । पीवति लोक्,
 स्थूल स्यादित्यर्थः ।

- ४४ । पर्व पूर्त्तौ । } (पर्व—भा० प०) (पुर्व—भा० प०) शेषः
 ४५ । पुर्व पूर्त्तौ । } पञ्चमस्वरी । पूः पुरी पुर । पर्वति, पुर्वति पयसा
 कुम्भं चेटी ।

४६ । पूर्वक् निकेतने । (पूर्व—बु० प०) षष्ठस्वरी । निकेतनमिह
 निमन्त्रणं निवासो वा । क—पूर्व्वयति द्विजान् भोजनाय गृही, पूर्व्वयति
 तीर्थं साधु ।

भर्व ह्रिसे मीव पीवे मर्व पूर्त्तौ गतौ मिवि ।

सेके मुर्वी मव नहे मेव म्लेह्रङ् सेवने ।

- ४७ । भर्व ह्रिसे । (भर्व—भा० प०) षष्ठोपधः । भर्वति ।
 ४८ । मीव पीवे । (मीव—भा० प०) चतुर्थस्वरी । मीवति । पीवः
 स्थूलोभावः ।

- ४९ । मर्व पूर्त्तौ गतौ । (मर्व—भा० प०) मर्वति पयसा कुम्भं चेटी ।
 ५० । मिवि सेके । (मिन्व—भा० प०) इ—मिन्वते । मिन्वति ।
 ५१ । मुर्वी नहे । } (मुर्व—भा० प०) (मव—भा० प०) आद्यः
 ५२ । मव नहे । } पञ्चमस्वरी । मृः सुरी सुरः । ई—मूर्णः । नही
 बन्धनम् । मवति चौरं लोकः ।

- ५३ । मेव् ङ् सेवने । } (मेव—भा० आ०) (ज्ञेव—भा० आ०)
 ५४ । ज्ञेव् ङ् सेवने । } शेषोऽन्तःस्वाहतीययुक्तः । ऋ—अभिमिवत्,
 अभिमज्ञेवत् । ङ—मेवते, ज्ञेवते ।

रौवृञ् चीवे रेवृङ् तु मुती र्व् रिवि च व्रजे ।

५५ । रौवृ ञ् चीवे । (रौव—भा० उ०) ऋ—अरिरीवत् । अ—
 रीवति रीवते । चीवे—ग्रहणसंवरणयोः ।

५६ । रेवृ ङ् तु मुती । (रेव—भा० आ०) मुति प्रवेन गमनम् । ऋ—
 अरिरेवत् । ङ—रेवते कपि, उत्प्लुत्य गच्छतीत्यर्थः ।

- ५७ । रवि व्रजे । } (रव्—भा० य०) (रिख्—भा० प०) द्वी
 ५८ । रिवि च व्रजे । } रेफादी । इ—रख्यते, रिख्यते । चकारात्
 रेवृ ङ् च (व्रजार्थकः) । व्रजो गतिः ।

शव् विकारे च शर्व् हिसे षिव्यु तन्मुततौ षिवु ।

ष्ठिव्य ष्ठीव निरासेऽथ स्यात् षेवृङ् ज् सेवने ।

५९ । शव विकारे च । (शव—भा० प०) शवति चित्तं कामः ।
 चकाराद्भ्रजे च ।

६० । शर्व् हिसे । (शर्व—भा० प०) तालव्यादिः । शर्वति ।

६१ । षिव्यु तन्मुततौ । (षिव—दिवा० प०) मूर्धन्यादि । तन्मुतति-
 स्तन्मुभिर्धन्यनम् । य—सौष्यति वस्त्रं सौचिकः । उ—सेवित्वा, स्यूत्वा ।

६२ । षिवु निरासे । } (षिव—भा० प०) (षिव—दिवा० प०)

६२ । षिव्य निरासे । } (ष्ठीव—भा० प०) हावाद्यौ ऋस्विनौ, शेषो

६२ । ष्ठीव निरासे । } दीर्घा । उ—ष्ठेवित्वा, छूत्वा । ष्ठीवत (षिवु-

क्लमाचमोऽपि र्घ इति दोषः) । य—ष्ठीव्यति । आद्यस्य क्त्वावेत्त्वान्नेमूडीश्ली-
 त्यनेन इमो निषेधे निष्ठायां छूतः, मध्यमस्य तु षिवित इति भेदः । षिवुक्लमा-
 चमोऽपौत्यनेन यस्य ऋस्विनो दीर्घः क्लियते, ष्ठीव्यति ष्ठीवितव्यमित्यादिदर्श-
 न्यात् स एवायं दीर्घा पठितो न तु तद्धिन्नो धातुः । तेन ऋस्विनो ग्रहणेनैवा-
 ङ्गिन् ष्ट्वीते भाव्यादिष्य इत्यनेन मूर्धन्यस्य दन्वसो न स्यात्, एवं
 षिवजायोःरित्वादिना षेष्ठकारस्य तकारे तिष्ठीव टिष्ठीव इत्याद्यपि स्यात् ।

यत्तु अस्मिन् सत्यपि अनटि ह्यीवनमिति निपातनं, तदस्य सर्वसम्मतत्वाभावात् ।
निरास इह थुत्कार इति भट्टमज्ञ, मुखेन ज्ञेयादेर्वमनमिति केचित् ।
हीवत्यन्नं लोकः । हीवामि शृष्केतुलतास्थिकल्पमिति ।

६३ । अथ स्यात् षेड्ड् ज सेवने । (षेव—भ्वा० उ०) ऋ—असिषेवत् ।
ज—सेवति सेवते । ड्—सेवते । (अस्य जानुबन्धित्वं परस्मैपदित्वे मतमिद-
न्नापनार्थम्) । सेवनमारधनमुपभोग आश्रयणञ्च । विष्णुं सेवते, सुखं
सेवते, तीर्थं सेवते साधुः । अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदमन्यमाना “नीचं सृष्ट्वमपि
सेवति नीच एवेति” “स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपतिं सेवन्ति किं मानिनः”
इत्यादौ गण्यतानित्यत्वमाहुः । वक्ष्यमाणे दन्त्यादावप्येवं व्याख्येयम् ।

षान्त्व सान्त्वक् सामयोगे स्त्रिव्यु शोषे गतौ ज ड् ।

सेव सेवे ह्रिवि प्रीती वान्ता इत्यष्टषष्टिकाः ।

६४ । षान्त्वक् सामयोगे । } (षान्त्व—बु० प०) (सान्त्व—बु० प०)

६५ । सान्त्वक् सामयोगे । } द्वौ क्रमान्पूर्वैरन्यदन्त्यादी । सिषान्त्वयि-
षति, सिषान्त्वयिषति । क—सान्त्वयति शोकार्त्तं दयालुः ।

६६ । स्त्रिव्यु शोषे गतौ । (स्त्रिव—दिवा० प०) रेफयुक्तसकारादि-
स्तुतोयस्वरौ । य—स्त्रीव्यति । उ—स्त्रेवित्वा स्रुत्वा । सिस्त्रेव ।

६७ । ज ड् सेव सेवे । (सेव—भ्वा० उ०) ज—सेवति सेवते ।
ऋ—असिसेवत् ।

६८ । ह्रिवि प्रीती । (ह्रिवि—भ्वा० प०) इ—ह्रिव्यते । प्रीतिरिह
प्रीतीकरणम् । ह्रिवन्ति लोक पितरम् ।

वान्ता इत्यष्टषष्टिकाः ।

शान्तवर्गः ।

अशुद्ध व्याप्तिसंहत्योरशग् भोजन ईश्व ल ड् ।

ऐश्वर्य्यं कश् शब्दे यु काश काशुड् द्युतौ कुशि ।

क्वच कुशयेर् श्लिषि क्रुशुजौ रोदे हतौ क्वाशिर्य्तु ।

कार्श्यं क्लेशङ् बधेङ् क्लिश्यञ् चोपतापे क्लिशू ग तु ।

विवाधे णश् ल्यू नाशे णिश् शीले दशिक् त्विषि ।

१। अशू ङ न व्याप्तिसहयोः । (अश—स्वा० आ०) ऊ—अशिश्यते
अश्यते । ङ, न—अश्रुते । संहतिः समूहः । (ख प्राहृषेख्यैरिव चानशेऽब्दे-
रितिभट्टिः । २ । ३०) ।

१। अशग भोजने । (अश—क्रा० प०) ग—अश्रात्यन्नं बुभुक्षितः ।
(अशिता अष्टा, वेम् सहलुभेति वेम्) ।

२। ईश लड ऐखर्ष्यं । (ईश—अदा० आ०) दीर्घादिः । ऐखर्ष्यमीश्वरी-
भावोऽधोनीकरणञ्च । ल, ङ—ईष्टे धनो । विषयाणाञ्च नेशिषे इति भट्टिः ।
१८ १५ । अत्र कर्मणि षष्ठी ।

३। कश् शब्दे । (कश्—भा० प०) कश्ति ।

४। यु काश् ङ द्युती । } (काश्—दिवा० अ०) (काश्—भा०

४। काश् ङ द्युती । } आ०) य, ङ—काश्यते । ङ—काशित्वा
काष्ठा । ऋ—अचकाशत् । ङ—काशते चन्द्रः । शेषोदन्त्यान्त इत्येके ।

५। कुशि कि च । (कुश—चु० भा० प०) पञ्चमस्वरी । इ—कुश्यते ।
कि—कुशयति कुशति । चकारात् द्युती ।

५। कुश्येर श्लिषि । (कुश—दिवा० प०) य—कुश्यति बाला कान्तम् ।
इ—अकुशत् अकोशीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः ।

६। क्रुश औ रोदे ह्रती । (क्रुश—भा० प०) ऊ—क्रोश क्रुशः । औ—
अक्रुक्षत् । रोदोऽन्यविमोचनम्, ह्रतिराह्वानम् । (विचुकुशः केचन सासमुच्चै-
रिति भट्टिः । ३ । १०) ।

७। क्लिश्रियं तु कार्श्यं । (क्लिश्र—दिवा० प०) कार्श्यं क्लशीकरणम् । इ—
अक्लशत् अक्शीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । य—क्लश्यति चन्द्र क्लृण्वन्नः ।

८। क्लेश ङ बधे । (क्लेश—भा० आ०) एकादशस्वरी । एतदाद्या-
स्त्रयोऽन्त स्यादतीत्युक्ताः । ङ—क्लेशते, चिक्लेशे । धातुपदीपे तु क्लेष व्यक्तायां
वाचोति मूर्धन्यान्तो इत्यते । क्लेषते न वृथा वाक्यमिति हलायुधोऽपि । ८३ ।

९। ङ क्लिश्य् अ चोपतापे । (क्लिश्—दिवा० उ०) ङ, य—क्लिश्यते ।
ङ—क्लिशित्वा क्लिष्टा । अ—क्लिश्यति क्लिश्यते । उपताप इह उपतप्तीभाव-

स्तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति हलायुधः । ८३ । क्लिश्यते क्लपणः स्वर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदमन्यमानाः क्लिश्यन्नपि हि मेघा-
वीति, प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तेमोवह्नरीत्यादि च क्लियं करोतीति कण्ठादित्वात् ष्ये शत्रुस्तमाहुः । नृपात्मजौ चिक्लिशतु' ससीताविति भट्टिप्रयो-
गञ्च क्रैयादिकात् समादधते, तद्येयं क्रैयादिकस्य वाधनार्थत्वात् (वाधनं पीडनं तदर्थत्वेन सकर्मकत्वादित्यर्थः) चकारात् क्लेशञ्च (उपतापार्थक') ।

८ । क्लिशू गतु विवाधे । (क्लिश—क्रा० प०) विवाधोविहृति' (विन्नो-
त्पादनपीडनादिकमित्यर्थः) ज—अक्लेशीत् अक्लिञ्चत् । ग—इत्यमाराध्य-
मानोऽपि क्लिश्राति भुवनत्रयमिति कुमारसम्भवम् । २ । ४० ।

१० । णश्ल्यू नाशे । (णश—दिवा० प०) नाशो दर्शनाभाव इति प्राञ्चः । लुक्त्रायनमिति सर्व्वस्वम् । श्ल—अनेशत् अनशत् । य—नश्यति शत्रु-
स्तिरोभवतौत्यर्थे । ज—नशिष्यति नडच्छति ।

११ । णिश शीले । (शिश—भा० प०) शीले समाधौ । नेशति योगी । निनिशतुः ।

१२ । दशिक् त्विषि । (दन्श—सु० प०) इ, क—दंशयति । त्विषि दीप्तौ ।

दशिक् ङ दर्शे दन्शौ च दशे दाशन्र् हिंसने ।

१२ । दशिक ङ दर्शे । (दन्श—सु० आ०) इ, क, ङ—दंशयते । दर्शो दर्शनम् ।

१३ । दन्शौ च दंशे । (दन्श—भा० प०) शी—अदाङ्गीत् । दशति विम्बफल शुकशावकः । दंशनमित्यनुस्वारयुक्तम् । अन्येतु अनुस्वारहीनं पठित्वा तन्निर्देशादनटि नकारस्त्रोप इत्याहुः । अतएव दशनो दन्तः । चकाराद्दशिक ङ च (दंशनार्थकः) । नाहिर्दंशयते कञ्चिद्विद्यया गाडुराख्येति हला-
युधः । २०५ । भट्टमल्लमते दंशनमिह सन्नाहः, तेन अदंशयन्नरहितश्रीर्थदंशना-
स्तनूरयन्त्रय इति वृष्णिभूभृत इति भाषः । १७ । २१ । तनूः सकवचाश्चक्रु-
रित्यर्थः । अत्र परस्मैपदं चिन्त्यमिति वल्लभः । वस्तुतस्तु दंशं करोतीति औ साध्यम् ।

१४ । दाशन्र् हिंसने । (दाश—स्वा० प०) एतदाद्यास्त्रयो द्वितीय-
स्तरिणः । न—दाश्रीति । र—वैदिकः ।

दामृक् ङ दानेदामृञ् च दिशौञ् शीचेऽय इर्दंशौ ।

प्रेक्षे धूश्क् कान्तिक्तती पिश् शपावयवे पशञ् ।

बाधे ग्रन्थे पशक् बन्धे भृश स्त्रन्शिर्युधःपते ।

१४ । दान् कड दाने । (दाश—बु० घा०) ङ—अददाशत् । क, ड—दाशयते ।

१४ । दान् अच । (दाश—भा० घा०) ङ—अददाशत् । अ—दाशति दाशने । चकारादाने ।

१५ । दिशौ ज श ओचे । (दिश—तुदा० उ०) औ—अदिक्षत् । ज, श—दिशति दिशते । ओच इति उचिर्यं समवायने इत्यस्य अलि रूपम् । धातूनामनेकार्थत्वादोच इह दानमात्रापनं वा । दिदेश कौत्साय ससस्तमेवेति रघु । ५ । ३० । कथन्नेऽप्ययं, धर्मं दिशति देशिकः ।

१६ । अथ इट्शौ प्रेक्षे । (इश—भा० प०) इट्—अदर्यत् अद्राक्षीत् । औ—द्रष्टा । प्रेक्षश्चाक्षुषज्ञानम् । पश्यति चन्द्रं लोकः । ततः स दृष्टे च ताविति चण्डोप्रयोगे व्यनीहारे आत्मनेपदम् । द्रष्टेऽहं परमेस्वरौति गणकतानित्यत्वादात्मनेपदम् ।

१७ । धूश् क कान्तिक्तती । (धूश्—बु० प०) षष्ठस्वरी । कान्तिक्ततिः श्रीभायुक्तकरणम् । चन्दनो धूश्चयत्यङ्गम् ।

१८ । पिश् शपावयवे । (पिश्—तुदा० प०) श, प—पिंशति पटः, अवयवी स्वादित्यर्थः ।

१९ । पश ज बाधे ग्रन्थे । (पश—भा० उ०) ज—पशति पशते । बाधो विहतिः, (व्याघात इत्यर्थः) ग्रन्थो ग्रन्थनम् । ग्रन्थस्थाने स्पर्शं पठन्ति केचित् ।

१९ । पश क बन्धे । (पश—बु० प०) क—पाशयति ।

२० । भृशिर्यु अघःपते । } (भृश—दिवा० प०) (स्त्रन्श—दिवा० प०)

२१ । भ्रन्शिर्यु अघःपते । } शेषाद्याः फा रिकबुक्ताद्याः । इट्—अभ्रयत् अभर्शित्, अभ्रयत् अभर्शित् । आभ्यां नित्यं ङ इति दुर्गः । य—भ्रयति, पूर्यमाणा शरीरेषु अश्रयत्परिपताकिनौति इत्याबुधः । १७६ । उ—भर्शित्वा अह्रा, भर्शित्वा अह्रा ।

स्त्रन्शुङ् भ्रयु च आश्रयभाशुण्टुभासि तौ रनौ ।

२१ । छ भ्रन्थ छ च । } (भ्रन्थ—भा० चा०) (भ्रथ—दिवा०
 २२ । च्चथ च । } प०) छ—चभ्रथत् । उ—भ्रथित्वा भ्रथा ।
 उ—भ्रथते । य—च्चथति । उ—भ्रथित्वा भ्रथा । चकारादधःपते ।

२३ । भ्राथ्य ऋण टुङ् भासि । } (भ्राथ—दिवा० चा०) (भ्राथ—
 २४ । भ्राथ्य ऋण टुङ् भासि । } भा० चा०) य, उ—भ्राथ्यते । ऋ—
 च्चभ्राथत् । स्वमते अनयोर्जाङि ऋस्त्विकल्पनेऽपि सप्तमस्वरानुबन्धोऽन्ये षा-
 मसुरोधात् । ण—भ्रथे बभ्राथे । टु—भ्राथथुः । उ—भ्राथते । भासि दीप्ती ।
 ती रनी । ती एती । (भ्राथधातू) रनी च स्याताम्, रेफस्थाने दन्त्य-
 नकारो ययोस्ती रनी । यथा—

२४ । भ्राथ्य ऋण टुङ् भासि । } (भ्राथ—दिवा० चा०) (भ्राथ—
 २४ । भ्राथ्य ऋण टुङ् भासि । } भा० चा०) य, उ—भ्राथ्यते । ऋ—
 च्चभ्राथत् । ण—भ्रथे बभ्राथे । टु—भ्राथथुः । उ—भ्राथते ।

मथ मिथ्तुध्वनौ कोपे मृथशौ मृथि रुथ्रिशौश् ।

हिसे लथक् शिल्पयोगे शौलिथ गत्या डलिथ्य औ ।

तौच्छेत् वृथिथ्यं वृथ्यां शौ विश् प्रवेशे उ वाथ्य च्च ।

शब्दे वथ्तु स्पृहि शथ प्लवने स्पृथ शौ स्पृथि ।

२५ । मथ ध्वनौ कोपे । } मथ—भा० प०) (मिथ—भा० प०)

२६ । मिथ तु ध्वनौ कोपे । } मथकः । मेथति ।

२७ । मृथ शौ मृथि । (मृथ—तुदा० प०) थ—मृथति । औ—चन्ना-
 चीत् चमार्चीत् च्चत् । मृथीति तालव्यान्तस्यैव रूपम्, तेनानिर्दिष्टार्थ-
 त्वात् स्वर्गनं प्रणिधानञ्च तस्यार्थः । स्वर्गने—परास्वयन् इर्षजङ्गेन पाणिना
 तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितमिति रघुः । ३ । ६८ । प्रणिधाने—रामप्रवासे
 व्यस्वयन् दोषं जनापवादं सनरेन्द्रस्त्वुं, केकयीति शेष इति भट्टिः । १ । ७ ।
 विमर्गः परामर्गः । मृथीति मूर्धन्यान्तपाठो हिः, तर्हि चमैवार्थः स्यात् ।

- २८ । रुशौ श हिंसे । } (रुश—तुदा० प०) (रिश—तुदा० प०)
 २९ । रिशौ श हिंसे । } औ—अरुचत्, अरिचत् । श—रुशति,
 रिशति । रोच्यति, रीच्यति (अनेनोदाहरणेनायं न कुटादिरिति सूचितम्) ।
 ३० । लश क शिल्पयोगे । (लश—सु० प०) क—लाशयति कुशलो
 नृत्ये, शिल्पं युनक्तौत्यर्थः ।
 ३१ । शौ लिश गत्याम् । (लिश—तुदा० प०) श—लिशति । औ—
 अलिचत् । लेष्टा ।
 ३१ । ड लिश्य औ तौच्छेत् । (लिश—दिवा० आ०) तौच्छेमल्पी-
 भावः । ड, य—लिश्यते धर्मः कलौ । औ—लेष्टा ।
 ३२ । वृशियं वृत्याम् । (वृश—दिवा० प०) इर्—अवृशत् अवर्षात् ।
 अस्माच्चित्यं ड इति दुर्गः । य—वृश्यति वरं कन्या ।
 ३३ । शौ विश प्रवेशे । (विश—तुदा० प०) श—विशति । औ—अवि-
 चत् । विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनमिति कुमारसम्भवम् । ५ । ३० । वेपराजि-
 परिच्यत्रक्तोत्यादिनात्मनेपदविधानेऽपि 'अङ्गे निविशती भयादि'ति रघौ केवलात्
 शत्रुप्रत्यय विधाय पथादुपसर्गणं योग इति दुर्घटवृत्तिः । निशब्द इहोपसर्गप्रति-
 रूपको वा । यस्माद्दिश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या मञ्जान्न । तस्मादेवोच्यते
 विश्णुर्विशेषार्तोः प्रवेशनादिति पुराणे विश्णुशब्दव्युत्पादनात् मूर्धन्यान्तोऽय-
 मिति केचित्, तच्चित्यं तालयान्तस्य सर्वसम्मतत्वात् ।
 ३४ । उ वाश्य ऋ शब्दे । (वाश—दिवा० आ०) शब्द इह तिरस्त्रामेव ।
 तिरश्चा वाशितं रुनमित्यमरात् । उ, य—वाश्यते पक्षी । ऋ—अववाशत् ।
 उहाश्यमानं पितरं सराममिति भट्टौ (३ । ३२) अनेकार्थत्वादाज्ञानार्थः ।
 वासित सुरभोजते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासित वस्त्रवेष्टिते इति विश्वप्रका-
 शात् दन्त्यान्तोऽयमपीति ।
 ३५ । वश लु स्पृष्टि । (वश—अदा० प०) लु—वष्टि धनं लोकः ।
 ३६ । शश भ्रवने । (शश—भा० प०) तालव्यादि । शशौशशिशुश्रीः
 शशकिति किरातयमकात् । १५ । ५ । शशति भेक, भ्रवेन गच्छतौत्यर्थः ।
 तृफलभजेत्यत्र वर्जनमस्यैव । दन्त्यान्तोऽप्ययमित्येके ।
 ३७ । स्पृश शौ स्पृशि । (स्पृश—तुदा० प०) श—स्पृशति । औ—अस्माचीत्
 अस्माचीत् अस्पृचत् । इह न सस्पर्शं तदङ्गमिन्द्र इति कुमारसम्भवम् । ३ । २२ ।

स्पर्शकङ् ग्रहणे श्लेषे स्पर्शञ ग्रन्थवाधयोः ।

शकारान्ता नवत्रिंशद्दिह धातव ईरिताः ।

३८ । स्पर्श क ङ ग्रहणे श्लेषे । (स्पर्श—बु० आ०) रेफोपधः । क, ङ—स्पर्शयते, पिस्पर्शयिषते ।

३९ । स्पर्श ज ग्रन्थवाधयोः । (स्पर्श—भा० उ०) ज—स्पर्शति स्पर्शते । पस्याश् । केचिद् ग्रन्थस्थाने स्पर्शं पठन्ति ।

शकारान्ता नवत्रिंशद्दिह धातव ईरिताः ।

(नवाधिका त्रिंशन्नवत्रिंशद्दूनचत्वारिंशदित्यर्थः) ।

षान्तवर्गः ।

अक्ष् नक्ष् व्याप्तिसंहत्योरषञ् दीप्तौ ग्रहे गतौ ।

१ । अक्षन् व्याप्तिसंहत्योः । } (अक्ष—स्वा० प०) (अक्ष—भा० प०)

१ । अक्ष् व्याप्तिसंहत्योः । } न—अक्ष्णाति । ऊ—आक्षिष्टां आष्टां ।

अक्षति धनं लोकं, व्याप्नोति राशीकरोति वित्यर्थः ।

२ । अष ज दीप्तौ ग्रहे गतौ । (अष—भा० उ०) अ—अषति अषते ।

द्रुष्गाभीक्ष्णोर् द्रुषुश् वाञ्छे द्रुष्य सर्पणे द्रुषड् ।

दानेक्षहिंसे चेष्टुञ्छे द्रुक्ष् ङ् दर्शन उक्ष् वृषि ।

३ । द्रुष गाभीक्ष्णोर् । (द्रुष—क्रा० प०) आभीक्ष्णोर् पौनःपुन्येन करणम् । ग—इष्णाति पण्डितः पुष्यं, पुन पुनः करोतीत्यर्थः ।

३ । द्रुषु श वाञ्छे । (द्रुषु—तुदा० प०) उ—एषित्वा, इष्ट्वा । वेम् सहेत्यादिनैवेष्टसिद्धावस्योदनुबन्धस्तत्सूत्रे द्रुषगाभीक्ष्णोर् इष्य सर्पणे इत्येतयो-रप्राप्तये विशेषणार्थः । न च पिवादिग्रहणवत् तत्र इच्छेति ग्रहणेनेवेष्टसिद्धि-रिति वाच्यं लाघवाभावे प्राचीनमतस्यैव न्याय्यत्वात् । श—इच्छन्ती इच्छती । अस्यैव इच्छादेशः । इच्छति धनं लोकः ।

३ । द्रुष्य सर्पणे । (द्रुषु—दिवा० प०) य—इष्यति । सर्पणं गतिः ।

४। ईष ङ दानिष्कहिंसे च । (ईष—भा० आ०) दीर्घादिः । ङ—
ईषते । ईक्षो दर्शनम् । चकारात् सर्पणे च ।

४। ईषुच्छे । (ईष—भा० प०) उच्छ उद्धृतशस्यशेषापहरणम् । ईषति
धान्यं दीनः ।

५। ईक्ष ङ दर्शने । (ईक्ष—भा० आ०) दर्शनं चाक्षुषज्ञानं प्रणि-
धानञ्च । ङ—ईक्षते चन्द्रं लोकः । न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते इति कुमार-
सम्भवम् । ५। ८२ । निरीक्षिष्यामि यन्मुनीनिति गणकृतानित्यत्वात्, पचा-
दित्वादनिरिक्ष इवाचरतीति क्ली साध्यम् ।

६। उक्ष वृषि । (उक्ष—भा० प०) वृष्ट् सेकः । उक्षति वृक्षं मेघः ।

उषूष् बधे दक्षूष् रोगे ऋक्षन् बध ऋषीश् गतौ ।

७। उषु बधे दक्षि । } (उष—भा० क्त्वावेट्० प०) (उष—भा० प०)

७। उष बधे दक्षि । } द्वौ ऋखादी । उ—ओषित्वा उष्ट्वा । ओषति ।
पूर्वस्य क्त्वावेट्त्वान्नेम् ङीष्नीत्यादिना इमो निषेधे निष्ठायां उष्टः, शेषस्य उषित
इति भेदः । दक्षि भस्मीकरणे ।

८। ऊष रोगे । (ऊष—भा० प०) दीर्घादिः । ऊषति सत्तं खलः
(पीडयतीत्यर्थः) ।

९। ऋक्ष न बधे । (ऋक्ष—स्वा० प०) र—वैदिकः । न—ऋक्ष्योति ।

१०। ऋषी श गतौ । (ऋष—तुदा० प०) ऋखादिः । ई—ऋष्टः ।
अ—ऋषति । अर्षिता ।

एषृङ् च कष् बधे कुष् ग निष्कर्षे काक्षि काङ्क्षणे ।

११। एषृ ङ् च । (एषृ—भा० आ०) एकादशस्वरौ । ऋ—मा भवान्
एषिषत् । ङ—एषते । चकाराद्गती ।

१२। कष बधे । (कष—भा० प०) कषति । अयमुभयपदीति चतु-
र्भुजजुमरी । रामरमानायौ तु इमं परस्मैपदिनं मत्वा उभयपदिनं तालव्यान्त-
मन्यं मन्येते ।

१३। कुष ग निष्कर्षे । (कुष—क्रा० प०) ग—कुष्याति । कुकोष ।
निष्कर्ष इयत्तापरिच्छेदः । वृक्षैरवकुष्याति इति वोपदेवः । निष्कर्षोऽन्तः-

प्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः । ततोऽकुश्याद्दशमीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसामिति भट्टौ (१७ । ८०) अनेकार्थत्वान्निष्कासनार्थः ।

१४ । काञ्चि काङ्क्षणे । (काङ्क्ष—भा० प०) इ—काङ्क्षति धनं लोकः । नमश्चपाठेनैवेष्टसिद्धाविदनुबन्धो वेदेषूच्चारणमेदार्थः ।

कृषीत्वाकृषि कृष् शोञ्च विलेखे खष् बधेऽथगेष् ।

ग्लेषृ ङङ्ग्वेषेऽथ घृषु सङ्घर्षे घुष्कि इर्नुती ।

विशब्द आङः सततक्रन्द इर्घुष् बधे घुषिङ् ।

धूशे घषिङ् क्षरे चूष् पाने चक्षल्ङ वदे चषञ् ।

भक्षेऽथ चष् बधे कृष् जष् जूष् ज चश् ङी जिजुष् मुदि ।

सेवे कि जुष् तर्कटप्रगोर्जिषु सेकेऽथ जेषृ ङ ।

गत्यां जक्षिम् ङ दाने च जक्षल्ङुष् भक्षहासयोः ।

१५ । कृषी त्वाकृषि । (कृष—भा० प०) षी—अक्राचीत् अकार्चीत् अक्रक्षत् । आकृषि आकर्षणे । कर्षन्ति तुरगा रथम् ।

१५ । कृष शी ज च विलेखे । (कृष—तुदा० ङ०) श, ङ—कृषति कृषते भूमिं कृषतः । षी—अक्राचीत् अकार्चीत् अक्रक्षत् । अकारात् कृषी च । (विलेखः कर्षणम्) ।

१६ । खष बधे । (खष—भा० प०) खषति ।

१७ । अथ गेषृ ङ अन्वेषे । } (गेष—भा० षा०) (ग्लेष—भा० षा०)

१८ । ग्लेषृ ङ अन्वेषे । } आद्यः कैश्चिन्न मन्यते । शेषोऽन्तःस्वा-
दृतीययुक्तः । ऋ—अजिगीषत् अजिग्लेषत् । ङ—गेषते, ग्लेषते । जिगीषे,
जिग्लेषे । अन्वेषोऽनुसन्धानम् । ग्लेषते यः सतां मार्गमिति हलायुधः । २४७ ।

१९ । अथ घृषु सङ्घर्षे । (घृष—भा० प०) ङ—घर्षित्वा घृष्टा । घर्षति चन्दनं लोकः ।

२० । घुष्कि इर्नुती विशब्दे । (घुष्—घु० भा० प०) एतदाद्यास्त्रयः पञ्चमस्वरिणः । विशब्द इह आविष्करणं, कथनं, नानाशब्दकरणं वा । कि—

घोषति गूढमर्थमभियुक्तः । नावद्यं घोषति द्वारि यस्य कश्चिदुपद्रवमिति
हृलायुधः । १४१ । इर्—अघुषत् अघोषीत् ।

आडः सततक्रन्दे । घुष्कि इर् इत्यनुवर्त्तते । (आडित्युपसर्गात् घुष्कि
इर् इत्यस्य सततक्रन्दनमर्थ इति ।) कि—आघोषयति शोकार्तः, सततं
क्रन्दतीत्यर्थः ।

२० । इर्घुष बधे । (घुष—भा० प०) इर्—अघुषत् अघोषीत् ।

२० । घुषिड् धूशे । (घुन्ष—भा० आ०) धूशः कान्तिह्यतिः । इ—
घुंष्यते । ड—घुंषते चन्दनो गात्रम् ।

२१ । घषि ड क्षरे । (घन्ष—भा० आ०) आद्यस्वरी । इ—घंष्यते ।
ड—घंषते । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

२२ । चूष पाने । (चूष—भा० प०) दीर्घी । चूषत्याम्रं लोकः ।

२३ । चक्ष लड वदे । (चक्ष—अदा० आ०) वदः कथनम् । ल, ड—
चष्टे धर्मं धीरः । तृतीयस्वरानुबन्धोऽयमिति प्राञ्चः । इकार उच्चारणार्थ इति
केचित् । कन्दसि नुणागमार्थ इति केचित् । वेदेषूच्चारणभेदार्थ इति केचित् । तच्च
वह्वस्तु तृतीयस्वरो लिपिकरप्रमादकृतः किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया
इमनिषेधार्थः, तेन वर्जनार्थं ख्याज्क्साजादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्जनमित्याहुः ।

२४ । चष ज भजे । (चष—भा० उ०) ज—चषति चषते ।

२४ । अथ चष बधे । (चष—भा० प०) चषति ।

२५ । कृष ज च । } (कृष—भा० उ०) (जष—भा० उ०) (जूष—

२६ । जष ज च । } भा० उ०) शेषः षष्ठस्वरी । ज—कृषति कृषते,

२७ । जूष ज च । } जषति जषते, जूषति जूषते । आद्यः कैश्चिन्न
मन्यते । अन्वौ परस्मैपदिनावित्यन्थे । चकाराहधे ।

२८ । श डीञि जुष मुदि सेवे । (जुष—तुदा० आ०) पञ्चमस्वरी । श,
ड—जुषते । ई, ञि—जुष्टोऽस्ति । मुदि हर्षे ।

२८ । कि जुष तर्कहसरोः । (जुष—बु० भा० प०) पञ्चमस्वरी । कि—
जोषयति जोषत्यन्वगुणं गुणी, तर्कयतीत्यर्थः ।

२९ । जिषु सेके । (जिष—भा० प०) उ—जेषित्वा, जिष्टा ।

३० । अथ जेषृड गत्याम् । (जेष—भा० आ०) एकादशसूरी । ऋ—अजिजेषत् । ड—जेषते, जिजेषे ।

३१ । जच्चि मड दाने च । (जङ्घ—भा० आ०) इ—जङ्घते । नमध्यपाठे-
नैवेष्टसिद्धाविदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः । म—अजङ्घि अजाङ्घि, जङ्घं जङ्घं
जाङ्घं जाङ्घम् । अनुबन्धवलादनुपधाया अपि दीर्घः । स्वमते दीर्घविधिरुपधां
नोपेक्षते । ड—जङ्घते । चकाराङ्गत्याञ्च ।

३१ । जच्च क्षलुव भक्षहासयोः । (जक्ष—अदा० प०) केचित्तु विश्व-
पुराणे यक्षराक्षसोत्पत्तिप्रसङ्गे “यक्ष्यतामिति यैरुक्तं ते वै यक्षास्तु यक्षणात्”
इति भक्षणार्थस्यैव यक्ष्युत्पादनादेतमन्तःस्थादिं मन्यन्ते । तत्र अमरटीकार्या
वर्ग्यजकारस्यान्तःस्थयकाराच्छान्दसो द्रष्टव्य इत्युक्त्वा वर्ग्यादिरयं निर्णीतः । क्ष—
जक्षति । लु, घ—जक्षति ।

भ्रषञ् ग्रहेऽपिधाने भ्रष् बधे षेषृ ड णञ् व्रजे ।

३२ । भ्रष ज ग्रहेऽपिधाने । (भ्रष्—भा० उ०) ज—भ्रषति भ्रषते
वस्त्रं जनी, गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । समसस्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्र-
त्रिलोचनरामाः । (तन्मतेऽयं ऋषधातुरित्यर्थः) अर्षति अर्षते ।

३२ । भ्रष् बधे । (भ्रष्—भा० प०) आद्यसूरी । भ्रषति । षष्ठसूरी
चायमिति केचित् । भ्रूषति ।

३३ । षेषृ ड व्रजे । } (षेष—भा० आ०) (णञ्—भा० प०) ऋ—

३४ । णञ् व्रजे । } अनिनेषत् । ड—नेषते, निनेषे । नक्षति ।
व्रजो गतिः ।

णिषु सेके णिञ् चुम्बे तूष् तुष्टौ तुष् लृ यौ जि च ।

३५ । णिषु सेके । (णिष्—भा० प०) ड—नेषित्वा निष्ठा ।

३६ । णिञ् चुम्बने । (णिञ्—भा० प०) निक्षति । (प्रणिक्षति प्रनिक्षति) ।

३७ । तूष् तुष्टौ । (तूष्—भा० प०) षष्ठसूरी । तूष्न्ति कुलदेवताः ।

३८ । तुष् लृ यौ जि च । (तुष्—दिवा० प०) लृ—अतुषत् । य—
तुषति । षी—तोष्टा । जि—तुष्टोऽस्ति । चकारात् तुष्टौ ।

त्विषौञ् भासेऽवान्निवासे दाने चेर्यं जि तृष् तृषि ।

३८ । त्विषौ अ भासे । (त्विष—भा० उ०) षी—अत्विक्षत् । अ—
त्वेषति त्वेषते । भासो दीप्तिः ।

अवाञ्चिवासि दाने च । त्विषौअ इत्वनुवर्त्तते । चकाराङ्गासे च । षी—
अवात्विक्षत् । अ—अवत्वेषति अवत्वेषते, निवसति ददाति दीप्यते वेत्यर्थः ।

४० । इर्यञि ढष ढषि । (ढष—दिवा० प०) इर्—अढषत् अतर्षीत् ।
अस्मान्चित्यं ङ इति दुर्गः । य—ढष्यति । जि—ढषितोऽस्ति । ढट् आकाङ्क्षा ।
इच्छाकाङ्क्षासृहेहाढट्वाच्छालिष्मामनोरथ इत्यमरात् । तदुपस्थितमग्रहीदजः
पितुराञ्जेति न भोगढष्ययेति रघुः । ८ । २ । ढष्यति धनं लोकः, ढष पिपा-
सायामिति प्राञ्चः । ढष्यति तोयं पान्य इति रमानायः ।

ढच्चित्यां त्वच् त्वचोग्राहे त्वच्नू कार्श्येऽथ ताववौ ।

४१ । ढच्च इत्याम् । (ढच्च—भा० प०) सप्तमस्वरौ । ढच्चति । इत्यां गतौ ।

४२ । त्वच् त्वचोग्राहे । (त्वच्—भा० प०) त्वचोग्राहश्चर्मणो ग्रहणम् ।
त्वच् त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानायः । त्वच्चति कार्यं
वर्षणा भटः ।

४२ । त्वच्नू कार्श्ये । (त्वच्—भा० प०) ऊ—त्वच्चिष्यति त्वच्च्यति ।
कार्श्ये कृशीकरणम् । त्वच्चति काष्ठं तच्चा ।

अथ ताववौ । तौ एतौ (त्वच्धातू) षवौ वकाररहितौ च स्याताम् । यथा—

४३ । तच्च त्वचोग्राहे । } (तच्च—भा० प०) (तच्च—भा० प० वेट्)

४३ । तच्नू कार्श्ये । } तच्चति । ऊ—तच्चिष्यति तच्च्यति ।

तच्चनू तच्चेङ् दीच्च मौण्डेज्याज्योऽर्थे दच्चङ् स्यदे ।

वृद्धौ दच्चमष् ङ इत्यर्थे ब्रुर्दुष्यौ वैकृतेल् द्विषौ ज् ।

वैरे द्राच्च धाच्च ध्राच्चि काङ्घे घोररुते धृषक् ।

ङ शक्तिबन्धे जि धृषान् प्रागरभ्ये धृष् संहतौ ।

हिंसि धृषा कि त्वमर्षे धूषक् धूर्शीर्लिधिष् रवे ।

४३ । तच्चनू तच्चे । (तच्च—स्ना० प०) तच्चः कृशीकरणम् । ऊ—तच्चि-
ष्यति तच्च्यति । न—तच्च्यति काष्ठं तच्चा ।

४४ । उ दीक्ष मीण्डेज्याज्योऽर्थे । (दीक्ष—भा० आ०) मीण्डं मुण्डित-
मस्तकोभावः । इज्या यजनम् । ज्योऽर्थो नियमप्रतादेशोपनीतयः (ओका-
रान्तगणे ज्योड नियमप्रतादेशोपनीतिष्वित्युक्तं, अस्वापि तदर्था इत्यर्थः) । उ—
दीक्षते वटुर्मुण्डितमस्तकः स्यादित्यर्थः । दीक्षते जनो यजतीत्यर्थः । दीक्षते
यान्त्रिको नियमौ स्यादित्यर्थः । दीक्षते पण्डितो जनं, व्रतमुपदिशतीत्यर्थः ।
दीक्षते पुत्रं विप्र, उपनयतीत्यर्थः ।

४५ । दक्ष उ स्यदे वृद्धौ । (दक्ष—भा० आ०) स्यद इह शीघ्रकरणम् ।
उ—दक्षते धनमुद्योगी, शीघ्रमुत्पादयतीत्यर्थः ।

४५ । दक्षषड हन्त्यर्थे । (दक्ष—भा० आ० घटादिः) म—अदक्षि
अदाक्षि, दक्षं दक्षं दाक्षं दाक्षं । मानुबन्धवलादनुपधाया अपि दीर्घः । स्वमततु
दीर्घविधिरुपधां नोपेक्षते । ष—दक्षा, सेमतात् सरोरित्यनेनैवेष्टसिद्धावस्थ
मानुबन्धस्वरपर्यन्तघटादिभ्यो उ इति प्राचीनमतानुवादार्थः । उ—दक्षते ।
हन्त्यर्थे गतिबधयोः ।

४६ । इर्दुष्यी वैह्वते । (दुष—दिवा० प०) वैह्वतमशुद्धीभावः । इर्—
अदुषत् अदुक्षत् । अस्मान्निव्यं उ इति दुर्गः । यदुष्यति लोकः पापात् ।
औ—दीष्टा ।

४७ । ल द्विषी ज वैरे । (द्विष—अदा० उ०) ल, ज—द्वेष्टि द्विष्टे ।
औ—अद्विक्षत् । द्विषन्ति मन्दाचरितं मङ्गात्मनामिति कुमारसम्भवम् । ५।७५।

४८ । द्राक्षि काङ्क्षे घोररते । } (द्राङ्क्ष—भा० प०) (ध्राङ्क्ष—
४९ । ध्राक्षि काङ्क्षे घोररते । } भा० प०) (ध्राङ्क्ष—भा० प०)
५० । ध्राक्षि काङ्क्षे घोररते । } आद्यन्तौ रेफयुक्तादी, मध्यम ओष्ठप्र-

वर्गशेषयुक्तादि । घोररतमिति तिरचामिव घोरशब्दः । इ—द्राङ्क्षति,
ध्राङ्क्षति, ध्राङ्क्षति पक्षौ । नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धावेषामिदनुबन्धो वेदेषुच्चा-
रणभेदार्थः ।

५१ । धृष कड शक्तिबन्धे । (धृष—सु० आ०) शक्तोर्बन्धः शक्तिबन्ध
(अभिभव इत्यर्थः) । क, ड—धर्षयते वङ्गिं पयः ।

५१ । जि धृषान प्रागल्भ्ये । (धृष—स्वा० प०) जि—धृष्टोऽस्ति
आ—धर्षितं धृष्टं तेन, प्रधर्षितः प्रधृष्टः सः । न—न धृष्यति गुरोरग्रे (यः
इति इत्यायुधः । ८७ ।

५१ । धृषु संहृती हिंसे । (धृष—भा० प०) उ—धर्षित्वा धृष्टा ।
संहृतिः समूहः ।

५१ । धृषा कि त्वमर्षे । (धृष—भु० भा० प०) षा—धर्षितं धृष्टं
तेन, प्रधर्षितः प्रधृष्टः सः । कि—धर्षयति धर्षति । अमर्ष इह अभिभव इति
भट्टमल्लः । न धर्षति निजाः प्रजाः । तमेव धर्षयत्येकं यस्तासु प्रतिकूलतीति
हलायुधः । ८७ ।

५२ । धूष क धूषे । (धूष० भु० प०) षष्ठस्वरी । धूषः कान्तिक्रान्तिः ।
क—चन्दनो धूषयत्यङ्गम् ।

५३ । लिं धिष रवे । (धिष—द्वा० प०) र—वैदिकः । लि—दिधेष्टि ।
रवः शब्दः ।

धिञ् धुञ्चङ् सन्दीपे क्लेशे जीवे पुषग् पुष ।

पुष्टौल्ल पुष्यौच पुषक् धृतौ धौ पिष् ल् चूर्णने ।

५४ । धिञ् चङ् सन्दीपे क्लेशे जीवने । } (धिञ्—भा० षा०) (धुञ्—

५५ । धुञ् चङ् सन्दीपे क्लेशे जीवने । } भा० षा०) द्वी क्रमात् ढतीय-
पञ्चमस्वरिणौ । उ—धिञ्चते, धुञ्चते वङ्गिः, सन्दीप्यते इत्यर्थः । धिञ्चते धुञ्चते
जनः, क्लिश्यति जीवति वेत्यर्थः ।

५६ । पुष ग पुष्टौ । } (पुष—क्रा० प०) (पुष—भा० प०) ग—

५६ । पुष पुष्टौ । } पुष्णाति । पुपोष । पोषति पुत्रं तातः ।

५६ । ल् पुष्यौ च । (पुष—दिवा० प०) ल्—अपुषत् । य—पुष्यति ।

औ—पोष्टा । चकारात् पुष्टौ ।

५६ । पुषक् धृतौ । (पुष—भु० प०) क—पोषयति । (लृष्णां न
पुष्णाति यशांसि पुष्यति प्रवारणैर्विप्रमनांसि पोषति । भृत्यांश्च यः पोषय-
तीप्सितैर्धनेरिति सर्वत्र हलायुधः । २१ ।

५७ । धौ पिष् ल् चूर्णने । (पिष्—रुधा० प०) ध—पिनष्टि लोको
गोधूमम् । औ—पेष्टा । ल्—अपिषत् ।

पषक् बन्धे पषञ् वाधे ग्रन्थे पञ्चक् परिग्रहे ।

५८ । पष क बन्धे । (पष—भु० प०) क—पाषयति । तालव्यान्त एवाय-
मिति बहवः, दन्थ्यान्त इति केचित् । मूर्धन्यान्तपाठस्तु केषाञ्चिदनुरोधात् ।

५८ । पष ञ वाधे षन्वे । (पष—भा० उ०) ञ—पषति पषते । वाधो विहतिः । षन्वो षन्वनम् । षन्वस्थाने अर्थं पठन्ति केचित् ।

५९ । पष क परिग्रहे । (पष—बु० प०) क—पषयति ।

पषं ङ् स्नेहे प्रुषग् सेकपूर्त्वीञ्च प्रुषु दृष्टामू ।

रलौ प्रुष्यल्ल च प्युष्येर्भागे च प्युषकुत्सृजि ।

६० । पषं ड स्नेहे । (पषं—भा० आ०) रेफोपधः । स्नेह इहार्द्रो-
भावः । ङ—पषते पयसा पटः । स्पर्ष इति चतुर्भुजः । स्पर्षते पस्पर्षे ।

६१ । प्रुष ग सेकपूर्त्वीञ्च । (प्रुष—क्रा० प०) ग—प्रुष्णाति, प्रुषोष ।
सेकस्थाने मोचनमिति धातुप्रदीपभट्टमहो । चकारात् स्नेहे च ।

६१ । प्रुषु दृष्टि । (प्रुष—भा० प०) उ—प्रोषित्वा प्रुष्टा । प्रोषति ।
दृष्टि भस्मीकरणे ।

अमू रलौ । अमू एतौ । (प्रुषधातू) रलौ च स्याताम् । रेफस्थाने अन्तःस्था-
ल्लतीयो ययोस्वी रलौ । यथा—

६२ । प्रुष ग सेकपूर्त्वीञ्च । } (प्रुष—क्रा० प०) (प्रुष—भा० प०)

६२ । प्रुषु दृष्टि । } ग—प्रुष्णाति । उ—प्रोषित्वा प्रुष्टा ।

प्रोषति ।

६२ । प्रुष्य ल्ल च । (प्रुष—द्विवा० प०) अन्तःस्थाल्लतीययुक्तः । य—
भुष्यति । ल्ल—अप्रुषत् । प्रुष्णोष । चकाराद्दृष्टि ।

६३ । प्युष्येर् भागे च । (प्युष—द्विवा० प०) अन्तःस्थाब्धयुक्तः । य—
प्युष्यति धनं दायदः । इर्—अप्युषत् अप्योषीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गं ।
चकाराद्दृष्टि च ।

६३ । प्युष क उत्सृजि । (प्युष—बु० प०) अन्तःस्थाब्धयुक्तः । उत्-
सृजि उत्सर्गे । क—प्योषयति भ्रनं दाता ।

पृषु सेके पूष वृषौ प्रुष भूष ज भक्षणे ।

६४ । वृषु सेके । (वृष—भा० प०) उ—पर्षित्वा वृष्टा । पर्षति ।

६५ । पूष वृषी । (पूष—भा० प०) षष्ठस्वरौ । पूषति । (प्रतिष्वं
पूषति यस्य विज्ञान इति हलायुधः । २१) ।

६६ । भूच्च अ भक्षणे । } (भूच्च—भा० उ०) (भूच्च—भा० उ०)
 ६७ । भूच्च अ भक्षणे । } द्वावन्तःस्थाद्वतीययुक्ती । अ—भूच्चति पूच्चते,
 भूच्चति भूच्चते । पपूच्च, बभूच्च । शेषस्य लस्थाने सप्तमस्वर इति दुर्गः । भूच्चति
 भूच्चते ।

भच्चक् च भिच्चङ् लाभार्थलोभोक्तिक्लिशि भाषङ् ऋ ।

वाचि भ्रेषृ ज् चले भेषृ ज् च भये भूष् कि भूषणे ।

६८ । भच्चक् च । (भच्च—चु० प०) क—भच्चयति । चकारात् भच्चणे ।

६९ । भिच्च ङ लाभार्थ लोभोक्तिः क्लिशि । (भिच्च—भा० आ०)
 (चत्वारोऽर्थाः) अर्थो याचनम् । लोभादुक्तिर्लोभोक्तिः । ङ—भिच्चते भूमिं
 नृपात् पण्डितः, लभते इत्यर्थः । भिच्चते दातारं धनं भिक्षुर्याचतीत्यर्थः । भिच्चते
 दातारं दीनः, लोभाद्ददतीत्यर्थः । भिच्चते जनः क्लिश्यतीत्यर्थः ।

७० । भाष ङ ऋ वाचि । (भाष—भा० आ०) ङ—भाषते । ऋ—
 अवीभाषत् अवभाषत् ।

७१ । भ्रेषृ ज् चले । (भ्रेष—भा० उ०) रीफयुक्तः । ऋ—अविभ्रेषत् ।
 ज—भ्रेषति भ्रेषते । विभ्रेषे धर्मात् खल ।

७२ । भेषृ ज् च भये । (भेष—भा० उ०) ऋ—अविभेषत् । ज—
 भेषति भेषते, विभेषे । चकाराद् भ्रेषृ ज् च (भयार्थकः) ।

७३ । भूष् कि भूषणे । (भूष्—चु० भा० प०) कि—भूषयति भूषति
 द्वारो जनम् ।

भष् वुक्के पिशुनोक्ती मष् मुष बधे मुष्य इच्छिदि ।

७४ । भष् वुक्के पिशुनोक्ती । (भष्—भा० प०) वुक्कः कुक्कुरादि-
 कर्तृकशब्दः । भषति श्वा । भषत्यन्यदीपं खलः, सूचयतीत्यर्थः । भर्त्सने
 इति घ्राञ्चः । भषति श्वा पान्यं, “शब्देन निर्भर्त्सयते इत्यर्थः” इति रमानाथः ।

७५ । मष् बधे । } (मष्—भा० प०) (मुष्—भा० प०) द्वौ क्रमा-

७६ । मुष् बधे । } दाद्यपञ्चमस्वरिणौ । मषति । मोषति ।

७७ । मुष् इर् छिदि । (मुष्—दिवा० प०) पञ्चमस्वरौ । छेद इह
 खण्डनम् । य—मुष्ति विपच्चं चतुरः । इर्—प्रमुषत् अमोषीत् । अस्नात्

पुपादित्वात्त्रिंशं ङ इति दुर्गः । (मुष्यत्पङ्कतार्थानां दुःखं धनसमर्पणादिति
हलायुधः । (११५) ।

मुषग् मूष लुण्ठने मिषश् स्पृहे मिष् मृष, सेचने ।

७६ । सुष ग लुण्ठने । } (सुष—क्रा० प०) (मूष—भा० प०) द्वौ

७७ । मूष लुण्ठने । } क्रमात् पञ्चमषष्ठस्वरिणौ । ग—मुष्णाति ।

यो मूषति परद्रव्यमिति हलायुधः । ११५ । शेषोऽपि ऋस्त्रीत्येके । मोषति ।

७८ । मिष श स्पृहे । (मिष—तुदा० प०) स्पृहः पराभिभवेच्छेति वोप-
देवः । श—मिषति वली वलवन्तम् । मेषिता ।

७८ । मिषु सेचने । } (मिष—भा० प०) (मृष—भा० प०) आद्य-

७९ । मृषु सेचने । } स्तृतीयस्वरी । शेषाद्याश्चत्वारः सप्तमस्वरिणः ।

उ—मेषित्वा मिष्टा । मर्षित्वा मृष्टा । मेषति । मर्षति ।

मृषक् क्षान्तौ मृष ज ङुमृष्य च क् म्रक्ष म्रक्षणे ।

स्नेहने म्रक्ष सङ्घाते मक्ष रोषे च मोक्ष कि ।

क्षेपे माक्षि स्पृहे येषु ङ यत्ने यक्ष कङ् महि ।

७९ । मृष क क्षान्तौ । (मृष—तु० प०) क—मर्षयति । अयमात्मने-
पदीत्येके ।

७९ । मृष ज ङु च । } (मृष—भा० उ०) (मृष—दिवा० उ०)

७९ । मृष्य ज च । } ज—मर्षति मर्षते । ङ—मर्षते । उ—

मर्षित्वा मृष्टा । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । य, ज—मृष्यति मृष्यते । ममर्ष ।

चकारात् क्षान्तौ । अपि गुरुमपराधं मर्षति ब्राह्मणानामिति हलायुधः । ११५ ।

(मृषयति न नृपाणां मृष्यते चोद्धतानामनुचितमणुमात्रं न द्विषां मर्षते यः ।

अपि गुरुमपराधं मर्षति ब्राह्मणाना सितवसनभृतां यो मर्षयत्यागमन्नमिति

सर्वत्र हलायुधः । १५ ।

८० । क म्रक्ष म्रक्षणे स्नेहने । (म्रक्ष—चु० प०) रेफयुक्तादिः । म्रक्षयं

द्रव्यस्य द्रव्यान्तरैण संयोजनम् । क—म्रक्षयति घृतेनान्नं लोकः ।

८० । म्ब सङ्घाते । (म्ब—भा० प०) रीफयुक्तादिः । म्बति पयसा
शक्नुन् लोक्, राशीकरोतीत्यर्थः (सङ्घातोऽत्र निविडसंयोगकारणम्) ।

८१ । मच्च रोषे च । (मच्च—भा० प०) मच्चति । चकारात् सङ्घाते च ।

८२ । मोच्च कि क्षेपे । (मोच्च—चु० भा० प०) कि—मोच्चयति ।
मोच्चति । सुमोच्चतुः ।

८३ । माच्चि सृहे । (माच्च—भा० प०) द्वितीयस्वरौ । इ—माच्चति ।
नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धादिदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदाद्यर्थः ।

८४ । येषु ऊ यत्ने । (येषु—भा० आ०) अन्तःस्थादिः । ऋ—अयियेषत् ।
ऊ—येषते, यियेषे ।

८५ । यच्च क ऊ मद्धि । (यच्च—चु० आ०) क, ऊ—यच्चयते । मद्धि
पूजायाम् ।

यूष् रिष् बधे रुष् जि च रुष्येर्जि क्रुधि रुषक् तथा ।

८६ । यूष् बधे । } (यूष्—भा० प०) (रिष्—भा० प०) आष्यः

८७ । रिष् बधे । } षष्ठस्वरौ । यूषति । रेषति ।

८८ । रुष जि च । (रुष—भा० प०) एतदाद्यास्त्रयः पञ्चमस्वरिणः ।
जि—रुष्टः रुषितोऽस्ति (वारुषामहृषेत्यादिना इमनिषेधविकल्पनात्) रुरोष ।
चकाराद्बधे ।

८९ । रुष्येर्जि क्रुधि । (रुष—दिवा० प०) य—रुषति भृत्याय भूपाल ।
इर्—अरुषत् अरोषीत् । अस्मान्नित्यं ऊ इति दुर्गः । जि—रुष्टः रुषितोऽस्ति ।

९० । रुष क तथा । (रुष—चु० प०) क—रोषयति । तथा—क्रुधि ।

जि रच्च पालने रेष् ऊ ऋषायामथ लूष् क बधे ।

९१ । जि रच्च पालने । (रच्च—भा० प०) जि—रच्चितोऽस्ति । रच्चति ।

९० । रेष् ऊ ऋषायाम् । (रेष्—भा० आ०) ऋषा घोटककर्तृकाग्र्यः ।
ऋ—अरिरेषत् । ऊ—रेषतेऽश्न । रिरिषे ।

९१ । अथ लूष् क बधे । (लूष्—चु० प०) षष्ठस्वरौ । क—लूषयति ।

लुष् च स्तेये लषक् शिल्पयोगे लष्य लष ज् स्पृष्टि ।

९२ । लुष् च स्तेये । (लुष्—भा० प०) लोषति । चकारात् लूष् क च ।

८१ । लष क शिष्ययोगे । (लष—बु० प०) क—लापयति कुशलो वृत्ते, शिष्यं युनक्तीत्यर्थः ।

८२ । लष अ सृष्टि । } (लष—दिवा० उ०) (लष—भा० उ०)

८३ । लष अ सृष्टि । } य, अ—लषति लषते । अ—लषति लषते ।

लक्ष क अ् दर्शनेऽङ्गे कङ् लक्षालोचे विषिर्लिं औ ।

ङ व्याप्तौ विष गौ विप्रयोगेऽथ विषु सेचने ।

८४ । लक्ष क अ दर्शनेऽङ्गे । (लक्ष—बु० उ०) क, अ—लक्षयति लक्षयते घटं लोकः, पश्यति, चिह्नयुक्तं करोति वेत्यर्थः ।

८४ । क ङ लक्षालोचे । (लक्ष—बु० भा०) आलोचः प्रविधानम् । क, ङ—लक्षयते कार्यं सुधीः ।

८५ । विषिर्लिं औ ङ व्याप्तौ । (विष—ङ्गा० उ०) इर्—अविषत् अविषत् । लि, अ—वेवेष्टि वेवेष्टे (निजां खेरेणः) औ—वेष्टा । ङ—वेवेष्टे । उभयपदीत्यर्थः । अफलवत्कर्तृव्यात्मनेपदार्थो ङकारः । वेवेष्टि पिष्टपं सर्वं कीर्तिर्यस्यातिशायिनीति इलायुधः (१८१) ।

८५ । विष गौ विप्रयोगे । (विष—ङ्गा० प०) ग—विष्णाति ञ्जानी, पुत्रादिभ्यो वियुक्तः स्वादित्यर्थः । औ—अविषत् । दन्वान्तोऽयमिति विस्र-शब्दव्युत्पत्तौ सुभूतिः (विस्रं स्वादामगन्धि यदित्यत्र विस्र विप्रयोगे वाङ्मुखा-द्रक् इत्युक्तम्) (विष्णाति विषवत् प्राणान् त्रयोधर्मादिषामसाविति इलायुधः । १८१) ।

८५ । अथ विषु सेचने । (विष—भा० प०) उ—वेष्टित्वा विष्टा । वेष्टति ।

वृषु चाथ कङ् वृषु च प्रजनैश्च्येऽथ वृक्ष ङ ।

वृत्तौ वक्ष् रोषसंहृत्योर्वाच्चि काङ्केऽथ वष् शष् ।

शिष्बधे शिष्क्यसर्व्वीपयोगे वेरतिशायने ।

८६ । वृषु च । (वृष—भा० प०) उ—वर्षित्वा वृष्टा । वर्षति । अकारात् सेचने ।

८६ । अथ क ङ वृषु च प्रजनैश्च्ये । (वृष—बु० भा०) क, ङ—वर्षयति । अष्य पञ्चमक्षरानुबन्धो लोखकभ्रमज्ञत एव, अन्तोभ्यः सर्व्वत्र नित्येवः

साभ्यदायिकत्वात् । न च प्राचामनुरोधात् पाठ्य इति वाच्यं, तर्हि अक्षकव्यक्ती, कङ् वक्ष वक्षने, वृत्तक दीप्तौ, वृषक दीप्तौ, दिव कङ् परिकूजने, क दिव अर्हं, वृष कङ् शक्तिबन्धे, जसक बधेऽनादरे इत्येषामष्टानामपि पञ्चमस्वरानुबन्धित्वा-
पत्ते । वस्तुतस्तु एषां (पूर्वोक्तानामष्टानां) पञ्चमस्वरानुबन्धः प्राचीनैः पठि-
तोऽप्यनर्थः । अतएव रमानाथोऽपि एषामुदनुबन्धः पूर्वपठितधातवोऽर्थान्तरेषु
सुरादयः स्युर्नत्वेते वृथधातव इति ज्ञापनार्थं इत्याह । प्रजनो गर्भग्रहणम्,
ऐश्यां ऐश्वर्यम् । चकारात् वृषु च (एतदुभयार्थकः) ।

८७ । अथ वृक्ष ङ वृत्तौ । (वृक्ष—भा० आ०) सप्तमस्वरौ । ङ—वृक्षते
वरं कन्या ।

८८ । वक्ष रोषसंहत्योः । (वक्ष—भा० प०) वक्षति ।

८९ । वाक्षि काङ्के । (वाङ्—भा० प०) इ—वाङ्गति । नमध्यपाठे-
नैवेष्टसिद्धाविदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः ।

१०० । अथ वष बधे । } (वष—भा० प०) (शष—भा० प०)

१०१ । शष बधे । } (शिष—भा० प०) वषति, शषति,

१०२ । शिष बधे । } शेषति ।

१०२ । शिष किञ्जसर्वोपयोगे । (शिष—तु० भा० प०) अस्सर्वोपयोगः
परिशोषीकरणम् । कि—शेषयति कीर्त्तिं लोकः, अशेषिष्ठां करोतीत्यर्थः ।

वेरतिशयने । शिष किरनुवर्त्तते । कि—विशेषयति विशेषति सम्पत्त्या
भूयं विधिः । (त्रिया शक्रं विशेषति । विशेषयति यो वाग्मी वाचा वाच-
स्यतेर्वच इति हलायुधः । ८१) ।

शिष्ल धौ तु विशेषिशिष् श्लिषु दाहे श्लिषौ य्लञि ।

श्लेषे श्लिष क्च शुष्यौ लृ शोषे शिच ङ शिचणो ।

१०२ । शिष्ल धौ तु विशेषे । (शिष—रुधा० प०) विशेष उपरञ्जनम् ।
लृ—अशिषत् । ध—विशिनष्टि स्मर मूर्त्या (यः) इति हलायुधः । ८१ ।
मूर्त्तिविशिष्टं करोतीत्यर्थः । औ—शेष्टा ।

१०३ । श्लिषु दाहे । } (श्लिष—भा० प०) (श्लिष—भा० प०) द्वौ

१०४ । श्लिषु दाहे । } क्रमाद्रेफान्तःस्थादृतीययुक्तौ । ङ—श्लेषित्वा

शिष्टा । श्लेषित्वा श्लिष्टा । श्लेषति । श्लेषति ।

१०४ । श्लिषौ य ल् जि श्लेषे । (श्लिष—दिवा० ष०) अन्तःस्थादृतीय-
युक्तः । औ—श्लेषा । य—श्लिष्यति । ल्—अश्लिषत् । आलिङ्गने तु अश्लि-
षत् । जि—श्लिष्टोऽस्ति । श्लेष आलिङ्गनम्, वचोद्वयसंयोग इति यावत् ।
श्लिष्यति कामपीति जयदेवः । (मा न श्लिषः प्रिय प्रिये इति भट्टिः । ६ । १६) ।
श्लेषः सम्बन्धीभावश्च । अत्राकर्म्मकोऽयम् । श्लिष्यति वृक्षे लता, लग्ना स्यादित्यर्थः ।

१०४ । श्लिष क च । (श्लिष—बु० ष०) अन्तःस्थादृतीययुक्तः । क—
श्लेषयति । चकारात् श्लेषे । (यः श्लिष्यति प्रियां प्रेम्णा श्लेषति द्विषतां
पुरम् । दुःश्लेषाण्यपि कार्याणि धिया श्लेषयति क्षणादिति सर्वत्र
हलायुधः । ६१) ।

१०५ । श्लिषौ ल् श्लेषे । (श्लिष० दिवा० ष०) श्लेषो ह्यहरहित्वाभावः ।
य—श्लिष्यति घान्तमातपात् । औ—श्लिष्टा । ल्—अश्लिषत् ।

१०६ । श्लिष ड श्लिषणे । (श्लिष—भा० आ०) ङस्वी । ड—श्लिषते ।
श्लिषणं विद्याग्रहणम् । अश्लिषतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवदिति रघुः । ३ । ३१ ।

शूष्, षूष् प्रसवे ष्टृक्ष गमने षूर्चं सूर्चं तु ।

अनादरे स्तृक्ष्, गत्यां सूष्, प्रसवे हृष्, हृष्य जि ।

इर्हृष्टौ हृष् जि प्रोक्तोऽलीके ङेष् ड सर्पणे ।

१०७ । शूष् प्रसवे । } (शूष्—भा० ष०) (षूष्—भा० ष०) द्वौ

१०८ । षूष् प्रसवे । } षष्ठस्वरिणौ क्रमात्तालव्यमूर्धन्यादौ च । शूषति ।

सूषति । सुषूष् । आद्यः कैश्चिन्न मन्यते ।

१०९ । ष्टृक्ष गमने । (ष्टृक्ष—भा० ष०) सप्तमस्वरयुक्तस्तमध्यः । स्तृक्षति
तरीष्टृक्ष्यते ।

११० । षूर्चं अनादरे । } (षूर्चं—भा० ष०) (सूर्चं—भा० ष०)

१११ । सूर्चं तु अनादरे । } द्वौ रेफयुक्तौ षष्ठस्वरिणौ क्रमान्मूर्धन्य-
दन्त्यादौ च । सूर्चति दुष्टं लोकः । सुषूर्चं । सुसूर्चं ।

११२ । स्तृक्ष गत्याम् । (स्तृक्ष—भा० ष०) सप्तमस्वरयुक्तस्तमध्यः ।
स्तृक्षति । तरीस्तृक्ष्यते ।

११३ । सूत्र प्रसवे । (सूत्र—भा० ष०) षष्ठस्वरो । सूषति । सुसूत्र ।

११४। ह्यु जि इर् ह्यौ । } (ह्य—दिवा० प० ज्ञावेट्) (ह्य—

११४। ह्यु जि इर् ह्यौ । } दिवा० प०) ह्युचिभित्ताः । उ—

हर्षित्वा ह्यद्वा । य—ह्यति लोकः सुखात् । जि—ह्योऽस्ति । इर्—अह्य-
पत् अहर्षित् । अस्मान्नित्यं उ इति दुर्गः । पूर्वस्य ज्ञावेट्त्वान्नेम् डीश्री-
त्वादिना इमो निषेधे निहायां ह्यः, शेषस्य ह्यवित इति भेदः ।

११४। ह्यु जि प्रोक्तोऽलीके । (ह्य—भा० प०) उ—हर्षित्वा ह्यद्वा ।

जि—ह्योऽस्ति । अलीकं मिथ्याकरणम् । हर्षति कथां नीचः, मिथ्याकरोतीत्यर्थः ।

११५। ऋषु उ सर्पणे । (ऋष—भा० षा०) रेफयुक्तः । ऋ—अजि-

ऋषत् । उ—ऋषते, जिऋषे ।

उ हेषु च खनेऽश्वानां शान्ताः षोडशकं शतम् ।

११६। उ हेषु च खनेऽश्वानां । (हेष—भा० षा०) (अश्वानां

खनेऽर्थे) । उ—हेषते घोटकः, जिहेषे । ऋ—अजिहेषत् । चकारात् ऋषु
उ च (अश्वखनार्थकः) । मधुरमधुरं ऋषन्थेते इति गणकतानित्यत्वात्
परस्मैपदम् ।

शान्ताः षोडशकं शतम् ।

षोडशकमिति षोडशभिर्युक्तं शतमित्यर्थं दशदेर्भ्युते शतादाविति उः,
ततः स्वार्थे कः ।

सान्तवर्गः ।

असु भावेऽस्य इर्ष्ये असुज्ज्कार्थे जि लास उ ।

उपवेशे गुधसुब्धे कुधसुत्क्षिपि च क्रसु ।

म्य हृतौङ् क्रसु कुसि कि च भासने कुस्य इर्ष्यिपि ।

१। असु भावे । (अस—अदा० प०) भावः सत्ता । सा चेह विद्यमान-
तेव । ल—अस्ति विष्णुः ।

१। अस्य इर्ष्ये । (अस—दिवा० प०) य—अस्यति । उ—असित्वा
अस्त्वा । इर्—आसत् आसीत् । अस्मान्नित्यं उ इति दुर्गः । अस्यमानं महा-
गदामिति भट्टी (शक्त्यर्थे) शतुःशानः ।

१ । अस अ अषार्थ । (अस—भा० उ०) अ—असति असते । अषार्थ—
दीप्तिप्रहणगतिषु इत्यर्थः । (शान्तावर्गे अष अ दीप्ती अहे गतावित्युक्तेः) । वासुदेवं
परित्यज्य योऽन्यदेवमुपासते, उपगच्छतीत्यर्थः । लावण्य उत्पाद्य इवास यज्ञ
इत्यादिसिद्धौ सत्तार्थोऽप्ययमिति रमानाथः । अनुप्रयोगात् (भस्क्रन्वाम
इत्यनन भामन्तादनुप्रयोगादित्यर्थः) अन्यत्रापि परीक्षायां (क्वां) अस्ते भूभावं
केचिद्वेच्छन्तीति धातुप्रदीपः ।

२ । जि क्षाम ड उपवेशे । (आस—अदा० आ०) जि—आसितोऽस्ति ।
ख, ड—आस्ते सिंहासने नृप । विश्वमानतायामप्ययम् । आकाशमास्ते ।

३ । ग उभ्रसुच्छे । (उभ्रस—क्रा० प०) एतदादौर्हयोरादौ पञ्चमस्वर,
मध्ये केवलधकारस्याधो रेफः । “क्रादावुभ्रस उच्छ इत्ययमुर्द्विषीरादिकः
पठ्यते तस्य भ्रासयतीति रूपमपरं भ्रसाति येषा भ्रसे । उत्पूर्वस्य गणहयेऽपि
पठनं तेषां मते आविधावुभ्रसाति निगद्यते णिचि कृतेऽप्युभ्रासयत्यन्यतः” इत्यत्र
“उत्पूर्वस्ये”ति उत् उकारः नतूपसर्गः । ग—उभ्रसाति धान्यं दीनः ।

३ । क उभ्रसुत्क्षिपि च । (उभ्रस—बु० प०) क—उभ्रासयति धूलं
वायुः । चकारादुच्छे च ।

४ । क्लसु म्य हृतौड् । (क्लस—दिवा० प०) एतदादौ हौ दन्धनकारयुक्त-
क्कारादी । उ—क्लसित्वा क्लस्त्वा । म—क्लसयति कान्था जगत् पान्य (दीप-
यतीत्यर्थः, परत्र कुसि कि च भासने इति चकारानुक्तत्वादय दीप्त्यर्थकोऽपि) ।
य—क्लस्यति खल, कुटिल स्यादित्यर्थः । (हृति कौटिल्यम्) ।

४ । क्लसि कि भासने । } (क्लन्स—बु० भा० प०) (कुन्स—बु०
५ । कुसि कि च भासने । } भा० प०) गेपः पञ्चमस्वरौ । इ—क्लस्यते,
कुंस्यते । कि—क्लसयति क्लंसति । कुसयति कुसति । चकारात् क्लसुस्य च
(भासनार्थकः) । भासनं दीप्ति ।

५ । कुस्य इस्त्रिषि । (कुक्ल—दिवा० प०) य—कुस्यति वाला कान्तम् ।
प्र—अकुसत् अकीसीत् । अस्मान्नित्य ड इति दुर्गम् ।

कासृड् कुशब्दे कुत्स क् ड अवक्षेपे कस ज् गतौ ।

६ । कासृ ड कुशब्दे । (कास—भा० आ०) कुशब्द इह रोगहेतुक-
कुक्षितशब्दः । ऋ—अचकासत् । ड—कासते वृद्धः ।

७। कुक्ष क ङ ज भवच्चेपे । (कुक्ष—चु० उ०) पञ्चमस्वरी दन्त्यवर्गा-
द्योपधः । भवच्चेपो निन्दा । यो न कुक्षयते कुक्षयमिति हलायुधः । २४ ।
ज—कुक्षयति कुक्षयते । अयमात्मनेपदीत्यन्थे, कदाचित् परस्मैपदार्थो जकारः ।

८। कस ज गतौ । (कस—भा० प०) ज—कासः कसः । विपूर्वार्थं
प्रफुल्लोभावे । तथा च “प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोषविकचस्फुटाः । फुल्लश्चैते
विकसिते” इत्यमरः । विकसति पङ्कजकलिका ।

कसि कस् ल ङ शते च ग्रस् कि ग्रासे ग्रस ग्लसु ।

ङ भच्चे लृ घसौ चाथ घसि ङ क्षरणे च्युसक् ।

हानौ चकासृद्धलु दीप्तौ जस् क् बधेऽनादरे जसु ।

दूर्य मोक्षे जसिक् रक्षे जर्ष भर्भे च लङ् णिसि ।

चुम्बे णसङ् हृत्तौ णासङ् तुस ध्वाने वसक् धृतौ ।

ग्रहे निषेधे चसि कि भासि वस्य वसीण भये ।

८। कसि लङ शते । } (कन्स—अदा० आ०) (कस—अदा०

८। कस लङ शते च । } आ०) शत इह ध्वसना । इ—कंस्यते ।

ल, ङ—कस्ते कंसम् । चकारादुगतौ च ।

९। ग्रस कि ग्रासे । (ग्रस—चु० भा० प०) रेफयुक्तः । कि—ग्रासयति
फलं लोकः । ग्रसति तत्र मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय । इम ग्रहणे पठन्ति केचित् ।

९। ग्रसु ङ भच्चे । } (ग्रस—भा० आ०) (ग्लस—भा० आ०) द्वौ

१०। ग्लसु ङ भच्चे । } क्रमाद्रेफान्तःस्यादतीत्युक्ती । उ—ग्रसित्वा
ग्रस्वा । ग्लसित्वा ग्लस्वा । ङ—ग्रसते ग्लसते । हिमांशुमाशु ग्रसते इति
माघः । २ । ४९ ।

११। लृ घसौ च-। (घस—भा० प०) लृ—अघसत् । औ—घस्ता ।
चकाराद् भच्चे ।

११। अथ घसि ङ क्षरणे । (घन्स—भा० आ०) इ—घंस्यते । ङ—
घंसते । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

१२ । च्चुस क हानौ । (चुस—चु० प०) अन्तःस्थादियुक्तः । क—च्योसयति ।

१३ । चकासु हलु दोसौ । (चकास—अदा० प०) ऋ—अचीचकासत्
अचचकासत् । अनेकाचत्वात् सन्वज्ञावविकल्पः । ऋ—चकासति । लु—चकास्ति ।

१४ । जस क बधेऽनादरे । (जस—चु० प०) क—जासयति । (निजौ-
जसोज्जासयितुं जगद्द्रुहामिति माघः । १ । ३७) ।

१४ । जसु इयं मोक्षे । (जस—दिवा० प०) उ—जसित्वा जस्त्वा ।
इ—अजसत् अजासीत् अजसीत् । अस्मान्नित्यं उ इति दुर्गः । य—जस्यति
वक्षं गोप ।

१४ । जसि क रत्ने । (जन्स—चु० प०) इ, क—जंसयति ।

१५ । जर्ल भर्भं च । (जर्ल—भा० प०) र्फयुक्तदन्यवर्गाद्योपधः ।
जर्लति । भर्भो भर्भनमुक्तिश्च । चकाराद्रच्चे च ।

१६ । लड णिसि चुम्बे । (णिन्स—अदा० आ०) ल, ड—निंसते ।
इ—निंस्यते ।

१७ । णस ड हृती । (णस—भा० आ०) हृतिरिह कुटिलीभाव-
स्तत्करणश्च । ड—नसते खल, कुटिलः स्यादित्यर्थः । नसते लतां वायुः
कुटिला करोतीत्यर्थः ।

१८ । णसु ड ध्वाने । } (नास—भा० आ०) (तुस—भा० प०) ऋ—
१८ । तुस ध्वाने । } अननासत् । ड—नासते । तोसति ।

२० । त्रस क धृती ग्रहे निषेधे । (त्रस—चु० प०) एतदाद्याश्चत्वारो
रेफयुक्ताद्याः । क—त्रासयति मृगं व्याधः, धरति गृह्णाति निराकरोति वेत्यर्थः ।

२० । त्रसि कि भासि । (त्रन्स—चु० भा० प०) इ—त्रंस्यते । कि—
चंसयति त्रंसति । भासि दीप्तौ ।

२० । त्रस्यी ण भये । } (त्रस—दिवा० प०) (त्रस—भा० प०) य—
२० । त्रसी ण भये । } त्रस्यति । ई—त्रस्तः । ण—त्रेसतुः तत्रसतुः ।
त्रसति ।

तसिक्वलङ्कतौ तस् दस्यु इतूत्त्वे पणे दसिक् ।

भासि दसिङ् दृशौ दशे दासुज् दानेर्नदास् बधे ।

२१ । तसि क्यलङ्कती । (तन्स—चु० भ्वा० प०) इ—तंस्यते । कि—
तंसयति तसति हारो जनम् ।

२१ । तस्यु इर् उच्चेपणे । (तस—दिवा० प०) (दस—दिवा०

२२ । दस्यु इर् तु उच्चेपणे । (प०) य—तस्यति, दस्यति धूलिं वायु ।
उ—तसित्वा तस्त्वा, दसित्वा दस्त्वा । इर्—अतसत् अतासीत् अतसीत्,
अदसत् अदासीत् अदसीत् । अस्मान्नित्यं उ इति दुर्गं ।

२२ । दसिक भासि । (दन्स—चु० प०) इ, क—दंसयति । भासि दीप्तौ ।

२२ । दसि ङ क दृशे दशे । (दन्स—चु० आ०) दृशिरिति षश्यते-
रीणादिककप्रत्यये रूपम् । इ, ड, क—दसयते फल शिशु, पश्यति, दशति
वेत्यर्थ । भट्टमल्लमते दंश इह सन्नाह ।

२३ । दासु ज दाने । (दास—भ्वा० उ०) ऋ—अददासत् । अ—
दासति दासते ।

२३ । र न दास वधे । (दास—स्वा० प०) र—वैदिक । न—दास्यति ।

ध्रस् कुत्चे पे ध्रस्गु चोञ्छे धूस्क् धूशे ध्वन्सु लृङ् गतौ ।

भ्र श्रे पेस् पिसृ गत्यां पिस् कप्रट्टार्थे च प्युस्य इर् ।

भागे इर् भ्रुस्य दाहे च प्रभ्र षड् प्रसवे ततौ ।

२४ । ध्रस् कुत्चेपे । (ध्रस—चु० प०) क—ध्रासयति ।

२५ । ध्रस ग उ च उञ्छे । (ध्रस—क्रा० प०) ग—ध्रसाति शस्यं
दीनः । उ—ध्रसित्वा ध्रस्त्वा । चकारात् ध्रसक च (उञ्छार्थकः) ।

२६ । धूस क धूशे । (धूम—चु० प०) षष्ठस्वरी । धूश' कान्तिकृति ।
क—चन्दनो धूसयत्वङ्गम् । महिषधूसरित' सरितस्तटमिति जानकीहरण्यम-
काङ्गन्यान्त एवायमिति रमानाथ' । स्वमते तालव्यमूर्धन्यान्तोऽप्ययम् ।

२७ । ध्वन्सु लृङ् गतौ अंशे । (ध्वन्स—भ्वा० आ०) उ—ध्वंसित्वा
ध्वस्त्वा । लृ—अध्वसत् । ङ—ध्वंसते । भ्रंशोऽध पतनम् ।

२८ । पेसृ गत्याम् । (पेस—भ्वा० प०) (पिस—भ्वा० प०) ऋ—

२९ । पिसृ गत्याम् । अपिपेसत् । पिपेसतुः । पिपिसतुः ।

२९ । पिस क षट्कार्थे च । (पिस—चु० प०) क—पेसयति । मूर्धन्यान्तो-
ऽयमिति केचित् । षट्कार्थो निकेतनहिंसाबलदानानि । चकाराद्गत्याञ्च ।

३० । प्यस्य इर्भागे । (प्युस—दिवा० प०) अन्तःस्थाद्युक्तः । य—
प्युस्यति धनं दायदादः । इर्—अप्युसत् अब्योसीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति
दुर्गः । (भागो विभजनम्) ।

३१ । इर्भस्य दाहे च । (भस—दिवा० प०) अन्तःस्थाद्युक्तः । इर्—
अभुसत् अभोसीत् । य—भुस्यति । चकाराद् विभागे च ।

३२ । प्रस म षड् प्रसवे ततौ । (प्रस—भा० आ०) रेफयुक्तः । म—
प्रसयति । ष—प्रसा । ङ—प्रसते कीर्तिं विद्या, प्रसूते विस्तारयति वेत्यर्थः ।

पसिक् नाशे पसक् पसञ् षान्तवत् पिसि कि त्विषि ।

३३ । पसि क नाशे । (पनुस—बु० प०) नाश इह नष्टीकरणम् । इ,
क—पंसयति पापं गङ्गा ।

३३ । पस क षान्तवत् । } (पस—बु० प०) (पस—भा० उ०) क—

३३ । पस ज षान्तवत् । } पासयति । ज—पसति पसते । पृथक् पाठः-
दाद्यो न जित् । अन्यथा पसकि ज इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ पृथक्पाठोऽनर्थः स्यात् ।
षान्तवदिति पष क बन्धे, पष ज बाधे ग्रन्थे इतिवदर्थबोधक इत्यर्थः ।

३४ । पिसि कि त्विषि । (पिनुस—बु० भा० प०) इ—पिंस्यते । कि—
पिंसयति पिंसति । त्विषि दीप्तौ ।

पुंस्क मर्हे बुस्येर्हानौ बिस्येर्ह्येपेक् ङ भर्त्स ज ।

भर्त्सेर्भस् लि द्युतौ चाथ भ्रास्य भ्रास् ङुण्टु षान्तवत् ।

३५ । पुस क मर्हे । (पुस—बु० प०) ओष्ठवर्गशीषोपधः, संयोगात्-
कारस्थानुस्वारः । तेन क्विपि पुंसोऽसुहावित्वनेनासुडि सकारपरत्वभावादनु-
स्वारस्य पुनर्मकारे पुमान् । न च नकारजावनुस्वारपञ्चमाविति म्रियमाङ्-
कारोपध एवायमिति वाच्यम्, सुतस्युतिरितिद्वयोस्तालव्यशकारादिपाठेन तद्-
चनस्य व्यभिचारदर्शनात् । मर्होऽभिमर्हनम् (पीडनमित्यर्थः) । क—पुंसयति
खलं राजा ।

३६ । बुस्येर्हानौ । (बुस—दि० प०) य—बुस्यति जलं मेघ, त्यजती-
त्यर्थः । इर्—अबुसत् अबोसीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । बुसं कङ्करः ।

३७ । बिस्येर्ह्येपि । (बिस—दिवा० प०) य—बिस्यति । इर्—अबिसत्
अबोसीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्ग ।

३८। क ड भर्त्सं ज भर्त्से। (भर्त्स—सु० उ०) रेफयुक्तदन्त्यवर्गाद्योपधः ।
भर्त्सा भर्त्सनम् । भर्त्सनन्त्वपकारगौरित्यमरः । क, ड—भर्त्सयते जनं राजा ।
ज—भर्त्सयति भर्त्सयते । अयमात्मनेपदीत्यन्वे, कदाचित् परस्मैपदार्थी अकारः ।

३९। र भस लि द्युती च । (भस—द्वा० प०) र—वैदिकः । लि—
बभस्ति । चकाराङ्गर्त्से च ।

४०। अथ भ्रास्य ड ऋ ण टु शान्तवत् । } (भ्रास—दिवा० आ०)

४०। भ्रास ड ऋ ण टु शान्तवत् । } (भ्रास—भ्वा० आ०)

हौ रेफयुक्ती । य, ड—भ्रास्यते । ड—भ्रासते । ऋ—अबभ्रासत् । ण—भ्रेसे
बभ्रासे । टु—भ्रासथु । शान्तवदिति भासि, तौ रणौ चेत्यर्थः । (शान्तव-
दित्यनेन तालश्रयकारान्त भ्राशधातुवदिमावपि दीप्त्यर्थकौ रस्थानजातनकारौ
च स्यातामित्युक्तम्) तेन भ्रास्य भ्रास डृ ण टु भासि इत्यपि ।

४१। भ्रास्य ड ऋ ण टु भासि । } (भ्रास—दिवा० आ०) (भ्रास—

४१। भ्रास ड ऋ ण टु भासि । } भ्वा० आ०) य, ड—भ्रास्यते ।

ड—भ्रासते । ऋ—अबभ्रासत् । ण—भ्रेसे बभ्रासे । टु—भ्रासथुः । केचित्तु
भ्रास भ्रास्य डृ ण टु इति पूर्वं रेफयुक्तमनुबन्धशून्यं शेषं दन्त्यनकारयुक्ताद्यं
पठित्वा शान्तवदित्यस्य भासीत्येवार्थं व्याख्याति तच्चेयं, तथात्वे नि सन्देहार्थं
शान्तवदिति नोक्त्वा दीपने इत्येवावदिष्यत् ।

भासू ड् दीप्तौ भ्यसड् भीत्यां मुखेर्छिदि मसिर्य ई ।

परिमाणे परीणामे इर्यस्य यतने रस ।

शब्दे रासड् डपि लसक् शिल्पयोगे लस श्लिषि ।

क्रौडे व्रीस व्रूस् कि बधे वसक् स्नेहच्छिदोश्च यु ।

वसिर् स्तम्भे वसै औ निवासे वस डल स्तृती ।

४२। भासू ड दीप्तौ । (भास—भ्वा० आ०) ऋ—अवीभसत् अबभ्रासत् ।
ड—भासते ।

४३। भ्यस ड भीत्याम् । (भ्यस—भ्वा० आ०) ड—भ्यसते ।

४४। मुखेर्छिदि । (मुख—दिवा० प०) छिदि खण्डने । य—मुख्यति
विपच्चं चतुरः । इर्—अमुसत् अमोसोत् । अस्मान्नित्य ड इति दुर्गः ।

४५ । मसि यं ई परिमाणे परीणामि । (मस—दिवा० प०) इर्—
अमसत् अमासीत् अमसीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । य—मस्यति धान्यं
गृही, परिमातीत्यर्थः । ई—मसः । परीणाम इति कस्यचिदनुरोधात् ।

४६ । इर्यस्यु यतने । (यस—दिवा० प०) इर्—अयसत् अयासीत् अय-
सीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । य—प्रयस्यति । क्रमकृतमभ्रमेत्यादिना
केवलात् सम्पूर्वाच्चास्मात् श्यन्विक्रयनात् यस्यति यसति संयस्यति संयसति ।
ङ—यसित्वा यस्त्वा । यतन यत्नः ।

४७ । रस शब्दे । (रस—भा० प०) रसति ।

४८ । रासृ ङ् अपि । (रास—भा० आ०) दन्त्यान्तोऽश्रमिति गद-
सिंहः । रासभ. खरः । दुर्गसिंह इमं तालव्यान्तं मत्वा ऋस्वं क्त्वा रश्मिशब्दं
व्युत्पादितवान् । ऋ—अररासत् । ङ—रासते । अपिशब्दात् शब्दे ।

४९ । लस क शिष्ययोगे । (लस—चु० प०) क—लासयति कुशलो नृत्ये,
शिष्यं युनक्तौत्यर्थः ।

४९ । लस श्लिषि क्रीडे । (लस—भा० प०) लसति ।

५० । व्रीस कि बधे । } (व्रीस—चु० भा० प०) (व्रूस—चु० भा० प०)

५१ । व्रूस कि बधे । } द्वौ रेफयुक्तदीर्घिणी । कि—व्रीसयति व्रीसति,

व्रूसयति व्रूसति ।

५२ । वसक् स्नेहकिदोश्च । (वस—चु० प०) स्नेहः प्रीतिः । क—वास-
यति बन्धु । ङकाराद् बधे ।

५२ । यु वसिर स्तम्भे । (वस—दिवा० प०) य—वस्यति । वृ—वसित्वा
वस्ता । इर्—अवसत् अवासीत् अवसीत् । अस्मान्नित्यं ङ इति दुर्गः । स्तम्भ
इह नम्रतारद्वितीभावः । यो वस्यत्यरिष्विति हलायुधः । १४ ।

५२ । वसै शौ निवासे । (वस—भा० प०) ऐ—उष्णात् । शौ—अवासीत् ।

५२ । वस ल ङ स्तृती । (वस—अदा० आ०) स्तृतिराच्छादनपूर्वक
धारणम् । ल, ङ—वस्ति वस्त्रं लोकः ।

वेसितौ प्रवस् घलु प्राणे शस्लुर् स्वप्ने उशस् बधे ।

५३ । वेस् ऋ इती । (वेस—भा० प०) ऋ—अविवेसत् । विवेसतुः ।
इती गत्याम् ।

५४। शस घलु प्राप्ते । (शस—अदा० प०) वकारयुक्तः । घ, लु—
शसिति खोकः, जीवतीत्यर्थः । आशसेयुर्निशाचरा इति भट्टौ (१८ । २१)
न विश्वेत् पूर्वविरोधितस्येति पञ्चतन्त्रे, न विश्वसिदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति-
विश्वसेदित्वादी न मणकृतमनित्यमिति न्यायात् षपः स्थितौ सिद्धम् । अथवा
भादेराकृतिमणत्वान्तत्र दृश्यम् । वस्तुतस्तु पचादित्वादानि स इवाचरतीति
कौ साध्यम् ।

५५। शस लुर खप्ने । (शस—अदा० प०) लु—शस्ति । र—वैदिकः ।

५५। उ शस बधे । (शस—भा० प०) उ—शसित्वा शस्ता । शसति ।

आङ्पूर्वास्तुशसि ङ् शामुङ्शामुलङ्ङाशिषि स्मृताः ।

५५। आ+शसि ङाशिषि ।

५६। आ+शामु ङाशिषि ।

५६। आ+शामु ल ङाशिषि ।

(आ+शन्स भा० आ०) (आ+

शस भा० आ०) (आ+शस अदा०

आ०) आङ्पूर्वा इति केवलनामन्य-

पूर्वाणाञ्च प्रयोगनिषेधार्थम् । किन्तु “इदं गुरुभ्यः पूर्वभ्यो नमोवाक प्रशा-
स्नहे” इत्युत्तरचरिते तृतीयः प्रपूर्वोऽपि दृश्यते । इ—आशंस्यते । ङ—आश-
सते । ङ—आशासते । उ—आशासित्वा आशास्ता । उदनुबन्धसामर्थ्यात्
क्वाचो न यप् । समासाभावादिति गोविन्दभट्टः । किन्तु अस्योदनुबन्धफलं
छन्दस्वेवेति धातुप्रदीपः । ल, ङ—आशास्ते । शामुङिङ्ङे इत्यत्र जञ्चा-
दीयशास एव ग्रहणादस्योपधाया इकारो न स्यात् । आशीरिष्टार्थाशंसनम् ।
क्वोर्त्तिमाशंसते परामिति हलायुवः । २२ । एते इच्छायामित्यन्ते ।

शामु ङलु शासने शन्सु हिंसास्तुत्यो र्य ल षामु ।

मि निवासे षामुस्य भक्षे षस् लुस्वापि ल सन्सु ङ ।

अ शे उ सन्सु प्रसादे ङस ङस रवे हसे ।

हासे हिस् धिकि हिसे ते सान्ताःस्यु पञ्चषष्टिधा ।

५६। शामु ङलु शासने । (शास—अदा० प०) उ—शासित्वा शिष्टा ।
अ—शासति । लु—शस्ति । शस्ति यञाञ्जया राज्ञः स सम्भाङ्गित्यमरः ।

५७। शन्सु हिंसास्तुत्योः । (शन्स—भा० प०) तालव्यादिः । उ—

भंसित्वा शस्त्वा । यः शंसति सतां वृत्तिमिति हलायुधः । २२ । अनेकार्थत्वात्
काधनेऽप्ययम् । यथा रघौ—शशंस वाचा पुनरुक्तयेवेति (२ । ६८) न मे झिया
शंसति किञ्चिदौषितमित्यादि च (३ । ५) ।

५८ । य ल् ष्यसु मि निवासे । (ष्यस—दिवा० प०) मूर्धन्यादिर्दन्त-
नकारयुक्तः । य—अस्यति । ल्—अस्यसत् । उ—असित्वा अस्त्वा । मि—अस-
यति आसयति ।

५९ । ष्यस्य भवे । (ष्यस—दिवा० प०) मूर्धन्यादिर्दन्तनकारयुक्तः ।
य—अस्यति । सुष्योस ।

६० । षस लुर स्नापे । (षस—अदा० प०) मूर्धन्यादिः । लु—सस्ति ।
र—वैदिकः । स्नापः शयनम् ।

६१ । ल् सन्सु उ भंशे । (सन्स—भा० आ०) द्युतादिः रेफयुक्त-
दन्त्यादिः । ल्—अस्यसत् । उ—असित्वा अस्त्वा । उ—अंसते । भंशोऽधःपतनम् ।

६१ । उ सन्सु प्रसादे । (सन्स—भा० आ०) रेफयुक्तादिः । उ—
अंसते । उ—अंसित्वा अस्त्या । प्रसादः प्रसन्नोभावः ।

६२ । ङस रवे । } (ङस—भा० प०) (ङस—भा० प०) द्वौ क्रमाद्रेफा-

६३ । ङस रवे । } न्तःस्थात्तृतीययुक्तौ । ङसति । ङसति । रवः शब्दः ।

६४ । हसे हासे । (हस—भा० प०) ए—अहसौत् । (एदित्वात् हसादेः
सेम इत्यादिना न वृत्तिः) हासोऽपूर्वप्रीत्या कपोलस्य विकसितीकरणम् । तत्रै-
वाकर्म्मकः । हसति शनैः शुष्करदितमुष्णीति गोवर्धनः । यदा तु कस्यचि-
द्दोषादिकमुद्दिश्य तत् स्यात्तदा सकर्म्मकः । हसन्तमन्तर्वलमर्ब्भता रवेरिति
त्रौहर्षः । हसन्ति साधवश्चौरम् ।

६५ । हिस धिकि हिंसे । (हिस—रुधा० चु० भा० प०) ध—हिनस्ति ।
इ—हिंस्यते । कि—हिसयति हिसति । हिन्यर्थेनैव पाञ्चिकचुरादित्वे सिद्धे
किकारणं भवादित्वार्थम् ।

ते सान्ताःस्युः पञ्चषष्टिधा । (पञ्चषष्टिप्रकाराः) ।

हान्तवर्गः ।

षड्धिक भासेऽहिङ् गतेऽर्ह योग्यत्वेऽर्हक् च पूजने ।

१ । षड्धिक भासे । (पन्ड—जु० प०) इ, क—अहयति । भासो दीप्तिः ।

१ । अह् उ गते । (अह्—भा० आ०) इ—अंङ्यते । उ—अंङ्यते ।

२ । अहं योग्यत्वे । (अहं—भा० प०) अहंति विप्रो वेदं पठितुम् । सकर्मकोऽपि । यन्नदानतपांस्यस्य कलां नाहंन्ति षोडशीमिति ।

२ । अहं क च पूजने । (अहं—सु० प०) क—अहंयति । चकारादर्हं च ।

ईह उ चेष्टे उह्विर् त्वर्हे ऊहड् तर्के ग्रह ग्लह् ।

क्यादाने ग ग्रह ज च गहं गह्ल उ कुत्मने ।

३ । ईह उ चेष्टे । (ईह—भा० आ०) दीर्घादि । उ—ईहते । ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मैति भट्टिः । १ । ११ । सकर्मकोऽपि । सर्व्वः स्वार्थं समीहते इति माघ । २ । ६५ । भामं भ्रमादपि नेहने इति जयदेवः ।

४ । उह्विर् त्वर्हे । (उह्वि—भा० प०) ऋखादिः । इर्—भीहत् भीहीत् । अहं इह वधः ।

५ । ऊह उ तर्के । (ऊह—भा० आ०) दीर्घादि । सन्देहाद्विचारस्तर्कः । उ—ऊहते तर्के धोरः । यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णमिति गेष्वास्थोहो टेचेति परस्मैपदविधानात् शत्रन्तम् । अनुक्त मप्यूहति पण्डितो जन इति गणकृता-
नित्यत्वात्, पचादित्वाद्गुणौ उह इवाचरतीति कौवा साध्यम् ।

६ । ग्रह कि आदाने । (ग्रह—सु० भा० प०) (ग्लह—सु० भा०

७ । ग्लह कि आदाने । (प०) द्वौ क्रमाद्रेफान्तःस्यात्तृतीययुक्ती । ऊ—अग्रहीत् अप्राचीत्, अग्लहीत् अघ्नाचीत् । कि—ग्राहयति ग्रहति, ग्लाहयति ग्लहति । आद्यः कैश्चिन्न मन्यते, शेषोऽपि भ्यादिरात्मनेपद्येव मन्यते ।

६ क । ग ग्रह ज च । (ग्रह—क्रा० उ०) ग, ज—गृह्णाति । गृह्णते । चकारादादाने ।

८ । गहं उ कुत्मने । (गहं—भा० आ०) (गह्ल—भा० आ०) द्वौ

८ । गहं उ कुत्मने । (क्रमाद्रेफान्तःस्यात्तृतीययुक्ती । उ—गर्हते, गहन्ते । कुत्मनेपदान्दा ।

कि गर्हं च उ गाह्ल विलोडे गुह्ल ज संवृत्तौ ।

८ क । कि गर्हं च । (गर्हं—सु० भा० प०) रेफोपधः । कि—गर्हयति गहति । चकारादापुनपने ।

१०। ड गाङ्ग विलोडे । (गाङ्ग—भा० आ०) ड—गाङ्गतां महिषा-
निपानसलिलमिति शाकुन्तले । ज—अगाङ्गिष्ठ अगाढ ।

११। गुह्र अ संवृती । (गुह्र—भा० उ०) पञ्चमस्वरौ । ज—अगूहीत्
अवुच्चत् । अ—गूहति गूहते । गुह्रोणोरिति दीर्घः ।

चहकम् चह शाठ्ये ङ जेह्र यत्नेऽथ णञ्च औ ।

बन्धे ढह धू ढन्ह्रश हिसे तुह्र दुहिरर्द्दने ।

१२। चह कम शाठ्ये । } (चह—बु० प०) (चह—भा० प०) क—

१२। चह शाठ्ये । } चहयति । चहति खलः, साधुं प्रतारयतीत्यर्थः ।

१३। ड जेह्र यत्ने । (जेह्र—भा० आ०) ड—जेहते, जिजेहे । ङ—
अजिजेहत् ।

१४। अथ णञ्च औ बन्धे । (णञ्च—दिवा० उ०) य, अ—नञ्चति नञ्चते ।
औ—अनास्तीत् अनड ।

१५। ढह धू हिमे । } (ढह—रुधा० प०) (ढन्ह्र—तुदा० प०) ह्री

१६। ढन्ह्र श हिसे । } सप्तमस्वरिणी । ध—ढणेढि । ज—अतर्हीत्
अढच्चत् । ज—अढहीत् अढङ्गत् । श—ढहति ।

१७। तुह्रर् अर्द्दने । } (तुह्र—भा० प०) (दुह्र—भा० प०) इर्—

१८। दुह्रर् अर्द्दने । } अतुह्रत् अतोहीत् । तोहति । इर्—अदुह्रत्
अदोहोत् । दोहति । अर्द्दनेमिह्र बध ।

दुह्र ल् औ दुहि ल् दुह्रू जिघांसे दिह्र औ लिपि ।

१८। दुह्र ल औ दुहि । (दुह्र—अदा० उ०) धुक् दोहनम्, तच्च
व्यक्तीकरणमिति धातुपारायणिका । ल, अ—दीग्धि दुग्धे गा दुग्धं गोपः ।
औ—अधुञ्चत् । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपसृता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति
किराते (१ । १८) वसूनीति कर्मणो विद्यमानतया कर्मकर्तृत्वाभावात् खलित-
मित्येके । दुहादेरप्रधानकर्मविषये कर्मकर्तृत्वे प्रधानकर्मप्रयोगो दुर्निवार
इति कुलचन्द्रः । स्वमते तु अतएवानयोर्दोऽपि ढघत्वमिति, पचदुहोः कर्मणि
विद्यमानेऽपि कर्मकर्तृत्वमित्यर्थः ।

१९। ल् दुह्रू जिघांसे । (दुह्र—दिवा० प०) जिघाम इह अनिष्टा-

स्वरणमिति विद्यानिवासः । लृ—अदृष्टत् । य—दृष्टति खलः साधवे । ज—
द्रोहिष्यति धोष्यति ।

२० । दिह ल जी लिपि (दिह—अदा० उ०) दिह उपचये इति प्राञ्चः ।
उपचयो वृद्धिस्तत्करणञ्च । ल, ज—देग्धि दिग्धे देहः, प्रतिदिनमुपचितः
स्यादित्यर्थः । देग्धि सौधं सुधया लेपकः उपचितं करोतीत्यर्थः । औ—अधिच्चत् ।

दहौ दाहे दहिक् दीप्तौ दाहे द्राह्ण्ड जागरे ।

निचेपे दहि दह् वृद्धौ प्लिहड् गत्यां बर्हबल्ह ड ।

स्मृतिहिंसादानवाञ्छु मह पूजे महिक् त्विषि ।

२१ । दहौ दाहे । (दह—भा० प०) औ—अधाञ्चीत् । दाहो भस्मी-
करणम् । दहत्यग्निः काष्ठम् ।

२२ । दहिक दीप्तौ दाहे । (दन्ह—चु० प०) इ, क—दंहयति ।

२३ । द्राह्ण्ड जागरे निचेपे । (द्राह्—भा० आ०) ऋ—अदद्राहत् ।
ड—द्राहते । (द्राहते च निशागमे इति हलायुधः । १०८ । जागर्तीत्यर्थः) ।

२४ । दहि वृद्धौ । } (दन्ह—भा० प०) (दह—भा० प०) द्वौ सप्त-

२५ । दह वृद्धौ । } स्वरिणौ । इ—दंह्यते । दंहति । दर्हति ।

२६ । प्लिह ड गत्याम् । (प्लिह—भा० आ०) अन्तःस्थाढतीययुक्तः ।
ड—प्लेहते ।

२७ । बर्ह ड स्मृतिहिंसादानवाञ्छु । } (बर्ह—भा० आ०) (बल्ह—

२८ । बल्ह ड स्मृतिहिंसादानवाञ्छु । } भा० आ०) ड—वर्हते, बल्ह-
हते । (स्मृतिराच्छादनं, वाक् कथनम्) ।

२९ । मह पूजे । (मह—भा० प०) महति । (नित्यं महति माहेयी-
मिति हलायुधः) । ३४ ।

३० । महिक् त्विषि । (मन्ह—चु० प०) इ, क—मंहयति । त्विषि दीप्तौ ।

महिङ् वृद्धौ तु मुञ्चू ल् जि वैचित्ये मिहौ सिचि ।

३१ । महिङ् वृद्धौ तु । (मन्ह—भा० आ०) इ—मंह्यते । ड—मंहते ।

३२ । मुञ्चू ल् जि वैचित्ये । (मुञ्—दिवा० प०) वैचित्यं ज्ञानरहितौ-

भावः । य—तेन सुहति चिराय मे मन इति सुरारिः । ज—मोहिष्यति मोष्यति । ङ—असुहत् । जि—सुग्धः मूढोऽस्ति ।

२८ । मिहौ सिचि । (मिह—भा० प०) औ—अमिचत् । मेहति । (सिक् चरणम्) ।

माह्वञ् माने रिह् बधे जि ज् रुहौ जन्यां रह त्यजि ।

३० । माह्व ज माने । (माह्व—भा० उ०) ऋ—असमाहत् । ऋदनु-
बन्धस्थाने षष्ठस्वरानुबन्ध इत्येके । ज—माहति माहते ।

३१ । रिह् बधे । (रिह्व—भा० प०) रेहति ।

३२ । जि ज रुहौ जन्याम् । (रुह्व—भा० प०) जि—रुहोऽस्ति । ज—
रोहः रुहः । जनिर्जन्म । रोहति जन्तुः जायते इत्यर्थः । रुह जन्मप्रादुर्भावे
इति प्राञ्चः । जन्मप्रादुर्भावयोरैकोऽर्थ इति गोविन्दभट्टचतुर्भुजमिश्री । रमा-
नाघस्तु जन्म असदुत्पत्तिः, प्रादुर्भावः स्फूर्तिरितिभेदमाह ।

३३ । रह त्यजि । (रह्व—भा० प०) त्यजि वर्जने । रहति सुखं दीनः ।

रहि गत्यां लुहौ गार्धे ल् लिहौज् स्वादे क्वर्ह बधे ।

दीप्तौ वर्ह वल्हङ् श्रेष्ठे वल्ह क् त्विषि वृहि क्यपि ।

३३ । रहि गत्याम् । (रन्ह्व—भा० प०) इ—रंह्यते । रंहति ।

३४ । लुहौ गार्धे । (लुह्व—भा० प०) औ—अलुचत् । गार्धे लब्धु-
मिच्छा । लोहति धनं लोकः ।

३५ । ल लिहौ ज स्वादे । (लिह्व—अदा० उ०) ल, ज—लेटि पुण्याणि
षट्पदः लीढे । औ—अलिचत् ।

३६ । क वर्ह बधे दीप्तौ । (वर्ह्व—बु० प०) रेफोपधः । क—वर्हति ।

३६ । वर्ह ङ श्रेष्ठे । } (वर्ह्व—भा० आ०) (वल्ह्व—भा० आ०)

३७ । वल्ह्व ङ श्रेष्ठे । } हौ क्रमाद्रेफान्तःस्वाद्यतीयोपधौ । ङ—वर्हते,
वल्ह्वते धनी श्रेष्ठः स्वादित्यर्थः । (निवर्हयति बुद्धारोन् तपसा यो निवर्हते
इत्युभयत्र हलायुधः । २५२) ।

३७ । वल्ह्व क त्विषि । (वल्ह्व—बु० प०) अन्तःस्वाद्यतीयोपधः ।
क—वल्ह्वयति । त्विषि दीप्तौ ।

३८ । वृहि क्यपि । (वृन्ह्व—बु० भा० प०) एतदाप्याः पञ्च सप्तम-

स्वरिण । इ—वृंह्यते । कि—वृंहयति, वृंहति । अपिगब्दात् त्विषि ।

वृहिवर्धनवृद्धि च वृह् वृद्धौ शू वृह्यमे ।

वेह वाहृड यत्नेऽथ वहिङ् वृद्धौ वहिक् त्विषि ।

३८ । वृहिवर्धनवृद्धौ । (वृह—भा० प०) इर्—अवृहत् अवर्हीत् । ध्वनः शब्दः । ऋद्धिवृद्धिः ।

३८ । वृहि च । (वृहृह—भा० प०) इ—वृंह्यते । वृहृहरे गजपतय इति माघे आत्मनेपदप्रयोगः प्रामादिक इति वल्लभः । चकारात् ध्वनवृद्धौ । ध्वनयेह हस्तिकर्तृक, वृंहितं करिगर्जितमित्यमरात् । वृंहितं करिगर्जायां शब्दमात्रेऽपि कथ्यत इति शब्दमहार्णवात् कदाचिदन्यकर्तृकोऽपि, तेन श्रीहर्ष-चरिते सिंहवृंहितमिति वाणभट्टप्रयोगः ।

३८ । वृह वृद्धौ । (वृह—भा० प०) वर्हृहि । वृहिवर्धनवृद्धोरित्यने-नैवेष्टसिद्धावस्य पाठो वृद्धौ (अर्थे) इरनुबन्धवर्जनार्थः । किन्त्वननैवेष्टसिद्धौ तत्र वृद्धिग्रहणं परत्रानुवृत्त्यर्थमेव । अयं धातुः कौश्चिन्न मन्यते ।

३८ । शू वृह्यमे । (वृह—तुदा० प०) श—वृहति । ऊ—अवर्हीत् अवृहत् ।

३९ । वेहृड यत्ने । } (वेहृ—भा० आ०) (वाहृ—भा० आ०)

४० । वाहृड यत्ने । } ऋ—अविवेहत्, अववाहत् । ड—वेहते, विवेहे, वाहते ववाहे ।

४१ । अथ वहि ड वृद्धौ । (वृहृह—भा० आ०) इ—वृंह्यते । ड—वृंहते ।

४१ । वहि क त्विषि । (वृहृह—चु० प०) इ, क—वृंहयति । त्विषि दीप्तौ ।

वहै जौ प्रापणे षाहू ल उद्गारे षिहू य् लृ जि ।

प्रीतौ षिहृक् स्नेहने षह्य कि शतौ षह ज्ङ च ।

४१ । वहै जौ प्रापणे । (वहृ—भा० उ०) प्रापणमिह जगन्तस्य रूपम् । ऐ—उच्चात् । अ—वृहति वृहते भार ग्रामं जन, प्रापयतीत्यर्थः । औ—अवा-च्छीत् । अर्थान्तरेऽकर्मकोऽयम् । जम्बूसरिद्धहति सीमनि कम्बुकण्ठीति नैषधम् । मन्द मरुद्धहति गर्जति वारिवाह इति महानाटकम् । ववाह रत्न पुरुषास्ततो जाता सहस्रश इत्यादिभिद्वयार्थमोष्ठादिकञ्च तद्ग्यात् मन्यते कर्ण-

शरणदेवी । वस्तुतस्तु बहुवाच्यसम्मतत्वादीष्टादिरनेनीपेक्षितः । ववाह इत्यादि-
प्रयोगस्य वाहड यत्रे इत्यस्माद्गणकृतानित्यत्वात् परस्मैपदे सिद्धिः, अनेकार्थत्वात्
सुप्तावेत्यर्थः । अथवा वव इत्याह इत्येव व्याख्यानम् ।

४२ । षुह्यु ल उन्नारि । (षुह—दिवा० प०) मूर्धन्यादिरयम् । एत-
दाद्यास्त्रयो दन्धनकारयुक्ताद्याः । उन्नारो वान्तिः । य—सुह्यत्वं लोकाः । ऊ—
ज्ञोह्यति ज्ञोह्यति । ल—असृहत् ।

४३ । षिह्य यलृजि प्रीती । (षिह—दिवा० प०) ऊ—ज्ञोह्यति
ज्ञोह्यति । य—सिह्यति यन्मु । लृ—असिहत् । जि—सिग्धः स्त्रीढोऽस्ति ।

४३ । षिह क ज्ञेहने । (षिह—पु० प०) ज्ञेहं नं सिग्धीभावः । क—
ज्ञेह्यति वर्तिका तैलेन ।

४४ । षह्य कि शक्ती । (षह—दिवा० पु० भ्वा० प०) शक्तिरिह देवा-
दिकशकधातो रूपम्, तेन क्षमेत्यर्थः । य—सह्यति दुःख लोकाः सहत इत्यर्थः ।
फि—साह्यति सहति । स एवायं नागः सहति कलमेभ्यः परिभवमिति ।

४४ । षह ज ड च । (षह—भ्वा० षा०) चकारात् शक्ती । इहापि
शक्तिः क्षमा । ज—साह. सह. । ड—अन्यायं सहते नासाविति हलायुधः ।
(साहयत्याहवे क्षोभ सहति द्रविणव्ययम् । अन्याय सहते नासौ सह्यति क्षिति-
रक्षणे इति सर्वत्र हलायुधः । ३१) ।

लृ पुह्य लृपि च ष्टृह ष्टृह स्तृह स्तृहूश् बधे ।

लृ स्रन्हू ऊ तु विप्रवासे हकारान्ताः शतार्द्धकाः ।

४५ । लृ पुह्य लृपि च । (पुह—दिवा० प०) पञ्चमस्त्री । चकारात्
शक्ती । इहापि शक्तिः क्षमा । लृ—असृहत् । य—सुह्यति दुःखं लोकाः,
सहते इत्यर्थः । सुपोह ।

४६ । ष्टृह श बधे ।

४७ । ष्टृहू श बधे ।

४८ । स्तृहू श बधे ।

४९ । स्तृहू श बधे ।

(ष्टृह—तुदा० प०) (ष्टृह—तुदा० प०)

(स्तृह—तुदा० प०) (स्तृह—तुदा० प०)

हावाद्यौ मूर्धन्यादी, शेषौ द्वौ दन्धादी, चत्वार-

सप्तमध्या, आद्यद्वितीयावष्टमस्त्रीणौ, अन्यौ

सप्तमस्त्रीणौ । ऊ—असृहृत् असृहृत्, असृहृत् असृहृत् । श—स्तृहन्ती

सृष्टी । सृष्टि । एवमन्ययोश्च । तिष्टृष्टयिषति तिष्टृष्टयिषति । तिष्टृ-
ष्टयिषति तिष्टृष्टयिषति ।

५० । लृ सनङ्ग उ तु विश्वासे । (सन्—भा० आ०) रेफयुक्तादि ।
विश्वासः शङ्कारहितोभावः । लृ—अस्रहत् । ज—संहित्वा सादा, ङोद्वि-
र्घञेति दीर्घः । उ—संहते पुत्री मातरि । धातुरयं कौशिक मन्थते ।

ङकारान्ता. शतार्धकाः । (शतस्यार्धं परिमाणं येषां ते, पञ्चाशदित्यर्थः) ।

अथ सौत्राः ।

कर्कं हासे चकि भ्रान्तौ मर्कं सर्पे तु सिक् सिचि ।

(१) कर्कं हासे । (कर्क) पृथक् पाठस्त्वे षां नियतप्रयोगाभावात् । कर्कश',
कर्कट इत्यादयः शब्दा यथेष्टमुणादिप्रत्ययाद्यैर्बुत्पादनीयाः (२) चकि भ्रान्तौ ।
(चन्क्) इ—चङुरः । (चङुरो रथङ्गयोरिति मेदिनी (३) मर्कं सर्पे । (मर्कं)
मर्कटः । (४) सिक् सिचि (सिक्) दन्त्यादि । सिक्ता ।

मर्चं घाहे कजि रुहे पजि रोधे मजि ध्वनौ ।

(५) मर्चं घाहे । (मर्च) तालव्यवर्गप्रथमान्ताः । मर्कः । (६) कजि
रुहे । (कन्ज) इ—कञ्जरः (ब्रह्मा) । रुहो जम्भ, कृद्धोः कभाव इति भावे
क । (७) पजि रोधे । (पन्ज) इ—पञ्जरम् । (८) मजि ध्वनौ । (मन्ज)
इ—मञ्जरो, मञ्जुलम्, मञ्जुषा, मञ्जिः ।

मट सादे वटि स्तेये कुठ छिद्यड संहती ।

(९) मट सादे । (मट) मटह । (१०) वटि स्तेये । (वष्ट) इ—
वष्टकः । (११) कुठ छिदि । (कुठ) कुठारः, कुठेरः, कुठाकुः । (१२) उड
संहती । (उड) उडुपः ।

वड आरोहणे कुत्वास्तृती पुत्त गती लत ।

घाते सात्क मुखे उद्ग आघाते चद संवृती ।

(१३) वड आरोहणे । (वड) वडभो, वडिगम् । (१४) कुत्तु आस्तृती ।

(कृत, तु—णदपूरणे) कृतपः । (१५) पुत्त गती । (पुत्त) पुत्तिका । (१६) लत घाते । (लत) लता । (१७) सात्क सुखे । (सात) दम्ब्यादि । क—सातयः । (साहि साति चेतोति शः) । (१८) उन्न आघाते । (उद—क्रा०) पञ्चम . उदञ्चः । (१९) चद संवृती । (चद) चत्ता ।

सुदि शोभे कप् चपले क्षुप् सादे रिफ कुत्सने ।

(२०) सुदि शोभे । (सुन्द) दम्ब्यादि । (२१) कप चपले । (कप) कपोलः । (२२) क्षुप सादे । (क्षुप) क्षुपः । (२३) रिफ कुत्सने । (रिफ) रिफ्तः रिफः ।

रिभ रवे स्तग्भ स्तुग्भ स्क्रग्भ स्कुग्भन्नु रोधने ।

(२४) रिभ रवे । (रिभ) रिफादिः । विरिब्धः । (२५) स्तग्भ न्नु रोधने । (२६) स्तुग्भ न्नु रोधने । (२७) स्क्रग्भ न्नु रोधने । (२८) स्कुग्भ न्नु रोधने । (स्तग्भ, स्तुग्भ, स्क्रग्भ, स्कुग्भ, क्रा० स्त्रा०) दम्ब्याद्याः सर्व्वे । द्वितीय-चतुर्थी पञ्चमस्वरिणी । ग—स्तग्भाति स्तुग्भाति स्क्रग्भाति स्कुग्भाति । न—स्तग्भोति स्तुग्भोति स्क्रग्भोति स्कुग्भोति । उ—स्तग्भित्वा स्तग्भ्वा, स्तुग्भित्वा स्तुग्भ्वा, स्क्रग्भित्वा स्क्रग्भ्वा, स्कुग्भित्वा स्कुग्भ्वा । रोधनमावरणम् ।

डिम हिंसे धम ध्वाने पीय प्रीणन उरगतौ ।

(२९) डिम हिंसे । (डिम) डिण्डिमः । (३०) धम ध्वाने । (धम) धमनिः । (३१) पीय प्रीणने । (पीय) पीयूषम् । (३२) उर गतौ । (उर) पञ्चमस्वरादिः । उरसः । (उरः) ।

तद्रि सादे मोह उल दाहे लुल विमर्दने ।

स्यात् शङ्ग तल गत्यामृश् गतिस्मृत्यो रश खने ।

(३३) तद्रि सादे मोहे । (तद्र) दन्व्यवर्गद्वितीयोपधः । तद्दी । (३४) उल दाहे । (उल) उल्का, उलपः । (३५) लुल विमर्दने । (लुल) लुलापः । (३६) शङ्ग गत्याम् । (शङ्ग) शङ्गकी । (३७) तल गत्याम् । (तल) तालिशः (पर्व्वतः) । (३८) ऋश गतिस्मृत्यो । (ऋश) ऋशः (ऋगविशेष इति शब्द-रत्नावली) । (३९) रश खने । (रश) रिफादिस्तालश्यान्तः । रशना ।

भिष् रुग्जये युष् भजने लुष हिंसन द्रत्यसौ ।

धातूनामिह सौत्राणां द्विचत्वारिंशदीरिताः ।

(४०) भिष् रुग्जये । (भिष) भिषक भेषजम् । (४१) युष, भजने ।
(युष) योषित्, युषद् । (४२) लुष हिंसने । (लुष) लुष्णः । अत्र अदायाद्य-
क्रमभङ्गस्तु प्रसिद्धत्वेन सन्देहविषयाभावात् ।

(इत्यसावित्यादि) इति शब्दोऽत्र समाप्तौ । तथाच इति हेतुप्रकरण-
प्रकाशादिसमाप्तित्वित्यमरः । इति—समाप्ता धातव इत्यर्थः । इह ग्रन्थे
सौत्राणा धातूनामसौ द्विचत्वारिंशदीरिता गदित्यर्थः ।

उपसंहारः ।

अथ ग्रन्थकृदिति धातून्निर्धार्य उपसंहरति, शिष्यपरम्पराभिर्नामोक्तीर्त्तना-
द्यशो वक्ष्येति स्तनाम च निर्दिशति ।

इति स्फ्रीतः सप्तदशशत्या षट्कोनषष्टया ।

धातुस्कन्धैर्वुधाः सेव्यः कविकल्पद्रुमः फलन् ।

विहङ्गनेशशिष्येण भिषक्केशवसूनुना ।

तेने वेदपदस्थेन वोपदेवद्विजेन यः ।

हे वुधाः य एष कविकल्पद्रुमो वोपदेवद्विजेन तेने कृतः स सेव्यो युष्माभि-
रिति शेष इति श्लोकद्वयेनान्वयः । (कथञ्भूत) स्फ्रीतो महान् । कल्पद्रुमसाधर्म्य-
माह । सप्तदशशत्या षट्कोनषष्टया धातुस्कन्धै फलन्—सप्तदशानां शताना
समाहार सप्तदशशती तथा, षष्ठां समूह षट्क षट्केन जना षट्कोना सा
चासौ षष्टिष्वेति षट्कोनषष्टि षट्कोनषष्ट्या युता सप्तदशशती षट्कोनषष्टा,
दशदेहो युते शतादाविति ७ प्रत्यये स्त्रियमत आप् तथा । धातवश्च ते
स्कन्धाश्चेति धातुस्कन्धाः तैः, फलन् प्रतिधातुस्कन्धेन प्रत्ययभेदेन नानाप्रयोग-
रूपाणि फलानि यथेष्टमपर्यन्तित्यर्थः । गुरो पितुश्च प्रतिष्ठार्थं तन्नामनी ख्याप-
यति विहङ्गनेशेत्यादि । वेदाना पदे व्यवसाये तिष्ठतीति वेदपदस्थः तेन ।
वोपदेव इति । उ शिव अकारो विष्णु, उश्च अश्च वी, वयोरुप समीपे दीव्य-
तीति प्रचादित्वादिनि वोपदेव । तथा च उ सम्बुद्धौ रुषोक्तौ च शिववाचीत्वन-

व्ययम् । अस्यादभावे स्वल्पार्थे विष्णावेष त्वनव्ययम् । उप हीनेऽधिके प्रोक्त-
मासन्नेऽप्युप कीर्तितमिति विश्वप्रकाशः ।

कश्चित्तच्छिष्यस्तत्कीर्त्तिं वर्षयन्नाह ।

स्वर्गे गीर्वाणनार्थं सुरपतिमभितः शाब्दिकाना वरेण्यं
पाताले नागराज भुजगयुवतयो यस्य गायन्ति कीर्त्तिम् ॥
यस्तीर्णं शब्दपाथोनिधिमखिलमिमं गोष्पदं वा सुराद्रीं
शिथोऽकार्षीदनेशः कविकुलतिलकः कैशविर्वीपदेवः ॥

इत्याचार्य्यचक्रचूडामणिश्रीवोपदेवविरचित.

कविकल्पद्रुमो नाम धातुपाठ समाप्त. ।

स्वर्गे गीर्वाणनार्थः शाब्दिकाना वरेण्यं सुरपति अभितः सुरपतेः समीपे
यस्य कीर्त्तिं गायन्ति, पाताले भुजगयुवतयः शाब्दिकानां वरेण्यं नागराजं
अभितो यस्य कीर्त्तिं गायन्ति, यश्च अखिल समस्तं इन्द्रचन्द्रादिप्रणीतं शब्द-
पाथोनिधिं गोष्पद वा गोष्पदमिव तीर्णं ततार, स वोपदेवः सुराद्रीं सुमेरुपर्वते
इमं ग्रन्थमकार्षीदित्यर्थं । सिद्धत्वात् सुमेरुगतिः सम्भवतीति ।

गाङ्गोलोयजसर्वदेशविदितश्रीसार्धभौमात्मजो

दुर्गादास इमाञ्चकार विषदां टीका स्वबोधवधि ।

टौकेय विमलात्मना प्रतिपदं सम्पादयन्ती मुद

शिष्याणा विदधातु धातुगहने शार्दूलविक्रीडितम् ॥

सर्वस्व भौग्वबोधानामन्वेषां रंमराशिवत् ।

कविकल्पद्रुमस्याग्रे दीप्यते धातुदीपिका ॥

इति वासुदेवसार्धभौमभट्टाचार्य्यात्मजश्रीदुर्गादासविद्यावागीश-
विरचिता धातुदीपिका नाम कविकल्पद्रुमटीका समाप्ता ।

समाप्तेऽयं ग्रन्थः ।

